

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

XXXVII. ÉVFOLYAM

HONISMERET

XXXVII. évfolyam • 4. szám
2009. augusztus

Kiadja a
HONISMERETI SZÖVETSÉG

Szerkesztőbizottság:
ANDRÁSFALVY BERTALAN
BARTHA ÉVA CSORBA CSABA
FEHÉR JÓZSEF
GÁLNÉ JÁGER MÁRTA
HÁLA JÓZSEF KOVÁTS DÁNIEL
SEBESTYÉN KÁLMÁN
SELMECZI KOVÁCS ATTILA
SZABÓ FERENC
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN
TOLNAY GÁBOR ZIKA KLÁRA

Szerkeszti:
HALÁSZ PÉTER

•
Szerkesztőség:
Budapest V., Magyar u. 40.
Postacím: 1251 Budapest, Pf. 101
Levelezési cím: 1370 Budapest, Pf. 364
Tel/fax: 36-1-327-7761
Internetes elérési cím:
www.honismeret.hu
INDEX 25387 E-mail:
honism@interware.hu

Megjelent
az
Oktatási és Kulturális
Minisztérium
a
Nemzeti Kulturális Alap
a
Magyar Nemzeti Múzeum
és a
Magyar Művelődési Intézet
és Képzőművészeti Lektorátus
támogatásával.

Előfizetési díj egy évre 1980 Ft,
fél évre 990 Ft,
az egyes számok ára 460 Ft.
Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletága
1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető
valamennyi postán, kézbesítőknél
a 11991102-02102799 számlán,
e-mailen: hirlapelofigetes@posta.hu,
faxon: 303-3440.
További információ: 06 80/444-444

•
Kézirat-előkészítés:
Lengyel Ágnes

•
Nyomdai munkák:
Opticult Bt. (Kovács Gyula),
ETO-Print Nyomdaipari Kft.
ISSN 0324-7627 (nyomtatott)
ISSN 1588-0672 (online)

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Árvai Lajos dr. polgármester, Ászár
Boldizsár Zeyk Imre ny. tanár, Tordaszentlászló
Csorba Csaba dr. ny. főiskolai docens, Szolnok
Dukrét Lajos tanár, Sepsiszentgyörgy
Fábián Margit tanár, Érd
Fekete Ildikó diák, Alcsútdoboz
Gesztési Imre ny. mérnök, Budapest
Gesztési Tamás dr. ny. ov. főorvos, Szekszárd
Halász Péter, az MMIKL főtanácsosa, Budapest
Hegedűs Pál helytörténész, Kisbér
Hodos Gábor újságíró, Albertirsa
Kerekes Ibolya tanár, Szeged
Kovács Adrienn levéltáros, Pécs
Kovács Gréta diák, Székesfehérvár
Kováts Dániel dr. ny. főiskolai tanár, Szeged
Kristó Gyula (1939–2004) történész
Kriza Ildikó néprajzkutató, Budapest
Labádi Lajos levéltáros, Szentés
Mándli Gyula könyvtárigazgató, Vác
Máté György néprajzkutató, Budapest
Merényi-Metzger Gábor történész, Gyula
Mezey László Miklós szerkesztő, Budapest
Mirk Szidónia Kata néprajzkutató, Csíkszereda
Róbert Péter dr. egyetemi docens, Budapest
Sebestyén Kálmán dr. történész, Budapest
Seres Attila dr. történész, Budapest
Szecskó Károly dr. ny. levéltáros, Eger
Udvarhelyi Bence egyetemi hallgató, Miskolc
Udvarhelyi Nándor geológus, Miskolc
Varga Gábor dr. ny. főiskolai tanár,
Hajdúböszörmény
Zika Klára szerkesztő, Budapest

A Honismereti Szövetség köszönetet mond mindazon
szerzőknek, akik Alapítványunk javára lemondtak
tiszteletdíjukról.

Az első borítón *Csete Ildikó: István király „Intelmei”*
rovásírással (részlet) című,
kézzel festett lenvászon alkotása látható

TARTALOM

ÉVFORDULÓK

A vármegyék kialakulása Magyarországon (<i>Kristó Gyula</i>).....	3
Háromszáz éve hunyt el Vak Bottyán János kuruc generális (<i>Szecsó Károly</i>)	16
Kőröstárkány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében (<i>Seres Attila</i>).....	18
Száz éve született Hidvégi Hock Lajos (<i>Hodos Gábor</i>)	26

ISKOLA ÉS HONISMERET

Debreczeni János: Néhány szó nemzeti hagyományaink és a tájszógyűjtés ügyében.....	28
Kütfő. Kis magyar néprajz diákoknak (<i>Mirk Szidónia Kata</i>)	32

EMLÉKHELYEK

Magyar múlt nyomában Częstochowában (<i>Udvarhelyi Nándor</i>).....	34
A Bethlen-család kastélyai a XVII. században (<i>Udvarhelyi Bence</i>).....	42
Az alcsúti Habsburg-kastély (<i>Fekete Ildikó</i>)	49
„Hol sírjaik domborulnak” – Honvéd emlékmű Tordaszentlászlón (<i>Boldizsár Zeyk Imre</i>)	51

TERMÉS

Vajta község a török korban (<i>Kovács Adrienn</i>)	52
Gróf Vécsey Károly keresztelési anyakönyvi bejegyzése (<i>Merényi-Metzger Gábor</i>)	60
Hérics Márton ászári plébános (<i>Gesztesi Tamás dr., Hegedűs Pál, Árvai Lajos dr., Gesztesi Imre</i>) ..	62

HAGYOMÁNY

„Úgy gondolom, isteni rendelést valósítottam meg...” Csete Ildikó iparművésszel beszélget <i>Zika Klára</i>	65
Egy hagyományörző kalotaszegi falu – Sárvasár (<i>Sebestyén Kálmán</i>)	70
„Bába nagyanyám” – Egy falusi szülész nő a XX. századból (<i>Kerekes Ibolya</i>)	74

KRÓNIKA

A XXXVII. Honismereti Akadémia. Szarvas	
<i>Halász Péter</i> : Megnyitó	81
A Honismereti Akadémia kitüntetettjei	83
Séta a Bory-várban (<i>Kovács Gréta</i>).....	89
Átány (<i>Máté György</i>).....	93

Természetjárás és honismeret (<i>Dukrét Lajos</i>).....	95
<u>In memoriam</u>	
Dr. Barta Lászlótól búcsúzunk (<i>Labádi Lajos</i>).....	97

KÖNYVESPOLC

Bényei Miklós: Művelődési törekvések az erdélyi országgyűléseken, 1834–1848. (<i>Mezey László Miklós</i>)	99
Gyüre Lajos: Az alsósoknya alkonya (<i>Kováts Dániel</i>).....	100
Makoldi Sándorné: Helm Sámuel képe Tokajról (<i>Dr. Varga Gábor</i>)	101
Dr. Szarka Lajos: Tüntetés a tóért (<i>Róbert Péter</i>)	102
Veres Emese-Gyöngyvér (szerk.): Az unitáriusok öröksége (<i>Kriza Ildikó</i>)	102
Rudolf László: Józseffalvi fényképalbum (<i>Fábián Margit</i>)	104
Kisgyörgy Zoltán: Háromszéki vártúrakalauz (<i>Csorba Csaba</i>)	104
HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA	106

A KÖVETKEZŐ SZÁM TARTALMÁBÓL

Bél Mátyás-díjasok vallomása anyanyelvünkről – *Kosztolányi Dezső*: Kazinczy Ferenc – *Kiss Jenő*: Mire valók a nyelvjárások? – *Molnárné Pázmány Katalin*: Pázmány Péter a nyelvművelő; *Fehér Zoltán*: A sokác és a magyar nyelv békés együttélése Bátyán; *Halász Péter*: A moldvai csángók magyar nyelvhasználatának tünetéről; *Birc Edit*: Kazinczy-emléktúra; *Diószegi György Antal*: Hegyalja bormitológiai áldomása: az Ukkon pohár felmutatásának történelmi és szellemi gyökerei; *Vasvári Zoltán*: Folklor és ismeretlen szerzőjű költészet; A Magyar Nyelv Múzeumáról.

Tisztelt Szerzőink!

A Honismeret folyóirat nyomdai előállítását könnyebbé teszi, ha a korrektúra megtagadásával esetenként gyorsíthatja a megjelenést, ha a közlésre szánt írásokat hajlékony (flopy) lemezen vagy CD-n küldi el számunkra. Ezeket azonban csak magyar ékezetekkel ellátva és (a tördelés számára leginkább megfelelő) WORD rtf-kiterjesztésű formátumban tudjuk használni. A szöveget kinyomtatva is kérjük. Ha képeket küldenek, azokat JPG-formában mentsék. Akár lemez, akár e-mail esetén, cikket csak pontos névvel és címmel ellátva tudunk fogadni.

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

„Kis Magiszter” Könyvesbolt
(1053 Bp. V., Magyar u. 40. Tel.: 1-327-7796)

Budapesti Teleki Téka, a Teleki László Alapítvány könyvesboltja
(1088 Bp. VIII., Bródy Sándor u. 46. Tel.: 1-266-0857)

Unitárius Könyvesbolt (Bp. V., Alkotmány u. 12. Tel.: 1-311-2241)

ÉVFORDULÓK

A vármegyék kialakulása Magyarországon*

„Nincs egyetlen intézményünk, amelynek múltja olyan messze korba nyúlna vissza, mint a megyéé.”

Olyan intézmények születési idejét meghatározni, mint amilyen a megye – középszintű világi igazgatási egységet értsünk egyelőre rajta –, szerfelett nehéz dolog. Egyrészt amikor a megye megnevezése megbízható forrásokban felbukkan, már létező szervezet, a kütfő dátuma (kelte) tehát legfeljebb arra utalhat, hogy milyen időpont előtt kell keresnünk kialakulását, másrészt a megye létrejötte nem egyszeri és egyedi aktus, hanem kettős értelemben elnyúló folyamat, térben annyiszor megy végbe, ahány megye alakul, időben pedig nem szinkron jelenség, ráadásul történelmi korszakok változásával arculata és funkciói új meg új elemekkel gazdagodnak.

(...)

A vármegye eredete

A vármegye eredete a középkortól kezdve érdekelte az embereket. Három olyan elbeszélő forrásunk is van, amely állást foglal ebben a kérdésben, illetve a későbbi kutatás úgy hitte, hogy itt állásfoglalás olvasható. Ezek egyike *Anonymus gesta*-ja. A névtelen jegyző összesen 45 várról tesz említést, minden esetben castrum szóval jelölve az erődtípményt, egyetlen esetben nevez csak egy, munkája más helyén szintén castrumnak mondott erősséget *castellumnak*. Jó néhány akad e 45 castrumból, amely soha nem vált – jelen tudomásunk szerint – vármegye névadójává, illetve központjává: ilyennek minősíthető Alpár, Sónvár, Himesudvár, az utóbb Sárvarnak nevezett Tasvár, Gyalu, (Diós-) Győr, Örsúrvár, Poroszló, Pata, Várad, egy másik Sárvár, Haram, Orsova, Kurszánvár, Szekeső, Csákvár és oroszok vára, azaz összesen 17 erősség. Közülük Himesudvarról és Vádról maga Anonymus jegyezte meg, hogy földvárak voltak (*castrum*, illetve *castellum terreum*). A fennmaradó 28 castrum mindegyike utóbb olyan igazgatási központként fordul elő, amelyet forrásaink vagy vármegye (*comitatus*) székhelyeként, vagy pedig várnépekkel és várföldekkel rendelkező várakként említenek. Ezek a következők: Ung, Zemplén, Borsova, Komárom, Borsod, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Gömör, Nógrád, Nyitra, Bars, Zólyom, Sempte, Galgóc, Trencsén, Bolondóc, Bánya, Csongrád, Zágráb, Pozsega, Valkó, Bodrog, Keve, Baranya, Vas, Veszprém és Pest vára. Anonymus leírása tehát eleve azt sugallja, hogy számos megyénk központja már a honfoglaláskor létezett. E várak egy részét – jobbára azért, mert a honfoglaló magyarok már itt találták azokat vagy mert keletkezésüket hallgatással mellőzi – Anonymus a magyarok honfoglalása előtti időből eredezteti (pl. Ung, Borsova, Alpár stb.), más részükről viszont megemlíti, hogy a magyarok építették a honfoglalás körüli időszakban (pl. Komárom, Himesudvár, Borsod stb.).

Anonymus azonban továbbmegy a pusztá sejtetésnél, s néhány esetben félreérthetetlenül kifejezésre juttatja, hogy szerinte a magyarországi vármegyék a honfoglaláskor, vagy kevéssel azt követően keletkeztek. Komárom várát a honfoglaló Ketel fia, Alaptolma építette, s „ennek a várnak a szolgálatára odaadta mind a magával hozott, mind pedig a vezértől [Árpádtól] nyert népek a kétharmadát”. A névtelen jegyző tehát Komárom várnépeit a honfoglalás körüli időből eredezteti. Ám egy másik vár, Szabolcs esetében meg is nevezi ezt a népséget. Elmondja, hogy miután Szabolcs összegyűjtötte a cives („várnép”) népséget, „nagy árkot ásott, és igen erős várat építtetett földből. Ezt most Szabolcs várnak hívják. Majd Szabolcs meg társai a föld lakóiból sokat ahhoz a várhoz szolgálonépül rendeltek, akiket most várnépeknek (civiles) neveznek”. Hasonló terminológiát használ Anonymus akkor is, amikor arról ír, hogy Bors honfoglaló vezér „azonnal össze is gyűjtött sok-sok várnépet (cives), és egy maga-

* Részletek a szerző Magvető Kiadónál (Bp. 1988.), a Nemzet és emlékezet sorozatban megjelent művéből. (Szerk.)

veg környezete. A zarándi ispánság adományozása előtt arról olvasunk, hogy Ősbő Árpádtól Veszprém várát kapta meg, a zarándi donációt követően pedig azt találjuk a gestában, hogy Árpád a többi nemeseknek szintén tisztségeket és helységeket (*honores et loca*) adományozott. Ebből a szövegösszefüggésből kétségtelen, hogy a *comitatus de Zarand* nem Zaránd megye, hanem a zarándi ispánság, azaz *honor* ("tisztség") értelemben szerepel itt.

Anonymus regényes gestájában tehát a magyarországi vármegyék eredetével kapcsolatban önmagában kétféle lehetőséget sugall. Az egyik szerint a vármegyék egyidősek a honfoglalással, a másik szerint viszont a névtelen jegyző alapot szolgáltat szláv eredeztetésükre. A szakirodalomban természetesen mindkét eshetőség visszhangot kapott. Főleg a XIX. századi szakmunkák fennem hirdették azt, hogy a várszervezet, a vártartományok, várispánságok, azaz tulajdonképpen a vármegye honfoglalás kori intézmény, sőt olyan vélemény is elhangzott, hogy „ide beköltöző őseink” keletről hozták magukkal. Ezekkel a nézetekkel szemben Nagy Gyula már 1870-ben leszögezte: „téves némelyeknek azon állítása, mintha a magyar vármegye-rendszer az ősi törzs-szerkezet kifolyása lett volna. A vármegyerendszer későbbi fejlemény, melynek alapját Szent István vetette meg az úgynevezett várszervezet által”. Balássy Ferenc 1873-ban arra mutatott rá, hogy a névtelen jegyző „midőn már Árpád korára vonatkozólag comitatus-okat és comes-eket emleget, akkor saját korának ezen újabb intézményeiről alkotott fogalmai hibásan viszi vissza Árpádra, és hibásan alkalmazza a honfoglalás korszakára”. Az Anonymus forrásértékére nézve oly fontos megállapítása elterjedt a szakirodalomban, s egyre inkább tért nyert annak kimondása, hogy a vármegyét mint intézményt Szent István alkotta meg, míg nem 1912-ben Illés József immár úgy fogalmazhatott: túlhaladott a vármegyei rendszer keletkezésének a honfoglalás idejébe történő visszavezetése. S ha elvétve később, még az 1930-as években is hangot kapott olyan nézet, hogy a várispánságok már Árpád alatt léteztek, a magyar szakirodalom lényegében véve a XX. század elejére leszámolt azzal az Anonymuson alapuló felfogással, hogy a várszervezet, illetve a vármegye valamiféle, várakkal kapcsolatos igazgatási formája a magyar honfoglalás korában meglelt volna. Nagyjából azonban már ebben az időben megjelent az a feltételezés – immáron Anonymustól függetlenül –, hogy a magyarországi megyeszervezet kialakulása Szent István apjának, Géza fejedelemnek a korában kezdődött el.

Hogy miként kapcsolódott össze Anonymus alapján a magyarországi vármegyék honfoglalás kori formája a szláv eredet kérdésével, azt elsősorban Villányi Szaniszló megállapításai jól tükrözik: eszerint a szláv várkerületek (zsupák) a X. században nem bomlottak fel, s ezek szolgáltatták az alapot a magyar várispánságokhoz, amelyek Szent István előtti meglétére Anonymus a tanú. De még olyan kutatók is, akik Géza fejedelem vagy Szent István alkotásának tekintették a megyét, annak szláv eredetét, illetve szláv alapjait hangoztatták. Anonymus idézett megállapításai azonban nem alkalmasak a megye szláv eredetének igazolására. Önmagában az érvényteleníti a névtelen jegyző Laborcra alkalmazott *comes castri* megnevezésének hitelét, hogy Laborc nem valóságos történeti személy, hanem „jellegzetesen költött alak”. A *comes castri* ("várispán") Anonymus korának szintén jellegzetes műszava, amelyet a névtelen jegyző saját kora, a XIII. század eleje terminológiájából vetített vissza a honfoglalás korába. Végezetül az a körülmény, hogy Anonymus Laborcot soha nem létezett alattvalóival ducanak nevezetű, a szerző valóban imponáló nyelvi ismereteinek bizonyossága, de nem a IX. század végi tényleges helyzet tükröződése.

Összegzésül megállapítható, hogy Anonymus tudósítása nem alkalmas a magyarországi vármegye kialakulásának megvilágítására, a névtelen jegyző a megyék vonatkozásában is saját kora viszonyait vetítette vissza a több mint háromszáz évvel korábban lezajlott honfoglalás időszakába. Ez azt jelenti: Anonymust csak a XIII. század eleji vármegyék számának, terminológiájának és konkrét körülményeinek vizsgálatakor tekinthetjük szavahihető tanúnak.

A másik elbeszélő forrás, amely nem maga nyilvánít véleményt a vármegye magyarországi kialakulásáról, hanem a szakirodalom egy vonulata vélt kiolvasni belőle ezzel kapcsolatos híradást, *Petrus Ransanus*nak a XV. század végén keletkezett *munkája*. A humanista történetíró művében olvashatjuk Szent István apjáról azt a mondatot, hogy „az összegyűjtött seregeket ... Géza szétoztotta, és Pannónia-szerte alkalmas vidékeken helyezte el”. Tóth Zoltán utalt nagy nyomatékkal arra, hogy amikor ezt Ransanus leírta, e „néhány tömör és félreérthetetlen szóban a királyi vármegye eredete tárul fel előttünk”. Ezzel Tóth Zoltán továbbvitte a magyar történetírás azon korábbi kutatási vonulatát, amely szerint „a megyeszervezet csirái Géza korába nyúlnak vissza”. Több történetész és régész vélekedett akként Tóth Zoltán megállapításának hatására, hogy a magyarországi vármegye eredete kérdésében Ransanusnak van perdöntő szava, azaz hogy a vármegyeszervezés lényege abban ragadható meg: Géza fegyveres erőit az egész Magyarországon alkalmas helyekre osztotta szét, s ezt az erőszakot képviselő

katonaságot lelhetjük meg a pogány rítusú, kardos temetkezésekben. Mivel a magyar köznép temetőiben más mellékletekkel együtt elsősorban nyugati típusú, kétélű vaskardokat találtak, s ezeket pogány rítusuk miatt az ezredforduló körüli évtizedekből származtatták, adódott a megállapítás: Géza fejedelem „egy hozzá feltétlen hű, korszerűen felfegyverzett, bárki ellen azonnal bevethető sereget hozott létre. zömmel közrendűekből”, s „ezzel a hadsereggel tudta megszállni az ország stratégiai fontos pontjait”. A ransanusi forráshely és a régészeti leletek összekapcsolása annak lehetőségét is megteremtette, hogy a kétélű kardos lelőhelyek térképre vetítése „a megszállt területek kiterjedését” jelezze. Eszerint „Géza erősen megszállta a későbbi Békés, Csongrád, Fejér, Heves, Pest-Pilis, Szabolcs megyék területét, de fennhatósága alatt tartotta a későbbi Bodrog, Borsod, Bihar, Hont, Nógrád, Sopron, Ung, Vas, Kolon (Zala), Zaránd és Zemplén vármegyék jelentős részét is”. E kutatási eredmények hatására mind általánosabb lett napjainkra az a felfogás, hogy a magyarországi vármegye mint intézmény kialakulása legkésőbb Géza fejedelemmel vette kezdetét.

E nézet elterjedése magyarázatát lelheti abban is, hogy az elmúlt évtizedekben divattá vált – megalapozott kutatási eredmények nélkül – minél korábbi időre helyezni a magyar államszervezés kezdetét. 1972-ben arról olvashatunk, hogy az államszervező munka lényegében már a X. század elejétől folyt, 1973-ban arról, hogy még ez az időpont is kései, hiszen „feudális államszervezetünk csirái is a Don-vídedéken sarjadtak ki”. Ehhez képest igen enyhének tűnik az az 1974-ben – különben is óvatosan – megfogalmazott nézet, hogy „a feudalizálódás talán már a X. század közepén megindult”. 1977-ben megint arról szerezhettünk tudomást, hogy „a magyar államszervezés is hosszú, közel egy évszázados belső fejlődés eredménye volt”, amely a X. század elejétől Szent Istvánig húzódott, de egy másik kutató 1978-ban még azt sem hitte el, hogy „a Géza fejedelem korában elindult központosítási folyamat István uralmának csaknem a végéig húzódott volna”. 1983-ban pedig – immár könnyen a megyére vonatkozathatóan, és nem csupán általánosságban szólva a magyar államszervezésről – az nyert megfogalmazást: „A fejedelmi birtokokon talán már a honfoglalástól kezdve, de a X. század első évtizedeitől bizonyosan megkezdtek szolgáltató szolganepek telepítésével egy-egy uradalmi központ, udvarház körül uradalmak kialakítását”.

Pedig Ransanus és a kétélű karddal felszerelt temetők vallomása külön-külön és összekapcsolva sem jogosíthat fel bennünket ilyen megállapítások megtételére. Blazovich László mutatott rá 1975-ben arra, hogy Ransanus leírásában Géza fejedelem, I. Béla király és Hunyadi János története kapcsán sztereotípiaként fordul elő az „alkalmas vidékeken helyezte el” (*idoneis in locis dispositis-disponerentur*) kitétel. E párhuzamok bemutatása kapcsán Blazovich teljes joggal állapította meg: „nem szabad ... a ransanusi tudósításból ... a magyar megyeszervezés hogyanjára messzevezető és hiteles adatot kovácsolni”. Ami pedig azt a feltételezést illeti, hogy a kétélű kardosok tetemeit rejtő sírokból Géza pogány katonái nyugszanak, akik fegyveresen szereztek érvényt a fejedelem akaratának, s a vármegyék erőszkos kikövacsolói voltak, itt több probléma is tornyosul. Györfly György vetette fel, hogy „a magyarok a honfoglalás, a győztes harcok... és a kalandozások során több tízezer nyugati kard és más fegyver birtokába jutottak, amelyek méltán jelentkeznek kalandozó vezérek sírjaiban is”. Legalább ilyen joggal lehet arra gondolni, hogy e harcosok (illetve azok bizonyos csoportjai) már István királyt és nem Gézát szolgálták. További nehézség, hogy a kétélű kardok elhelyezkedése oly nagy szóródást mutat Soprontól Erdélyig, Zempléntől Baranyaig és Bodrogig, hogy ha bennük kizárólag Géza fejedelem fegyveres katonaságát látnánk, úgy könnyen azt hihetnénk: az akkor megszállt Kárpát-medence túlnyomó többsége Géza tényleges uralma alá tartozott, s nem lehetne magyarázatot találni Szent István le nem tagadhatóan létezett államszervező harcaira. Ráadásul nehezen hihető, hogy a feltételezett államrendet és a vele összefonódott kereszténységet csupa pogány katona terjesztette volna fegyveresen a Kárpát-medence igen nagy részén. Ha nem is vitatjuk, hogy e kétélű kardot viselők egy része valóban lehetett Géza vitéze, összességüket aligha lehet megtenni Szent István apja katonáinak, és nem lehet sem Ransanus írásos tudósításából, sem a kardos temetkezések ezzel a híradással való összekapcsolásából a magyar vármegyeszervezet kialakulásának mikéntjére és idejére megbízható, hiteles következtetéseket tenni.

A harmadik elbeszélő forrás, amely – ha nem is általában a vármegyék, de – egy vármegye kialakulásáról képet rajzol, a nagyobbik Gellért-legenda. Eszerint miután Csanád legyőzte Szent István ellenfelét, Ajtonyt, s nyilvánvalóvá tette István előtt, hogy ő és nem Gyula volt a győztes, „a király felmagasztalja. Megtette a királyi ház és Ajtony házának intézőjévé (*princeps*). Ezt mondta a király: »Ezt a várost a mai naptól ne nevezzék már a Marostól, hanem legyen neve Csanádól. Azért, mert kipusztítottad belőle ellenségemet, te légy ennek a tartománynak ispánja (*comes illius provincie*), és a magad nevével kereszteld el: nevezzék minden nemzedékig Csanád tartománynak (provincia Chanadiensis)«”. A nagyobbik Gellért-legenda minden valószínűség szerint Kálmán király után, a XII. század elején kelet-

kezett, tehát szerzője mintegy száz év távlatából tekintett vissza István és Ajtony küzdelmére. Ha azonban elfogadjuk, hogy az eseményeket közvetlenül követően helyi monda, történeti ének keletkezett Csanádról vagy (és) Ajtonyról, s a káptalani írott hagyományok is megőriztek bizonyos, e korabeli emlékeket, amelyeket a nagyobbik Gellért-legendája írója felhasznált, abban olyan híradást láthatunk, amely a megszövegezés évtizedekkel későbbi volta ellenére is az eseményekkel közeli információról alapul. Így, bár hangzott el olyan vélemény is, hogy a Csanád megye kialakulásáról a legendában olvasható történet évszázadokkal későbbi, mégis az a vélemény fogadható el, miszerint „a Nagy Legenda Ajtony–Csanád történetének minden lényeges adata más források alapján is hitelesnek bizonyul”. Így Csanád megye kialakulása a legendában leírt módon képzelhető el, azaz oly módon, hogy Ajtony leve-rése után bízta meg István király a győztes hadvezért, Csanádot a Csanádi provincia ispáni tisztével. Noha Szabó Flóris fentebb idézett magyar szövege tartományként adja vissza a latin szöveg provincia szavát, kétség sem férhet hozzá, hogy ezt megye (vármegye) szóval kell értelmeznünk. A magyarországi (?) latinságban a provincia szónak bizonyosan volt ekkor tartomány jelentése is (1111-ben, amikor Kálmán király esküvel fogadta Dalmácia régi szabadságának megőrzését, a nem okleveles formában ránk maradt feljegyzés Dalmáciát provinciának nevezi), de nem zárhatjuk ki, hogy éppen a nagyobbik Gellért-legendája írója idején egy, Kálmán király pecsétjével megerősített oklevélben (az 1113. évi zabori oklevélben) a provincia szó 'vármegye' jelentésben fordul elő; egy évszázad múltával, 1211-ben pedig immár vitathatatlanul 'vármegye' értelemben bukkan fel a Csanádi provincia (provincia Cenadiensis). Igaz, a legenda csak egyetlen megye létrejöttéről hagyott ránk híradást, ám – miután megbizonyosodtunk megbízható voltáról – ennek az adatnak mind a vármegyeszervezés kezdeteire, mind annak kronológiájára nézve igen nagy fontossága lesz a későbbiekben. A magyarországi vármegye kialakulásában az első szilárd pontot ebben a forrásban lelhetjük meg.

(...)

A magyarországi vármegye létrejöttének kutatásában a nyelvi szempontok terén a megye mellett az ispán szavunk jutott még kiemelkedően fontos szerephez. Ellentétben a megye szóval, az ispán szónak már az etimológiája sem vitán felüli. Általában ugyan szláv eredetét hangoztatták, de felfeltűnt német közvetítésének a lehetősége is; sőt iráni és török származtatásáról is hangzott el feltevés. A ma uralkodó nézet szerint „valószínűleg szláv eredetű ... Iráni és német származtatása elfogadhatatlan”, ám a régi szláv županx és a magyar ispán „megfelelésének hangtani nehézségei vannak”. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a magyar szó szláv eredetétését jelentésbeli probléma is terheli, a szláv szó eredeti jelentése ugyanis 'nemzetségfő', míg a magyarban ilyen jelentésben nem ismert, alapjelentése itt 'a közép-szintű igazgatási egység (a vármegye) vezetője'. Sajnos, az Árpád-korból sokkal kevesebb köznyelvi adat áll rendelkezésünkre az ispánról, mint a megyéről, s ez megnehezíti a tényeken nyugvó állásfoglalás kialakítását.

A magyar kutatás nem véletlenül hangsúlyozta, hogy a régi szláv „županx etimológiája nincs tisztázva”. Szem előtt kell tartanunk, hogy a županx egy alakváltozata (zoapan) előfordul a nagyszentmiklósi kincs görög írásos török nyelvű feliratában. Amíg magát a kincset magyar őtvösök munkájának tekintették, az itt szereplő zoapanokban (akiknek neve Bujla és Butaul) magyarországi nemzetségfőket láttak, akiket „nálunk szláv névvel zsupan-nak, ispánnak neveztek”, addig újabban, amikor terjedőben van az a nézet, amely szerint a kincs a magyar honfoglalás előtti és nem magyar készítésű, ismét felfeltűnt az a magyarázat, hogy a zsupan dunai bolgár cím lenne. Eszerint nem kizárt, hogy a magyarba nem közvetlenül a szlávból, hanem török közvetítéssel került. Az mindenesetre tény, hogy – bármilyen is legyen az eredete – a županx szó a szlávban már a X. századtól kezdve kimutatható. Biborbanszületett Konstantin császár 950 körül említ a délszláv népekről szólva županoszokat ('őregeket'), azaz nyilván nemzetségfőket, s találkozunk a délszláv vonatkozású magyarországi latin nyelvű oklevelekben is immár 'területi egység vezetője' értelemben vett iupanus, županus címet viselő személyekkel. Eszerint a szláv županx jelentése a X–XIII. század során megváltozott. Dénes, a magyar király dalmát és horvát bánja 1183-ban és 1184-ben Szlavónia iupanusainak tanácsára ítél, s közülük az egyiket Miroszlávnak (Miroslaus) hívták. A tatárjárást közvetlenül követően, 1242 májusában, a Dalmáciából éppen eltávo-zott IV. Béla helyett intézkedő István váci püspök és választott érsek említ egy zsupánt (az olasz szöveg szerint Giupanót), akinek fia a trauiakat iktatta földjük birtokába. A következő évben IV. Béla megpa-rancsolta komájának, Sándor (Alexander) comesnek, clissai (Chlich-i) županusnak, hogy senkinek se engedje meg a trauai polgárok földjén lakást azok akarata ellenére. Az uralkodó egy másik, ugyanebben az évben és napon kelt, de olasz nyelven ránk maradt diplomájában felhívta a hű trauiakat, hogy Sándor clissai zsupánt (Alessandro župano de Chlich) támogassák. Ha az 1183–1184-ben szereplő iupanus je-

lentése még bizonytalan is, az 1243. évi adatok szerint a županusnak már kétségtelenül 'területi egység vezetője' jelentése volt. A jelentésváltozás megtörténte a XIII. században dokumentálható.

(...)

Magunk a fentebbiek alapján bizonyosnak látjuk: a magyar ispán szó nem vall a magyarországi vármegye szláv eredete mellett. Nem vallhat több okból sem. Egyrészt nem tekinthető teljesen bizonyosnak a magyar ispán szó közvetlenül szlávból való eredete. Ezzel összefüggésben nem tűnik kizártnak, hogy a magyar az ispán szót a törökből (protobolgár címként) vette át. Másrészt miközben a magyarban az ispán a középszintű igazgatás vezetőjének megjelölésére szolgált, addig a középkori magyar állammal kapcsolatba került délszlávoknál a župan sokáig őrizte 'nemzetséfgő' jelentését. Adataink még annak feltételezését is megengedik, hogy a szláv županx szó 'területi egység vezetője' jelentése magyarból került át oda. Önmagában annyi a bizonytalanság a magyar ispán szó körül, hogy ez eleve lehetetlenné teszi egyértelmű szláv származtatását, még inkább pedig azt, hogy az intézmény (a vármegye) szláv kölcsönzése is gondolhassunk. A bizonytalanságok számát növeli, hogy a magyarországi latinban a comes nem csupán 'területi egység vezetője' értelemben használatos, hanem sokféle jelentése van, igen gyakran méltóságjelölőként, rangjelzőként szolgált. Meggondolkodtató, hogy bizánci források a magyarországi középszintű igazgatási egységek vezetőit županoszoknak nevezték.

(...)

Istvánnak a fejedelmi trónra lépte után szinte azonnal, ám tényleges uralmának az államszervező harcok sikeres megvívása következtében megnövekvő területén folyamatosan gondoskodnia kellett a közigazgatás megszervezéséről. A német minta elsősorban abban érvényesült, hogy István – szemben apjával, a fennhatósága alatti területet megyékre bizonnyal nem osztó Gézával – rájött, a Gizellával Magyarországra érkezett német-bajor papok és katonák megmagyarazták neki: túlságosan nagy területet tart egymaga kézben. Nyilván ők sarkallták Istvánt, hogy ossza fel az uralma alatti területet kisebb igazgatási egységekre, nemcsak azért, mert a német területről jött elemek számára ez így volt természetes, hanem azért is, mert ők e módon remélhettek hatalomhoz és vagyonhoz jutni Magyarországon. S nyilván a birodalomból jött írástudók nevezték el a felosztás eredményeként létesült igazgatási egységeket *comitatus*nak, a várat *civitas*nak, a vár kerületét pedig – amivel esetleg a szláv eredetű, magyarba átkerült mega szót kísérelték meg latinul visszaadni – *civitatis pagus*nak vagy *civitatis conpagus*nek. Azzal, hogy az írások a frissen kialakult magyarországi vármegyére a frank (német) birodalom latin terminológiáját alkalmazták, még inkább erősítették azt a látszatot, hogy Szent István megyéje teljesen német minta alapján létesült.

Pedig nem így volt. Frank (illetve német) területen a VII–X. században kétféle grófságmodell volt érvényben, amelyek azonban nem egyidejűleg, hanem egymást követően léteztek. A Meroving-kori fejlődést betetőző Nagy Károly-féle frank grófság (*comitatus*) igazgatási egység volt, élén az uralkodó tisztségviselőjének számító gróf (*comes*) állt. Kiterjedt hatáskörrel rendelkezett: kihirdette a törvényeket (*capitularekat*), képviselte az uralkodót, utasításait, melyeket az küldöttek (*missi*) révén továbbított hozzá, végrehajtotta, általában érvényt szerzett az uralkodói akaratnak, ítélkezett, hadat vezetett, adókat, vámokat szedett. Nagy Károly halála után azonban ez a grófságmodell átalakult. Az egyházi és világi előkelők széles körben nyertek földjeikre és népeikre különféle (bíráskodási, adózási) mentességeket, nagybirtokuk egyházi fejedelemséggé vagy földesúri grófsággá változott át, a grófi méltóság öröklődő lett, a gróf ennél fogva nem volt többé az uralkodó akaratának engedelmes végrehajtója, a királyi vár helyett immár saját várában székel, s személyét, illetve grófságát a hűbéri kötelék szálai fűzték az uralkodóhoz. Mindezek következtében „a grófság megszűnt összefüggő és az országot egységesen behálózó területi szervezet és hatékony kormányzati szerv lenni”. A X. század középső harmadában a királyi hatalom erősítésének fontos eszköze volt német földön az új típusú grófságok szervezése. Az idejérműlt Nagy Károly-i modellt már nem lehetett visszaállítani, a százsz dinasztia tagjai így a királyi birtokokat növelték, s ezek összefogó szerveként teremtették meg az új típusú grófságot, amely „nem zárt területiális berendezés volt”.

Ha megelégedezünk e helyütt későbbi vizsgálataink eredményét, akkor nyilvánvaló: a magyarországi vármegye a XI–XII. században mindenképpen, de még a XIII. század egy részében is ahhoz a német grófságmodellhez hasonlított, amely a Meroving-kori fejlődés eredményeképpen Nagy Károly idején élte fénykorát. Ezt viszont Szent Istvántól kétszáz év választotta el. Szó sem lehet tehát arról, hogy az első magyar király a dolog érdemét tekintve német mintát honosított volna meg országában. Amikor István – aligha tagadhatjuk: német közreműködéssel, már ami a szervezés alapvető formáját, annak írásbeli terminológiáját illeti – hozzákezdett a közigazgatás megszervezéséhez, már hovatovább két év-

százada lekerült a történelem színpadáról az a Nagy Károly-i modell, amelyhez alapjait, tekintve olyanira hasonlít a magyarországi vármegye korai típusa. Világos tehát, hogy István nem ültethette magyar talajba közvetlen átvitel alapján a Nagy Károly-i frank comitatust. Amit viszont saját korában tapasztalt német földön, az nem felelt meg a fejletlenebb magyarországi viszonyoknak. Itt még nem lehetett örökös magán- (illetve hűbéres) grófságokat szervezni, és nem kellett az amúgy is az ország nagy részére kiterjedő királyi birtokok számára külön igazgatást létesíteni. István tehát feltehetően német kezdeményezésre (vagy német ösztönzésre is) hozzálatott a vármegyeszervezet kiépítéséhez, de ehhez – méghozzá a magyar viszonyokra alkalmazható intézmény megteremtéséhez – már nem vehetett igénybe korabeli német berendezkedést. Ugyanaz a helyzet tehát a vármegyével, mint a pénzveréssel, a törvényhozással és az oklevéladással: a forma, a burok német jellegű, de a tartalom, a lényeg sajátosan magyar.

Nem véletlen, ha a magyar szakirodalomban legalább egy évszázada kísért a magyarországi vármegyéket belső magyar fejlődésből származtató felfogás, amely hol éles ellentétben állt az idegen minták és hasonlóságok hangoztatásával, hol pedig békésen összefért azzal, s amely idegen minták sorában a szláv zsupa és a frank gau mellett a görög thema, az angol grófság, a morva-cseh területiális egység, a lombard-olasz comitatus, a lengyel castellanatus és az avar államiság egyaránt szóba került. Már Botka Tivadar hangoztatta, hogy bár a magyarok a szomszéd görög, germán és szláv népeknél hasznavehető eszméket rejtő hadi és municipális hatóságokkal találkoztak, mégis „a magyar várispánság és megye, a mint ezek az első király kezéből kikerültek, eredeti fölfogás, eredeti alak”. Fentebb idéztük Pauler Gyulának azt a – később megváltoztatott – nézetét, hogy a „külföldi analóg intézmények sem szolgáltatnak kellő felvilágosítást vármegyéink keletkezésére”, ugyanis „egyikhez sem hasonlíthatunk”. Botkához hasonlóan nyilatkozott Kerékyvártó Árpád: Szent István a vármegyéhez „mintát pedig a görög themákban és a német gaukban talált, de a magyar vármegye még is eredeti alak”. Egyezik ezzel Pesty Frigyes véleménye: a várszervezetben idegen (frank és szláv) hatások érvényesültek, de „a magyar népszellem hozzájárulásával fejlődött fontos intézménnyé”. Illés József szerint „Szent István századának vármegyéjét nem ismerjük”, a XIII. századi megye viszont sem a gauhoz, sem a zsupához nem hasonlít, hanem a magyar fejlődés terméke. Mivel azonban „ilyen közigazgatási rend létrejövetele a kezdetleges politikai életben hosszú és egyenetlen folyamat, amelyben nem lehet elvi rendszerességet feltételezni”, ezért a vármegye nem egy törvényhozó, nem is egy törvényhozás műve, hanem az egész nép százados jogalkotásának eredménye”. Végül is „Szent István nem tett mást, minthogy a különálló, különböző minőségű és fejlettségű vidéki kerületeket a királyság céljaira felhasználta”. Ami pedig e kerületeket illeti, Illés úgy vélte, hogy „Szent István uralkodása kezdetén már lehettek az ország némely területein a letelepedett lakosságnak bizonyos szervezetei”. A bajor-német, illetve a szláv, eredeztetés évtizedei után – első sorban Györffy György hatására – csak az 1970–1980-as években tért vissza a kutatás ahhoz a tételhez, hogy a magyarországi vármegye nem külső hatásra, nem idegen mintákat utánózva, hanem a belső, organikus fejlődés eredményeképpen autochton módon alakult ki.

Arra a kérdésre, hogy voltaképpen miből, milyen belső magyar indítekből, milyen, már Szent István előtt létező egységekből – Illés József szavait használva: milyen „vidéki kerületek”-ből – jött létre a magyarországi vármegye, a kutatás egy vonulata eléggé régóta akként válaszol: a vármegye előzménye a nemzetség volt. A XIX. század utolsó harmadától kezdve sokan mutattak rá egy-egy megye kialakulásakor arra, hogy annak szoros kapcsolata volt egy-egy nemzetség szállásterületével, amely így a vármegye előzményeül szolgált.

(...)

Áttekintve az elbeszélő forrásokban, illetve a szakirodalomban fellelhető megállapításokat a magyarországi vármegye eredetével kapcsolatban, immár magunknak kell állást foglalnunk ebben a kérdésben. Előrebocsátjuk, nem tudunk egyetlen mozzanatot megjelölni, mint amelyből – afféle matematikai levezetés mintájára – maradéktalanul megmagyarázható lenne a megye kialakulása. Meggyőződésünk, hogy ilyen egyetlen körülmény nincs is, a vármegye magyarországi megszületéséhez több feltétel, illetve hatás egyidejű jelenlétére volt szükség. Melyek ezek a – megye létrejöttéhez elengedhetetlennek ítéltető – kritériumok?

I. A legfontosabbnak kétségtelenül azt ítéltjük, hogy a magyar társadalom eljutott arra a szintre, amikor a társadalomszervezésnek a legteljesebb egyértelműséggel területi alapokra kellett helyeződnie, hatályon kívül helyezve mindenféle, esetleg még meglevő vérségi kereteket. Az elmélyülő társadalmi válság megoldására – nem szólva most a kalandozásokról – úgyszólván minden törzs kísérletet tett, amennyiben a törzsi előkelők saját területükön megpróbálkoztak államszerű képződmény (erőszak-

apparátus) kialakításával. Ezeket törzsi államnak nevezhetjük, mert bár alapvetően állami ismérveket felmutató berendezkedések voltak (rétegzett társadalommal, formálódó katonai kísérettel, alakulóban levő szolgálónépekkel), de ez törzsi keretben valósult meg. A törzs ugyan már politikailag szervezett egység volt, ám a törzset alkotó nemzetségek és kivált nagycsaládok talán még vérségi szálakkal egybefűzött emberek közösségei voltak. A megszülető osztályviszonyokat, a formálódó erőszakszervezetet ennél fogva patriarchális viszonyok és formák fedték el. A törzsi államok mint immár területi képződmények alapsejtjeit így aligha területi alapon szerveződő egységek jelentették. Ez a magyarázata, hogy a törzsi államokban nem számolhatunk szigorúan területi alapon álló társadalom-felépítéssel, tehát megyeszerű intézménnyel. Ha valami felosztás itt egyáltalán érvényesült – ami a kicsiny méretek miatt nem feltétlenül következett be –, az olyan jellegű uralommegosztás lehetett, amikor a törzsi vezető valamelyik rokonát részeltette a hatalom gyakorlásában azáltal, hogy a törzsi szállásterület egy részét rendelkezésére bocsátotta kormányzás céljából. Talán ilyen megosztás történt a X. század utolsó évtizedeiben Géza fejedelem és rokona, Koppány között. Géza a maga kezében tartotta meg a Balaton vonalától északra elterülő dunántúli és a Dunától északra elterülő vidéket, míg a Balatontól délre eső vidéket Koppány igazgatása alá engedte át. Ezzel azonban nem megye jött létre, hiszen alsóbb szinteken a nemzetség és a nagycsalád szerepe töretlen maradt, s a felső szinten is a törzs valamelyik részéhez vérségi szálakkal kötődő előkelő lett a törzsi „rész-állam” vezetője. A többi törzsi államban még ennyi nyom sincs bármiféle belső felosztásra, de a fentebb elmondottak értelmében erre nem is volt szükség. A kútfők hallgatása alkalmasint a valós helyzetet tükrözheti: a X. század második fele Kárpát-medencei, törzsi államaiban nem létezett kisebb területi egységekre osztás.

2. Kettős okból is szükségszerű, hogy az első kísérlet a törzsi államon belüli területi alapú felosztásra az Árpádok törzsi államában került sor. Egyrészt az augsburgi csatát (955) követően az Árpádok kiterjesztették hatalmukat a Kárpát-medence tágas nyugati térségeire, a Géza fejedelem által megvívott belső háborúk eredményeképpen egy törzsi állam kiterjedését többszörösen meghaladó terület jutott az uralkodó hatalma alá, amelyet közvetlenül egy központból irányítani egyre nehezebb lehetett. (Az esetleg számba jöhető más okok mellett ez nem elhanyagolható körülmény volt Géza és Koppány osztozásában.) Másrészt István és a bajor herceglány, Gizella 995 körüli házassága idejében és azt követően német papok és katonák jöttek Magyarországra, akik elhozták az Árpádok nagyra nőtt törzsi állama számára a területi szervezés vármegyei modelljét, az ugyancsak német hatásokat tükröztető őrnökök pedig frank terminológiával írták le az itt újonnan létrejött képződményt. Mivel rövidesen meghalt Géza, a szervezés végrehajtása fiára, Istvánra maradt. Fontos hangsúlyozni, hogy István nem a saját korabeli német birodalmi comitatust ültette át magyar földre, ehhez nem voltak meg a belső feltételek. István a kezdeményezést, az ösztönzést kaphatta a Gizellával jött németektől, hogy lásson hozzá az uralma alatti terület igazgatási célú felosztásához, amely szakít a vérségi alapú társadalomszervezéssel, és szigorúan területi elvet valósít meg. István tehát ösztönzést kapott a német birodalom udvarába és törzsi államába szakadt képviselőitől, hogy indítsa meg a területi alapú szervezést, amelyet a külföldi őrnökök comitatusnak neveztek, élükre lehetőleg közülük – akik a legesekélyebb mértékben sem állottak vérségi kapcsolatban a magyar nemzetségek és nagycsaládok vezetőivel és tagjaival – állítson előjárókat, akiket az őrnökök comesnek tituláltak. A magyarországi vármegye ennyiben és csak ennyiben tekinthető német minta átültetésének.

3. A szakirodalom jelentős vonulatával teljes összhangban Szent Istvánt tartjuk a magyarországi vármegye megalkotójának. Ehhez azonban két megjegyzés tartozik. Egyfelől úgy értjük ezt, hogy nem fogadjuk el azokat a vélekedéseket, miszerint a vármegyeszervezet alapjai (csírai) már Géza fejedelem (vagy netán elődei) korára visszavezethetők lennének. Az az intenzív német hatás, amely István és Gizella házasságával kezdődik, s az ezredforduló táján a koronakerésben, a legelső oklevelek megszületésében, István első törvénykönyve megalkotásában és az önálló magyar pénzverés megindulásában tükröződik, ugyanerre az időre datálja a legkorábbi vármegyék kialakulását. Az 1002. évi, utóbb betoldásokkal ellátott pannonhalmi alapítólevél már a 997. évi Koppány-féle felkelés kapcsán említett tesz Somogy megyéről (comitatus), ami ha 997-re még nem is, de a lejegyzés idejére, 1002-re nézve már hiteles híradás lehet. Egy 1009. évi oklevél; a veszprémi püspökség adománylevele; négy megyét (comitatus) említ, Veszprémet, Fejért, Kolont és Visegrádot. Az a körülmény, hogy az első vármegyék kivétel nélkül a Dunántúlon bukkannak elő, nem a források ránk maradásának véletlenszerűségével magyarázható. Nagyon is érthető, hogy István szervezőmunkájának eredményeképpen saját törzsi állama területén (a nyugat-magyarországi régióban) jöjjenek létre legkorábban a területi alapon szerveződő igazgatási egységek. Másfelől úgy véljük, a vármegyék kialakulásának folyamatát nem zárhatjuk Szent Istvánnal, s mindenben osztanunk kell Pauler Gyula megállapítását: „Nem is egy időben, nem is egy

módon alakultak ki e vármegyék.” Vagyis Szent Istvánhoz csak annak a folyamatnak a kezdete kapcsolható, amely gyakorlatilag szinte az egész Árpád-kort átfogta, hiszen nem egy vármegyénk a XIII. században, annak is a második felében született meg. Nyilvánvaló, hogy a vármegye mint középszintű világi igazgatási egység létrejötté szempontjából a frontáttörést jelentő István korának (illetve általában a XI. századnak) megkülönböztetetten fontos szerepe van.

4. A megyeszervezés további fontos feltételének tekintjük a népességet, a településhálózatot. Megye ugyanis csak ott jött létre, ahol élt annyi lakos, amennyi immár külön igazgatási szervezetet igényelt. Ha pontos képünk lenne az Árpád-kori Magyarország települési viszonyairól, a Kárpát-medence egyes régiói benépesítésének folyamatáról, akkor irányítással rendelkezhetnénk a megyekialakulás ütemét, területi előrehaladását illetően is. Sajnos, ilyen ismereteink meglehetősen hézagosak, ezért nemritkán éppen fordított eljárást kell követnünk, azaz visszakövetkeztetésekre kényszerülünk: a megyeszervezet meglétéből tudunk következtetni a népességszám, a betelepültség mértékére vagy fokára. Ez azonban nem homályosíthatja el a valóságos oksági viszonyt: a vármegyeszervezés függött a népességtől, és nem a vármegyeszervezés teremtett a régióban népességet. A vármegyeszervezésnek és magának a kialakult megyének inkább a népesség területi elhelyezkedésében, a településformák (város, váralja, falu) elhatárolódásában volt szerepe.

5. Vajon a Szent István-i (általában a XI. századi) vármegye milyen keretek között alakult ki? Az alábbi kritériumok elsősorban erre a kérdésre hivatottak válaszolni. Mi úgy látjuk, hogy a vármegyeszervezés kikristályosodási pontja a vár volt. Stessel József 1900-ban még úgy fogalmazott – a dolog lényegét tekintve helyesen –, hogy csak egy-két megyeszékhelyre nézve nincs adatunk, hogy vára lett volna. Ma már ennél bátrabban is fogalmazhatunk: a korai vármegye létesítésének alapvető feltétele a vár volt. Ugyanakkor a tétel fordítva nem igaz: nem minden, erődtéménnyel rendelkező hely vált vármegyei központtá. A folyamatot nem úgy képzeljük el, hogy egy előre meghatározott terület „kapott volna” központi feladat ellátásának célzatával várat, hanem egy-egy vár körül alakult ki az a terület, amely a várhoz tartozott. A szervezés tehát nem a területtől haladt a vár felé, hanem a várból a terület felé. A várak mint megyei központok elrendezésénél szigorú szabályosság nem figyelhető meg, amint erre már a múlt század végi szakirodalom figyelmeztetett. Pauler Gyula ezt olyan formában fogalmazta meg, hogy „nem lehet Szent-István idejében egy általános, egyöntetű, geographiai alapokon nyugvó felosztást feltennünk, melyhez legalább is, hogy mást ne említsék, az ország földirátának teljes ismerete lett volna szükséges”. Az a körülmény, hogy pl. Nógrádtól északra a legközelebbi vármegyeközpont a tőle légvonalban 18 km-re eső Hont volt, ugyanakkor kelet felé – Heves megye önállósulása előtt – a „szomszédos” megyeszékhely, Borsod 135, délkelet felé pedig a legközelebbi, megyeközpontként szereplő vár, Szolnok 120 km-re van, arra mutat: „a vármegyék területének kialakulásában, a várak mint központok működtetésében nagyfokú spontaneitás érvényesült”.

Ugyanakkor teljes ötletszerűségről sem beszélhetünk a várak helyének megválasztásában. A magyar szállásterület északi határszárazán levő várai – Hont, Borsod, Pata, (Aba-)Újvár, Szabolcs, Zemplén – vonatkozásában Nováki Gyula utalt arra: ezek hely kiválasztása annyira azonos, hogy ez nem lehet véletlen. Nagy hegyek és síkság találkozásánál vannak, de nem nehezen megközelíthető magas helyen, hanem a síkság fölé kinyúló alacsony dombon. Ez védelmet nyújtott, s a várakók számára a gyors mozgást is lehetővé tette. Volt lehetőség a nagyszámú állatállomány itatására. Éppen e körülmény vezette Novákit annak feltételezésére, hogy magyarázatot adjon arra: miért nem tették meg rögtön a magyarok megyeszékhellyé Mosaburgot (Zalavárat); ez ugyanis nagy mocsárral volt körülvéve, s „bár védelemre igen alkalmas, de a gyors mozgást nem tette lehetővé”. Ugyancsak tervszerűség nyilvánult meg a várak építésének technikájában és méreteiben. A magyarországi ispáni várak nem nagyméretű, ún. népvárak, amelyek hatalmas tömegű népesség befogadására alkalmasak, s bár stratégiai fekvésűek, védelmi funkciójuk van, fontos utak mellett fekszenek, de méretük aránylag kicsi. „Huzamosabb időre csak kisebb létszám befogadására alkalmasak, éppen annyira, amennyit az állam védelmére mindig készenlétben kellett tartani a megyeispán vezetésével”. Részint korábbi földvárakat vettek át a magyarok, részint pedig maguk építettek erősségeket földből megyeközpont céljára. A Szent István idejében folyó (véleményünk szerint túlnyomórészt ekkor kezdődött) magyarországi várépítésre az Intelmek utal, amennyiben ez a forrás a királyi tanács hatáskörében levőnek említi az erősségek emelését (*civitates construuntur*). E szerint az értelmezés és datálás szerint ispánsági váraink aligha korábbiak a X–XI. század fordulójánál vagy a XI. század első évtizedeinél, s az István alatt megindult vármegyeszervezésnek köszönhetik a régi erősségek (akár a bronzkoriak is) átalakításukat („felújításukat”), az újak pedig keletkezésüket.

Hogy mekkora szerepe volt a vármegyeszervezésben a váraknak, azt jól illusztrálja a püspökségi és vármegyeszékhelyek összeesése vagy egybe nem esése. A hagyományos felfogás tíz egyházmegyét kapcsolt István nevéhez, ebből kilenc településről kapta nevét. A kilencből öt egyszersmind vármegyeközpont is volt (Veszprém, Esztergom, Győr, Bihar, Csanád), mindegyik rendelkezett földből, vagy közből épült várral. Ám további négy püspökségi székhely nem vált megyeközponttá, nyilván azért, mert hiányzott a vára. Így Pécs püspöki székváros a megyei beosztás szerint Baranyavárhoz, Kalocsa eredetileg Bodrogvárhoz, Eger Borsodvárhoz, Vác pedig Nógrádvárhoz kapcsolódott. Pécs, Kalocsa és Eger vára csak a tatárjárás után épült fel, Vácot pedig utóbb a várszerűen erősített települést tekintették várnak.

6. A régebbi történetírás úgy vélekedett, hogy a Szent István-i kerületek nem voltak kikerekített vármegyék, még állandó központjuk se igen volt, határaik pedig – talán csak a lakott területektől eltekintve – nem voltak, a megyék nem rendelkeztek meghatározott területtel, ennél fogva nem voltak zárt területi egységek sem, a csak a XIII. században, más feltevés szerint Kálmán időszakában lettek földrajzi fogalom. Pedig a XIX. század végén Pesty Frigyes már rámutatott arra, hogy miként a püspökségeknek és a falvaknak, úgy a vármegyéknél is voltak határaik. Mégis csak a XX. század második felében – Váczy Péter és Györffy György munkássága nyomán – vált általánossá az a vélekedés, hogy a megyék már a korai időkben pontos, kialakult határok a jellemzők. Ezt a megállapítást a XI. századi források tanúságtétele egyfelől, a megye szó jelentésfejlődése másfelől kétségtelenné teszi. Voltaképpen már a veszprémi egyházmegye 1009. évi adománylevele eldőnti ezt a kérdést, amely szerint István király négy várat vetett alá Szent Mihály veszprémi egyházának (a püspökségnek) hatáiraival együtt (*cum ... terminis et finibus*). Bizonyosra vehető, hogy e négy vár határa (megyéje) nem más, mint az oklevélben név szerint megnevezett négy vármegye. A pécsi püspökség 1009. évi alapítólevele körülírja az egyházmegye területét, feltüntetve annak határait (*terminum*). Az 1055. évi tihanyi alapítólevél is említi a birtokok határait (*termini*), s helyenként részletes határleírást ad, hasonlóan az 1061. évi zselicszentjakabi, illetve az 1067 körüli századi diplomához. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél eredeti részében Rikachi (utóbb Ártánd) falu Bihar vár határában (*in confinio Bichor civitatis*) fordul elő. Az oklevél kifejezésének tükörképével a XIV. század krónikakompozícióiban találkozhatunk, ahol a *parochia castri Bichor* szerepel. A *confinium* nyilván a szláv–magyar megye szónak felel meg, s magát Bihar vár megyéjét jelenti, ugyanúgy, mint a krónika szókapcsolata. A garamszentbenedeki diploma interpolált részében arról a határpontról olvashatunk, ahol a csongrádi várnépekhez tartozó (birtok)részek véget érnek (*finiuntur partes Cernigradensium civium*). 1221. évi oklevélben Somogy megye határaiival (*limites*), ugyanebben az esztendőben a pozsonyi vár határával (*confinium Posoniensis castri*). 1237 körüli diplomában pedig a nyitrai határral (*limites de Nitria*) találkozunk. Ha a korai – itt bemutatott és a következő fejezetben részletesen megtárgyalandó – oklevelek, illetve más források tanúságtétele mellé odatesszük megye szavunkat, melynek 'határ' jelentésére fentebb bőséges példaanyagot hoztunk, s amely a vár szavunkkal való összetételben a várhoz tartozó, a vár határain belül fekvő terület jelölésére szolgált, akkor nem lehet kétséges: a vármegyének kezdettől fogva volt határa. (Más kérdés, hogy a legkorábbi határok nem voltak hosszú időn át változatlanok, amint ahogy középkori és kora újkori példák is bőségeit tanúsítják a megyehatárok változásait.

7. Ha tehát már a korai vármegye körülhatárolt terület volt, a kérdést úgy kell feltennünk, mi szabta meg a határvonalak meghúzását. Alapvető mozzanatként egyetlen tényező itt sem jelölhetünk meg, úgy tűnik, különböző területeken különböző szempontok játszottak fontos szerepet. A leginkább markáns körülmény a vár fekvése volt. A várhoz tartozó terület, a vár megyéje, azaz a vármegye a vár körül terült el. De mert a központként szolgáló várak kiválasztásában nagyfokú spontaneitás érvényesült, egyes várak közel feküdtek egymáshoz, mások meg tekintélyes távolságra. Olyan szabályosság tehát nem figyelhető meg, hogy a vár a megye közepén, mintegy szabályos kör alakú terület középpontjában feküdt. Ez a körülmény önmagában indokolja, hogy furcsa alakú vármegyék is jöttek létre. Kiváltképpen akkor volt meg a lehetősége hosszán elnyúló területű vármegyék kialakulásához, ha a vár messze feküdt a később egyre inkább kijjebb tolódó országhatártól. A vár fekvése mellett a másik fontos, a megye területét befolyásoló tényezőt a földrajzi körülmények jelentik. Már 1882-ben ekként fogalmazott Ortvy Tivadar: „Minél régebbi időkbe lépünk, annál kevésbé látjuk érvényesítve a conventiót s megvagyok győződve arról, hogy a természetes viszonyok, hegyhátak, folyók, nagyobb stagnáló vizek, mocsársüppedékek avagy erdőségek a határok kijelölésében mindig irányadók, de sőt egyedül feltételezőek voltak”. Elég egy pillantást vetni az Árpád-kori Magyarország egyházi igazgatását ábrázoló térképre, hogy megbizonyosodjunk róla: a Duna szinte teljes magyarországi hosszában, továbbá a Tisza is nagy szakaszokon egyházmegyei határt képezett. Ám a pécsi püspökség 1009. évi alapítólevele arról

győz meg bennünket, hogy nem csupán a nagy folyók, hanem az olyan kisebb folyóvizek, patakok is egyházmegyei határként szolgáltak, mint az Ozora, Lupa, Kapos és Almás. A szorosan vett földrajzi szempontok mellett a földrajzi környezettel összefüggő települési tényezők (lakatlan területek), továbbá esetleg birtoklási szempontok, valamint más, ma már nem felderíthető körülmények játszottak szerepet a megyehatárok megvonásában.

(...)

9. Végezetül a megye megszületésében korábbi politikai képződmények is szerepet játszottak, ezek azonban nem a nemzetségek, hanem a törzsek voltak. Mint már utaltunk rá, Koppány, Ajtony, Aba Sámuel és Vata törzsi (illetve majdnem-törzsi) területe maga vált vármegyei szervezetté, s aligha véletlen, hogy – Koppány uralmi területét leszámítva – a másik három törzsfő területén kezdetben létesült hatalmas kiterjedésű vármegyéből utóbb több kisebb területű megye létesült. Újabb munkáiban Györffy György is számol ilyen nagy, területű igazgatási egységekkel. Egyik írásában úgy fogalmazott, hogy a „győri, csanádi, bihari és erdélyi püspökség területét nagyjából a korábbi vezéri terüitoriumok szerint jelölték ki. Amíg a püspökségek területe megszilárdult, a territóriumok a hercegek nyitrai és bihari dukátusa, valamint Erdély kivételével megszűntek, s a közigazgatás talán még István uralkodása végén átadta helyét a territóriumokhoz képest decentralizált, a királyság szemszögéből centralizált vármegyéknek”. Másik munkájában arról írt, hogy „István király ugyan a kormányzásnál nem nélkülözhetette a nemzetségeket összefogó nagyobb egységeket, de az államszervezetet mégsem e változónak bízonyult territóriumokra” építette (ilyen lehetett Gyula helyén Erdőelvi Zoltán, Ajtony helyén Csanád uralma). Magunk úgy látjuk, bizonyos esetekben, a felsoroltak mellett még Aba Sámuel és Vata territóriuma (a mi terminológiánk szerint: törzse) esetében, az államszervező tevékenység a vármegyét éppenhogy a törzsről építette rá, s – amint ezt Újvár és Bihar példája bizonyítja – ezek a territóriumok igencsak nem bízonyultak változónak, hanem korai formájukban évszázadokon át fennmaradtak, s csak a XIII. század folyamán bomlottak fel több kisebb megyére. Hasonló tételezhető fel nagy valószínűséggel az erdélyi Fehér megyéről, valamint talán az Ajtony törzsi területén létesült Csanád megyéről is, azzal az eltéréssel, hogy ez utóbbi megye már XII. században bizonyosan kisebb megyékre szakadt szét. Mi sem állítjuk, hogy Szent István minden egyes megyéje törzsi előképre megy vissza, főleg Nyugat-Magyarország esetében nem is állíthatunk ilyent, ahol immár 955 óta feltételezhetően, Géza fejedelem alatt pedig bizonyosan más törzsek területe is beolvadt az Árpádokat uraló, kiterjedésében egyre növekvő területbe. Itt bármiféle törzsiség csak áttételesen jelentkezhet. További nehézség forrása, hogy míg a folyóvizek a törzseket összekötötték, az egyházi és világi igazgatásban inkább választóvonalaként szolgáltak. A Kárpát-medence keleti részén vízszint, ahol az államszervező harcokat Istvánnak kellett megvívnia, jobbra a törzsi területek váltak egyes megyék alapjává.

(...)

Mindezekből az adatokból azonban tévedés volna arra gondolni, hogy az egyes megyék határait már Szent István korában végérvényesen és megváltoztathatatlanul meghúzták volna, vagyis hogy a megyék határai bármely időpontban a Szent István-i határokat tükröznék. A határok a későbbiek során is gyakran módosultak, ám ez nem mond ellent annak, hogy már a XI. század elején kialakult határai voltak a megyének. A határok módosulásában nagy szerepe volt a várszervezetnek. Számos adattal tudjuk bizonyítani azt a feltételezést, hogy a későbbi megyehatárok azokon a pontokon állandósultak, ahol két szomszédos várszervezet földjei összeértek. 1244. évi adat szerint a Kürtös folyó menti Palojta (*Palahta*) föld határában birtokoltak a honti vár jobbágysai, illetve a nógrádi vár Oszlár (*Oszlar*) falusi népei. Nem véletlen, hogy a középkori Hont megye határa a még hozzá tartozó Palojta, valamint a már Nógrádba eső Kürtös s az annak közelében fekvő Oszlár között húzódott. A csilizközi Patas (*Potos*) föld határában 1270-ben szomszédok voltak a pozsonyi vár népei, valamint a Fűr (*Fyur*) faluba való komáromi várnépek, s a Csallóközt Pozsony és Komárom között megosztó megyehatár valóban hosszú évszázadokon át ott húzódott Patas falutól északkeletre. Szerencsés esetben a megyehatár áttolódását is megfigyelhetjük. Amikor 1208-ban II. András odaajándékozta a későbbi Felsőlendva (*Lyndwa*) földet, amely Vasvárhoz tartozott, a határjárásban többször is említi, hogy az zalai földdel, illetve zalaiakkal szomszédos. Feltehető, hogy Zala és Vas megye határa a XIII. század elején még a későbbi határvonalnál nyugatabbra húzódott, azaz hogy a középkor későbbi századaiban Vas megye déli részét képező terület eredetileg Zalahoz tartozott (már persze amennyiben Lyndwa Felső- és nem Alsólendvával azonos). Megerősíti ezt az adat, amely szerint Zala-örökkel (*speculatores de Zala*) 1213-ban Vas megye délnyugati részén, Dobra vidékén találkoznak. Ez az adat már Tagányi Károlyt annak feltételezésére készítette, hogy e területen, ahol Zala-örök szerepelnek (ezt egyébként Tagányi Szalafő vidékére lokalizálta), korábbi időben „Vas várának, megyéjének hatásköre alig lehetett”. A megyehatárok változására

a korai középkorban igen sok példát lehetne említeni (ezekre egyes megyék kapcsán könyvünk további részében kitérünk), itt most csak egy másik, egészen nyilvánvaló területi változásra utalunk. Az esztergomi főesperesség plébániáinak 1156. évi összeírása azzal a tanulsággal jár, hogy az így körülírt terület (azaz voltaképpen a korai Esztergom megye) „lényegesen nagyobb volt” a későbbi Esztergom megye Duna bal parti részénél, mert olyan falvak is hozzá tartoztak, amelyek utóbb Komárom és Bars megye állagát képezték. Az 1156. utáni évtizedekben tehát Esztergom megye területet veszített Komárom és Bars rovására. Ám a megyehatárok megváltozása, áttolódása nem jelenti azt, hogy azt megelőzően ne lett volna kialakult határa egy-egy megyének. Az 1156. évi összeírás jól körülrajzolja azt a területet, amelyen a XII. század közepi Esztergom megye elterült, mint ahogy – megkisebbedett területen – ugyancsak pontos határai voltak a XIV. század eleji Esztergom megyének is. A megyehatárok változásának – a várszervezet terjeszkedésén túl – természetesen megannyi oka lehetett, ezek bemutatására az egyes megyék kialakulásának tárgyalása során lehetőség szerint sort kerítünk.

Némileg más a helyzet az országhatár mellett fekvő megyékkel, illetve e megyék azon részével, amelyek az országhatár felé estek. Itt eredetileg bizonyára éppen úgy nem volt pontosan megjelölve a megye határa, miként magának az országhatárnak a vonala is sokáig bizonytalan volt. 1208-ban a Trencsén vár közelében fekvő Szkalka (Scala) határleírásában említik az ország gyeplőjét (clausura regni). Itt Szkalka a gyeplőn belül fekszik. Számos olyan adatunk van azonban, főleg a XIII. század későbbi évtizedeiből, amikor települések az országos gyeplőn vagy az országos kapun kívül estek. Ez azt jelenti, hogy amint haladt fokozatosan kifelé az ország határa, úgy váltottak helyet az országos gyeplők és kapuk is, s a már feladott védművek elé is települtek falvak. 1239-ben IV. Béla négy Sopron megyei helységet említ, amelyek extra portam existentes (a kapun kívül vannak).

(...)

A királyi várispánság a XIII. század második felében viharos gyorsasággal szétesett, a várispánsági (megyei) tisztikar légüres térbe került. Elemi erővel tört fel az igény, hogy új igazgatási szisztéma alakuljon ki.

A nemesi megye alig vitt át valamit a királyi vármegyéből. Átvette mindenestre a megye éppen megszilárduló területiségét, s kénytelen volt átvenni azt a modellt, hogy a megye élén továbbra is elvileg a királyt képviselő (pontosabban: a király által megbízott, de gyakran saját maga önös érdekeit érvényesítő) ispán áll. Nem vitte át a romokban heverő ispáni földvárat, nem vette át a várispánsági tisztikart, hanem a megye „közönsége”, azaz a nagybirtokosoktól féltő köznemesség a maga bástyájává akarván kiépíteni a megyét, annak új tisztikara is – az alispánnal és a négy (a tartományokban két) szolgabíróval – immár közülük került ki. Kétségtelen: a megye újjászületett, legtöbb funkciójában megújult, de magát a megye nevet továbbvitte, s ezzel – alapvetően tévesen – azt sugallta, mintha a nemesi megye a királyi vármegyéből nőtt volna ki, holott egészen másként történt: a nemesi megye a királyi vármegye tagadásával, annak romjain jött létre. Társadalmi értelemben azonban nem ilyen erős a kontraszt, hiszen a kialakuló köznemesség egyik fő komponense éppen a várkötelékből szabaduló várjobbágság, másik fő komponense pedig a királyi megyétől több vonatkozásban függő királyi szerviencség volt. Mindenesetre mint a társadalom jelentős változásait általában, a XIII. század folyamán lefolytakat is jól jellemzik gyorsan szembeötlő felszíni jelenségek. Az elpusztult vagy felhagyott ispáni földvár helyén – nem a szó földrajzi, hanem politikai-hatalmi értelmében – új típusú várak jelentek meg, ezek köből épültek, tulajdonosaik előkelő nagybirtokosok voltak. Miközben tehát továbbélt és a köznemesség bevonásával „demokratizálódott” a megye intézménye, új hatalmi központok jöttek létre a kövárak képében, amelyek azonban immár teljesen függetlenek voltak mind a halódó királyi vármegyétől, mind az éppen megszűnő nemesi megyétől. Míg korábban a társadalom fejlődését döntő súllyal meghatározó királyi közjogi és magánjogi fennhatósága egybeesett az ispáni vár és a kétféle várkerület élén álló comes személye révén, addig az új hatalmi struktúra eleve több központú (pluralista) volt, hiszen a királyi udvaron és a nemesi megyén kívül igen jelentős hatalmi központjai voltak a magánosok várai, amelyek megteremtették a maguk gyakran ugyancsak szórt birtoktartozékait, s ennek révén az alávett népesség feletti fennhatóságot.

Vajon hány megyét hozott létre Szent István? A múlt században egyesek 60–72 körüli számra gondoltak, mások azt hangoztatták, hogy ez a kérdés nem válaszolható meg. Új – lényegében mai napig érvényes – szempontot vitt a kutatásba Pauler Gyula. Ő mutatott rá arra: az 1074. évi események krónikabeli leírása alapján Salamont 30 vármegye szolgáltatta, s mivel a király és a herceg kétharmadegyharmad arányban osztották meg az országot, így „a királynak két annyi vármegyéje volt, mint a hercegnek”. Pauler szerint „Szent István, úgy látszik, negyvenöt vármegyét alakított. Ennyi volt legalább Salamon

Csorba Csaba–Estók János–Salamon Konrád: Magyarország képes története. Bp. 2005. 22. oldaláról

király idejében, és nem valószínű, hogy ama zavaros 36 év alatt, mely a nagy király halálától a mogoródi csatáig lefolyt, új vármegyék keletkeztek volna”. A Pauler utáni kutatás általában elfogadta, hogy a Szent István kori megyék száma 45-re tehető, de voltak, akik csak 30, illetve 39 megyével (várral), de olyanok is, akik már a XI. század elején 72 vármegyével számoltak.

(...)

Mindezek alapján megállapítható: a XII. század közepén és végén a magyarországi várispánságok (bennük a várispánsággal rendelkező megyék) száma meghaladta a 70-et, de nem érte el a 80-at. Ha a XI. század 70-es éveit várispánságainak számát 38 körül állapítjuk meg, akkor a növekedés üteme meglepően nagy, s egyenesen annak kimondására készíttet bennünket: az 1070-es évtől az 1140-es évekig eltelt évtizedek a várispánságok (megyék) alakulásában igen dinamikus korszakot jelentenek. Ehhez csak a Szent István-i kor hasonlítható, amikor e várkerületek (megyék) kialakultak és sokasodni kezdtek. Mindamelllett magunk kételkedünk abban, hogy a Salamon kori számot (legyen az akár 45, akár 38) vissza lehessen vezetni Szent István korára. Úgy gondoljuk, aligha van igazuk mindazoknak, akik – Pauler Gyula után indulva – úgy vélték: Szent István és Szent László uralma közti időszakban egyetlen megye létesítésével sem kell számolni. Az egyházszervezet továbbépülése e közel négy évtized alatt megadja annak lehetőségét, hogy hasonló tételhezessünk fel a várispánsági (vármegye-) szervezet vonatkozásában is. Amennyiben ez így van, Szent István alatt nem 45, illetve 38, hanem kevesebb (alkalmasint jóval kevesebb) várispánsággal (megyével) számolhatunk. Ha ezt 30-ra (vagy 25-re) tesszük, talán nem járunk messze a valóságtól (bár efféle számok helyességét aligha lesz valaha is módunk egzakt módon bizonyítani). E roppant feltételes Szent István kori várispánságszám az 1070-es évekre legalább 50%-kal nőtt, majd újabb 70 év elteltével megint minimálisan 50%-os volt a gyarapodás.

A XII. század közepe után azonban az új várispánságok (megyék) létrejöttének dinamizmusa megtört. A tatárjárás krónikása, Rogerius az 1240-es években úgy fogalmazott: „Mindenki előtt ismeretes, hogy Magyarországnak hetvenkét comitatusa van.” Bizonyosra vehető azonban, hogy Rogerius nem elsősorban a megyékre gondolt, amikor a comitatus szót leírta, hanem a várispánságokra, hiszen így fogalmazott: a királyok „comitatusok fölötti birtokjoga (iura comitatuum)” megkisebbedett azáltal, hogy örök birtokként eladományozták „a comitatusokhoz tartozó (ad comitatus pertinentia) birtokokat, falvakat és fekvőségeket, aminek következtében az ispánok (comites) nem rendelkeztek emberekkel”.

Nemcsak a földek eladományozása mutat a fenti értelemre (hiszen a király nem saját tulajdonú – tehát nem vármegyéhez tartozó – földeket bírói ítélet nélkül nem adományozhatott el, csak a vár- és udvari szervezet birtokaival rendelkezett sajátjaként), hanem a iura comitatum említése is. Amikor egy 1230. évi oklevélben II. András ugyanezen szavakkal (iura comitatum) fejezte ki a comitatusok jogainak elenyészését, voltaképpen a várföldek eladományozására gondolt. A XII. század közepétől a XIII. század közepéig eltelt egy évszázad alatt számszerűleg már nem nőtt a várispánságok (megyék) száma, ami nem jelenti azt, hogy közben nem történtek volna változások. Csakhogy e száz év alatt nagyjából annyi várispánság pusztult el, semmisült meg, mint ahány új keletkezett, s így összességében növekedés már nem mutatható ki. A tatárjárás utáni évtizedekben kialakuló nemesi megye pedig – ha sok egyéb másban nem is, de – éppen a terület vonatkozásában vitte tovább a királyi megyét a körülhatárolt területen egyre következetesebben érvényesülő területiális ispáni joghatósággal együtt, amely viszont csak az 1240–1260-as években szilárdult meg. Így hát a XIII. század második felében és a következő században megszülető nemesi megyék száma nagyjából azt a helyzetet mutatja, hogy hány területi alapon felépült királyi vármegye (és immár nem várispánság) létezett a nemesi megye kialakulásának idején.

Kristó Gyula

Háromszáz évvel ezelőtt hunyt el Vak Bottyán János kuruc generális

Háromszáz évvel ezelőtt, 1709. szeptember 26-án hunyt el a tarnaörsi táborban Vak Bottyán János, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc legendás vezére. Valószínűleg Esztergomban, más vélemények szerint egy vágyvidéki jobbágyszőlőben született 1644 körül. Gyermekévei után a vágssellyei jezsuita kolostorba került, ahol szolgadiák volt. Néhány év eltelté után végvári katonának állt, sok portyát szervezett a török ellen. Első vitézi tettét Érsekújvár piacán hajtotta végre, amiért hadnagyi rangot kapott. 1680 körül megnősült. Feleségül vette Lakatos Juditot.

Túl volt már a negyvenedik évén, amikor a török elleni nagy harcok kora következett. Egyik csatában elvesztette fél szemét, amiatt nevezték Vak Bottyánnak. Érsekújvár és Esztergom felszabadítása után az utóbbi várba került. Ezt követően katonáival együtt Lotharingiai Károly seregéhez csatlakozott. Harci érdemeiért 1687-ben alkapitánynak nevezték ki, majd Szeged városparancsnoka lett. Még ugyanabban az évben vitézségeért nemesi rangot kapott. Az 1690-es években Kecskemét, Nagykőrös, majd Cegléd parancsnoka lett. 1692-ben körülbelül 50 éves korában ezredesi rangot kapott.

A szép karriert befutó, vakmerő, vitéz katona gondolt a szegény jobbágynépre is. Mint híres embernek, ellenfele is támadt az akkori esztergomi császári parancsnok személyében, aki áskálódott ellene. Ekkor a híres katona megcsömörlött a császári katonaság légkörétől, s visszavonult birtokára, ahol marhakereskedelemmel foglalkozott. Ekkor kapta meg a császár levelét, aki arra kérte, hogy szervezzen sereget magyarokból a kurucok ellen. Hadseregszervező munkája azonban nem volt eredményes, s csak kevés katonát tudott zsoldjába fogadni. 1703 októberében azt a parancsot kapta, hogy csapataival csatlakozzon a császári hadsereg Magyarországon lévő egységeihez. Ezt a parancsot azonban nem hajtotta végre, s titokban elhatározta, hogy a kurucokhoz csatlakozik. Árulás folytán ezt megtudták, s a császáriak fogságába került. Innen nyergesújfalusi jobbágyok szabadították ki. 1704 őszén a kuruc táborba került, ahol már várta Rákóczi Ferenc tábornoki kinevezése. A fejedelem megbízta, hogy szervezzen magának hadsereget a labancok ellen. Alig csatlakozott a kurucokhoz, máris sikeres csatát vívott Érsekújvár alatt a labancok ellen.

Katonai sikerei miatt sok ellensége támadt, akik vádaskodtak ellene. Ő a rágalmakkal nem sokat törődött, s Esztergom felszabadításán munkálkodott. Erre az szolgálatot okot, hogy az ellenség elfoglalta feleségét, s börtönbe záratta, aki 1704 végén itt halt meg.

Néhány hét múlva a fejedelem a Duna-Tisza közé küldte mint vezénylő tábornokot. Katonái rövidesen kiűzték az ellenséget innen. Az 1705-ös esztendő nagy vállalkozása volt a Dunántúl felszabadítása. A dunántúli nép „Jótevő Jánosnak” nevezte „Bottyán Apánkat”, Rákóczi pedig a dunántúli terület ka-

tonai főparancsnokává nevezte ki. Hat hét alatt felszabadította a Dunántúlt. A népi költő büszkén énekelt győztes küzdelmeiről:

*Híres generális az öreg Vak Bottyán,
Vagyon véle mostan sok derék kapitány:
Vitéz Bezerédi, jó Ebeczky István,
Kisfaludi László, serény Balog Ádám.*

1706 első felében a Balaton és a Duna között erős védvonalat húzott, amit az ellenség nem tudott áttörni. Ezt követően pár hónapos fegyverszünet következett. Ekkor Vak Bottyán Hont megyei birtokára ment gazdaságát rendbehozni, s közben feleségül vette gróf Forgách Juliannát.

1706 októberében a Dunántúlon áldatlan állapotok keletkeztek, az ellenség jelentős sikereket ért el. Bottyánt 1706. november 14-én II. Rákóczi Ferenc a Dunántúl kormányzójává nevezte ki. Az év december 14-15-én Bottyán megindította nagyszerű dunántúli hadjáratát, amely 1707-ben nagy sikereket hozott. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a jobbágy nép mindenütt segítette őt. A falvakat kiürítette, az élelmiszert elvermeltette vagy felgyújtotta. Bottyán taktikája az ellenség kitérítése és állandó nyugtalanítása volt.

A sikeres dunántúli hadjárat után Bottyánnak új területre, a Vág vonalába kellett mennie. 1708 elején Rákóczi érsekújvári főkapitánynak nevezte ki. 1709-ben a Dunántúlon újból megsokasodtak a bajok. Augusztus 5-én indult el Bottyán ötezer emberével Szécsényből a Dunántúlra. Itt a németek ereje rendkívül nagy volt. Bottyán nem tette ki katonáit szabad prédának, hanem otthagyta a dunántúli frontot, s az ellenséget más irányból támadta meg. Északra fordult a bányavárosok ellen. Itt elérte célját. Heister osztrák generális a Dunántúlt otthagyta, s így ez a fontos terület újból tehermentesítve lett. Selmec alatt 6-7000 fővel indult a hős generális a túlerő ellen. Itt a győzelem ismét az övé lett. Itt kapta a hírt, hogy az Alföldön a rácok újból rombolnak, fosztogatnak. Gyorsan indult, pihenés nélkül Lőrincen át a káta táborba. Itt kapta a hírt, hogy a hatvani várórség árulásra készül, s a labancoknak szándékozik átadni az erősséget. Azonnal továbbvonult és személyesen teremtett rendet. A rácok ellen készült, midőn szeptember 27-én Bercsényi Miklós főgenerális kapta a hírt a tarnaörsi táborból, hogy a tábornok szeptember 26-án, 8 órakor pestisben elhunyt. A gyöngyösi ferencesek zárdájának sírboltjába helyeztette örök nyugalomra felesége, gróf Forgách Julianna. A temetésen a kuruc hadvezetést Bercsényi Miklós képviselte.

1906-ban a Magyar történelmi társulat vörösmárvány emléktáblát helyezett el a templomban tiszteletére, amelynek szövege így hangzik.

E szentegyház
falai közt nyugszik
a Rákóczi-szabadságháború
történelmi nagy nevű páratlan vitézségű
dicsőseggoszorúzza hőse,
jeles hadvezére,

BOTTYÁN JÁNOS,

II. RÁKÓCZI FERENC FEJEDELEM
és a szövetkezett magyarországi rendek
holtig fáradhatatlan serénységű
dunántúli, érsekújvári és Tisza–Duna közti
vezénylő tábornoka,
a kurucz vitézlő rend csodás hírű bálványa
kedves „Bottyán apó”-ja,
a szegény nép hű védője, szeretett „Jóltévő Jánosa”
egykor törökök és tatárok,
utóbb németek, horvátok, rácok réme,
magyar szabadságharc erős oszlopa.
Szü. 1644–45 körül Esztergomban.
Meghalt Tarna-örsi táborában,
1709. szept. 26., esti 8 órakor,

hazánk történetkönyvébe
 örök hírrel írta be a nevét.
 Élt a honért, hon ügyét vérrel védé vala váltig.
 Meghalt, s holta után porba dült a honi ügy.
 Még is – boldog e hős! ... – mert még sírjába reményt vitt,
 S nem láthatta: a harcz vége minő szomorú...
 Boldog e hős, legalább nem hunyt el számkivetésben.
 hajdan a hont őrzé, most a hon őrzí porát.
 Thaly Kálmán
 Régi sírkövének és gyászszáslajának
 helyére
 állította ezen emléktáblát.
 A MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA
 1906

Tarnaörsön pedig néhány évtizede emlékoszlopot állítottak tiszteletére.

Dr. Szecskó Károly

Irodalom: *Sereg József:* Vak Bottyán generális (1644–1709). Hevesi Szemle. 1980. 2. 30–35. old. – *Sereg József:* Pro Patria et Libertate. Hevesi Szemle 1976. 4. 40. old. – Új Magyar Lexikon I. Bp. 2001. 893–894. old. – *R. Várkonyi Ágnes:* A kuruckor hősei. Bp. 1968. 3. kiad. 141–161. old. – *R. Várkonyi Ágnes:* Vak Bottyán. Bp. 1951. 106. old.

Köröstárkány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében*

A romániai magyar külképviseletek (bukaresti követség, kolozsvári, aradi, brassói konzulátusok) 1920–1944 között keletkezett iratanyagának feltárására irányuló levéltári kutatásaink során az aradi konzulátus archívumában nemrég egy, a diplomáciai jelentések sorában akár egyedülállónak is mondható dokumentumra lettünk figyelmesek. Az 1940 őszén létrejövő brassói és aradi konzulátus jelentéseinek döntő hányada – előzetes becsléseink szerint megközelítőleg háromnegyed része – ugyanis a Dél-Erdélyben honos, tehát a második bécsi döntést követően Románia területén maradó magyarság egyéni és közösségi sérelmeinek konkrét eseteiről informálja az utókort. Kisebbségi hányada a dél-erdélyi magyarság politikai és társadalmi életében végbemenő változásokról, egyházi szervezetének problémáiról, illetve magyar politikai és egyházi vezetőkkel, valamint külföldi diplomátákkal folytatott megbeszélésekről tudósít. Az említett figyelemkeltő jelentés azonban egy korábbi eseményt, a Fekete-Kőrös völgyében fekvő magyar település, Köröstárkány korábbi, 1919. évi tragédiáját próbálja rekonstruálni.

A magyarországi és romániai rendszerváltás után az anyaországi és az erdélyi magyar társadalom szélesebb rétegei az 1919. április 19-én a faluban elkövetett vérengzésről nagyrészt a korabeli szemtanúk beszámolóiból, illetve az ő leszármazottaik visszaemlékezései alapján szerezhettek tudomást. Ezek a televízió- és rádióriportokban, illetve szociográfiai írásokban és interjúkban rögzített emlékek jelentik az események elsődleges forrását.¹ Nemrég előkerült egy írásos feljegyzés is, az 1919-ben 44 éves, helyi illetőségű Mikó Péter naplója, amelyből szerkesztve részleteket közölt az Erdélyi Napló című hetilap is. A vérfürdő szuggesztív leírása a naplóban még az események után kilencven évvel is megrázóan

* A forrástanulmány az OTKA támogatásával, a PD 72265. sz. projekt keretén belül készült.

¹ A teljesség igénye nélkül erre ld. pl.: *Beke György:* Citromfák Köröstárkányban. Forrás, 2000. 2. sz. 47–60. old.; *Gazda József:* Az Istennel még magyarul beszélgetünk. Magyar szörványok a Kárpát-medencében. Budapest, 2002. 317–321. old.

hat az olvasóra.² A vérengzés előtörténetére vonatkozóan gyakran hivatkozott munka Koréh Endrének a Székely Hadosztály harcairól írt monográfiája.³ Noha a könyv anyagát szerzője jobbra szintén a saját személyes emlékei, és a bajtársai körében végzett adatgyűjtés alapján állította össze még 1919 őszén, a benne lévő adatokat a román hadsereg ellen harcoló egyetlen magyar reguláris alakulat irattárának megsemmisülése miatt nem lehet figyelmen kívül hagyni.⁴ Az általunk közölt irat, Lörx Tibor aradi magyar konzul egyik jelentése is csaknem két és fél évtized múltán, 1943-ban, az egyik túlélő szemtanú elmondása alapján rekonstruálja a vérengzés lefolyását.⁵

A szóbeli visszaemlékezések olyan retrospektív források, amelyek – függetlenül keletkezésük, tehát az események visszaidézésének időpontjától – az átélt események hatása alatt számtalan szubjektív elemet tartalmazhatnak, ezért néhány ponton, akár fontos részletkérdések tekintetében is eltérhetnek egymástól. Az ilyen jellegű források elemzésénél a másik nehézséget jelenti, hogy mivel azok az eseményeket utólag, évek vagy netalán évtizedek elteltével idézik vissza, ki vannak téve a személyes emlékezet kopásának. Igaz, egy olyan, erőteljes érzelmetek felkavaró, szokatlan embertelenséggel és brutalitással párosuló, egy egész kisközösség számára súlyos traumát okozó esemény, mint egy tömeggyilkosság, s annak során a közvetlen hozzátartozók elvesztése, generációkon át öröklődő és sokáig elevenen ható emlék marad.

A kisebb-nagyobb ellentmondások tisztázása még minden bizonnyal további kutatásokat fog igényelni. Csak néhány problémán keresztül szemlélítve, ilyen például a falu lakóinak tartózkodása a tragédia lefolyása idején. Koréh Endre leírásából az derül ki, hogy a végzetes napon a falu teljes lakossága otthon volt, s az elkövetők békés szándékot színélve hívták össze az embereket a község házába, vagyis a későbbi vérfürdő színhelye elé. Aki túlélte a mészárlást, azok annak idején vagy az azt követő órákban menekültek a közeli erdőkbe és településekre.⁶ Az általunk közölt irat ugyanakkor azt állítja, hogy a falu lakóinak nagy része már a román csapatok bejövételének hírére elhagyta a települést, s azok estek áldozatul, akik nem tudtak időben elmenekülni.⁷ Más túlélők is úgy emlékeztek vissza, hogy a géppuskatűzet már menekülőben, a távolból hallották.⁸ De a források eltérnek az áldozatok létszámának megállapításában is. Koréh Endre 81 köröstárányai és 17 kisnyégerfalvi (tehát összesen 98 fő) halálos áldozatról tud.⁹ A sírkövek feliratából kiindulva az ő adatait erősítette meg Beke György is.¹⁰ Gazda István ugyanakkor 87 köröstárányai és 17 kisnyégerfalvi áldozatot, tehát összesen 104 főt említ.¹¹ Mikó Péter 89 halottat jegyzett fel, míg az erdélyi magyar sajtó más gyilkosságokat is ehhez a vérengzéshez számolva, 91 halálos áldozatról ír.¹² Lörx Tibor aradi konzul pedig a helyi anyakönyvek bejegyzéseit és nyilvántartását tanulmányozva és alapul véve 88 köröstárányai és 17 kisnyégerfalvi lakost, azaz összesen 105 főt számolt össze.¹³

A köröstárányai vérengzés közvetlen – és közvetett – kiváltó okainak elemzése ugyancsak elgondolkodtat bennünket. Mivel általában véve a háborúk idején, a felfokozott háborús pszichózis hatására mindennaposak a polgári lakossággal szemben elkövetett atrocitások, sokan érvelhetnek azzal, hogy az ilyenfajta kegyetlenkedést nem lehet kirívó esetnek minősíteni. A Koréh Endre által rögzített hadiesemények krónikájából tudható, hogy 1919 március–áprilisában valóban elkeseredett harcok folytak a Belényesi-medencében az előrenyomuló román hadsereg és a Székely Hadosztály egységei között. A székelyek érzékeny veszteségeket okoztak a románoknak, ráadásul Köröstárány lakói tevőlegesen tá-

² Köröstárány fekete húsvétja. Erdélyi Napló, 2004. április 6. 13. old.

³ Koréh Endre: "Erdélyért". A Székely Hadosztály és Dandár története 1918–1919. II. köt. 2. kiadás. Bp. [1929]. 47–52. old.

⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a Székely Hadosztály történetének egyik legfőbb primer forrásbázisa Kratochvil Károlynak, a hadosztály parancsnokának a Veszprém Megyei Levéltárban lévő irathagyatéka. Erre ld. Nagy Szabolcs: A "tisztletbeli székely". Kratochvil Károly közéleti tevékenysége Trianon után. Székelyföld, 2009. 1. sz. 115–119. old.

⁵ Ld. a mellékletet.

⁶ Koréh: i. m. 48. old.

⁷ Ld. a mellékletet.

⁸ Gazda: i. m. 317–318. old.

⁹ Koréh: i. m. 49–50. old.

¹⁰ Beke: i. m. 54. old.

¹¹ Gazda: i. m. 317. old.

¹² Köröstárány fekete húsvétja. Erdélyi Napló, 2004. április 6. 13. old.

¹³ Ld. a mellékletet.

mogatták a magyar haderőt. A Székely Hadosztály itt küzdött egységeinek végül csak más frontszakaszokon, illetve a hátsószakban bekövetkező kedvezőtlen változások miatt kellett visszavonulniuk.¹⁴ Innen nézve teljesen logikus lenne, ha magyarizatként kizárólag a román hadsereg reflexszerű megtorlóakciójának tudnánk be a polgári lakossággal szembeni kiméletlen fellépést. Nyilván ez a motívum is szerepet játszott az események tragikus végkifejletében, az első világháború perspektívájából visszatekintve a köröstarjányi eset mégsem lehetett teljesen szokványos.

Az összes forrás ugyanis egyöntetűen hangsúlyozza, hogy a vérengzés oroszánrészt nem reguláris alakulatok hajtották végre, hanem a román hadsereg holdudvarában a faluba érkező, s a román hadsereg támogatását élvező irreguláris, tehát nem a hadsereg kötelékébe tartozó, hanem a környező román települések (Tatárfalva, Dragánfalva) férfitakoságából verbuvált és felfegyverzett „civil” alakulatok. Sokakat nem is modern tűzfegyverekkel lőttek agyon, hanem különféle háztartásban használatos szűrő- és vágóeszközökkel, késsel vagy baltával gyilkoltak meg. Koréh Endre megemlíti a könyvében azt a figyelemreméltó, de a történeti kutatások által eddig elhanyagolt mozzanatot is, hogy a vérfürdő után a helyszínre kiszállt a romániai angol és amerikai antantmissziók képviselője is, abból a célból, hogy kivizsgálják a történeteket.¹⁵ A korabeli és a későbbi néprajzi és szociográfiai szakmunkák alapján nem zárható ki, hogy a köröstarjányi vérengzésnek lehettek jóval mélyebb gyökerei, a magyar–román együttélés súrlódásaira, etnikai és szociokulturális tényezőkre visszavezethető pszichés mozgatórugói is.

A Fekete-Körös felső folyása, az ún. Belényesi-medence egy néprajzi szempontból jól körbehatárolható, mind népi viseletében, népi építészetében, mind a tájnyelvében számos archaikus és egyedi vonást őrző magyar szórvány településterülete. A Fekete-Körös mentén, Belényes városát dél felől félkörívben olyan települések sora veszi körül, amelyekben magyar lakosság található. Ebben a több mint féltucatnyi faluban a magyar nemzetiségűek mindenhol vegyesen élnek románokkal, a legtöbb helyen a falu lakosságának 50%-tól 65%-ig terjedő relatív többségét alkotva. Kivétel ez alól Köröstarjány, ahol a döntően református magyarság etnikai fölénye vitathatatlan, a különböző korokban mindig megközelítette a 100%-ot.¹⁶ Az 1919. évi vérengzéshez legközelebb eső két népesség-összeírás az 1910. évi magyar népszámlálás, illetve az 1920. évi román belügyi statisztikai adatfelvétel volt. A magyar census kimutatásai szerint a falu 1483 lakójából mindössze 29 volt román nemzetiségű, de a román statisztikai adatfelvétel is mindössze 18 román nemzetiségűt talált az összesen 1323 lakosból.¹⁷

Köröstarjány lakossága nemcsak etnikai és felekezeti zártágával tűnt ki, hanem közösségi tudatával és szervezettségével, illetve az egész vidéken példátlan szorgalmával és mindezekkel összefüggésbe hozható jómódjával is. Már az 1911-ben a vidékre látogató Györffy István néprajzkutató is felfigyelt arra, hogy a falu lakói módszeresen felvásárolják a környező, részben román falvak földjeit. A tudós szerint a több mint egy évszázada tartó folyamat következtében akkoriban – tehát nem sokkal az első világháború kirobbanása előtt – a falu lakosainak idegen határban lévő, többnyire románoktól megszerzett birtokállománya megközelítette a kétezres holdat, jóllehet, a földbirtokok nagyon drágának számítottak azon a vidéken. A köröstarjányiak birtokában voltak például Belényes határának szántóföldjei is, a Vaskóhtól északnyugatra fekvő hegyek lábánál elterülő termőföldek, vagy a román lakosságú Tatárfalva földterületének nagy része is.¹⁸ Ezt azért említjük meg, mert az általunk közölt irat tanúsága szerint a későbbi vérengzésben résztvevő szabadsapatok vezetői is erről a településről származtak.¹⁹

Köröstarjány lakosságának viszonylagos jólétéhez nemcsak a földbirtokok nagysága és a művelésbe volt földterület intenzív kihasználása járult hozzá, hanem a kiterjedt háztáji gazdálkodás is, mindezek előtt a gyümölcsstermesztés (szőlő, szilva, körte). Jelentős hagyományokkal rendelkezett emellett a falusi családi kisipar is, az egész régióban keresettek voltak a helyi pálinkafőződé, fazekas- és kádárműhelyek termékei.²⁰ Köröstarjányt a demográfiai és gazdasági súlyánál fogva, illetve egyházi és közösségi életének szervezettsége miatt a szomszédos falvak magyar lakossága is a településterület von-

¹⁴ Koréh: i. m. 47–48. old.

¹⁵ Uo. 52.

¹⁶ Danielisz Endre: A Fekete-Körös-völgyi magyarság. Honismeret, 2000. 6. sz. 68. old.

¹⁷ Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II. köt. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok 1950/1869–1992. Összeállította: Varga E. Árpád. Budapest–Csíkszereda, 1999. 259. old.

¹⁸ Györffy István: A Fekete-Körös völgyi magyarság. Szerk.: Gy. Ruitz Izabella. (Pro Memoria Történelmi és Művelődéstörténeti zsebkönyvtár). Bp. 1986. 57. old.

¹⁹ I. d. a mellékletet.

²⁰ Beke: i. m. 50. old.

zási központjának tekintette. A környező román falvak lakói közül sokan a náluk jóval módosabb köröstárkányi magyar gazdáknál szolgáltak, nem kizárt, hogy emiatt ellenszenvet tápláltak a magyarokkal szemben. Igaz, a visszaemlékezések szerint a magyarok ennek akkoriban nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, sőt, inkább úgy érezték, hogy kiegyensúlyozott a viszonyuk a románokkal.²¹ A szemtanúk beszámolóit sejtetni engedik azt is, hogy az áldozatok és a túlélők közül többen személyesen ismerték a gyilkosokat.²²

Mindezek ismeretében az 1919. évi köröstárkányi vérengzést nem lehet kizárólag spontán katonai visszacsapásnak, tisztán hadászati tisztogató akciónak tekinteni. Az események későbbi menete is inkább arra enged következtetni, hogy a tömeggyilkosság többé-kevésbé előre átgondolt akció keretében zajlott, amelynek motivációja a Belényesi-medencében honos, számarányához képest jóval izmosabb magyar lakosság etnikai és gazdasági erejének a megtörése lehetett. Erre utal az is, hogy a vérfürdő után a román szabadesapatok teljesen kifosztották Köröstárkányt, s végigportyázták a Belényesi-medence magyar falvait. Be akartak hatolni például a többségében szintén erős öntudatú magyar reformátusok által lakott Várasfenesre is, ahol a köröstárkányihoz hasonló forgatókönyv megvalósulását alapvetően a helyi görögkatolikus pap akadályozta meg.²³ A harci események során elszenvedett veszteségek minden bizonnyal csak olajat öntöttek a helyi románság több éves, netalán évtizedes vélt vagy valós egzisztenciális és nemzeti sérelmeinek tűzére, és a végletekig felerősítették az indulatokat.

Az 1919. évi köröstárkányi vérengzés történetének minél hitelesebb rekonstruálásában az oral-history jellegű források számbavétele és rendszerezett publikálása, az eddigieknél jóval módszerszebb és célirányosabb tudományos igényű helyi adatgyűjtés mellett sokat segíthetne a témára vonatkozó hivatalos román primer források feltárása. Mindenekelőtt a katonai jellegű dokumentumokra, a térsebben harcoló román csapatok hadművelési naplóira, a katonai vezetők hadijelentéseire stb. gondolunk. Bár élünk azzal a gyanúval is, hogy a polgári lakosság ellen az irreguláris szabadesapatok által elkövetett atrocitásoknak – az események jellege miatt – nem biztos, hogy maradt lenyomata a reguláris haderő iratai között, hiszen a román hatóságok is inkább az ilyenfajta lakossági túlkapasok és kilengések eltussolásában voltak érdekeltek.

Mindazonáltal csatlakozunk a magyar történeti irodalomban megfogalmazott véleményhez, miszerint örvendetes lenne, ha a különféle román irreguláris alakulatok által az első és a második világháború végorájában elkövetett tömegmészárlások (Köröstárkány, Magyarremete, Gyanta, Csíkszentdomokos, Szárazajta) történetét egy – lehetőleg a fiatalabb nemzedékhez tartozó – román kolléga dolgozná fel.²⁴ Ez sokat segíthetne a románságra nézve negatív kicsengésű történelmi tények elismertetésében és felfűzésében, és ezzel együtt a román társadalomba ivódott „a győztesek nem bűnösök” történeti séma és szemléletmód alakításában. (Elég arra utalnunk, hogy a köröstárkányi események nyilvános említése vagy megjelenítése a két világháború közötti Nagy-Romániában, majd a második világháború utáni szocialista Romániában egyaránt tabunak számított.)²⁵ Úgy véljük továbbá, hogy lenne még egy pozitív hozadéka annak, ha a román tudományosság részéről igény mutatkozna ezeknek a tényeknek a történeti feldolgozására, és ezzel együtt a szélesebb román közvélemény elé tárására, illetve – történeti értelemben – az események felelőseinek megállapítására. Ez jelentős mértékben oldaná a fentebb felsorolt falvak, így Köröstárkány lakóinak azóta is továbbélő jogos és érthető félelmeit.

²¹ Itt jegyezzük meg, hogy az 1919. évi köröstárkányi vérengzést ugyanannak a román népcsoportnak, a Bihar-hegységben honos mőcoknak a képviselői követték el, akik 1848 őszén az Erdélyi-szigetegység városainak (Zalatna, Abrudbánya) magyar polgári lakossága elleni tömeggyilkosságokból is kivették a részüket. Bár nem rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy Köröstárkány lakóinak viszonyulását a mőcokhoz ez mennyire befolyásolta, a magyar történeti tudat és kollektív emlékezet a XIX. század második felében és a XX. század elején elevenen megőrizte az 1848. évi zalatnai és abrudbányai események emlékét. Az 1848. őszi erdélyi történetekre ld. *Égyed Akos*: Erdély 1948–1849. I. köt. Csíkszereda, 1998. 225–230. old.

²² *Beke*: i. m. 55. old. *Gazda*: i. m. 318–319. old.

²³ Várasfenes viszonylagos földrajzi elszigeteltsége is nehezíthette volna a falu megszállását, nem lehet véletlen ezért, hogy a köröstárkányiak közül sokan erre a településre menekültek. *Keményfi Róbert*: Etno-kultúr-geográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. (Folklór és Etnográfia. 84.) Debrecen, 1994. 61. old.

²⁴ *Illésfalvi Péter*: Atrocitások az 1940-es erdélyi bevonulás során. Székelyföld, 2004. 9. sz. 101. old.

²⁵ *Beke*: i. m. 54. old.

Melléklet²⁶

Lorx Tibor aradi konzul jelentése Kállay Miklós külügyminiszternek. Arad, 1943. január 11.
Géptelt másolat. Magyar Országos Levéltár, K 63, 270. cs., 1943-27/1. t.

3/1943. pol.

Arad, 1943. január 11-én

Tárgy: A köröstárákányi vérengzés 1919-ben
I melléklet

Egyik vidéki utam alkalmával feltűnt, hogy Köröstárákányban (Bihar megye) a község minden egyes háza magas kőfallal van körülveve, a súlyos tölgyfakapukat pedig mindenütt vaslemezek borítják.

Érdeklődtem a község református lelkészénél e különös szokás eredete felől, s azt a választ kaptam, hogy a köröstárákányi magyarok az 1919-es vérengzés megismétlődésétől való félelemben erősítették meg házaikat. Tekintettel arra, hogy a köröstárákányi vérengzés részletei kevésbé ismertek, igyekeztem a szomorú nap eseményeit az ottani református egyházi anyakönyvek feljegyzései (az anyakönyv vonatkozó oldalának szó szerinti másolatát csatolom) és az egyetlen ma is még életben lévő szemtanú, P. Sebestyén Mihály református presbiter leírása alapján rekonstruálni.

Köröstárákány tiszta református magyar lakosságú község a Körös bal partján fekszik, Belényes mellett. 1919 elején a községet Verbőczy százados parancsnoksága alatt álló székely hadosztálybeli csapatok tartották megszállva, majd április 18-án, húsvét előtti szombaton ezeket a magyar csapatokat más-hová vezényelték, s így a község teljesen védtelen maradt. Másnap, húsvét vasárnapján híre járt a faluban, hogy a környékbeli mócok csapatokba verődtek, s meg fogják támadni Köröstárákányt. A hírek hallatára a község lakói riadtan a közeli erdőkbe menekültek, mindössze 88 köröstárákányi maradt aznap, húsvét vasárnapján a faluban, a szomszédos Kisnyégerfalváról pedig 17-en jöttek el a húsvéti istentiszteletre, s már nem tudtak elmenekülni.

Több száz mócból álló horda rövidesen megérkezett. Christa Nicolae és a sánta Percze Nicolae ma is élő tatáralfalvi románok vezették őket. Fejszével, kapával s a közeli reguláris román csapatoktól kapott puskákkal voltak felszerelve. Körülállták a községet, s az elfogott magyarokat tízesével a templom és a ma 83. számot viselő ház előtt kihallgatás vagy eljárás nélkül legyilkolták. Nagyreszűket agyonlőtték, de többet késsel, baltával, kaszával öltek meg. M. Antal Mihályt és feleségét elevenen temették el! A vérengzés két magyar szemtanúja, nevezetesen a fenti P. Sebestyén Mihály és az esztendeje elhalt K. Benedek László úgy menekültek meg, hogy bár megsebesültek, nem mozdogtak, s ezért az oláhok halottnak nézték őket is.

A magyarok legyilkolása után a vérszomjas oláhok teljesen kifosztották a falut; amit nem tudtak elvinni, azt összetörték. A rend helyreálltával visszatérő lakosok még egy kanalat vagy zsebkendőt sem találtak. A hívek egy része a templomba menekült, s ide a román horda nem tudott behatolni. Ezeket a magyarokat a mócok távozása után érkező reguláris román csapatok végezték ki, ma sem tudja senki, hogy miért. Sajnos ma már az sem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy ki esett a rabló móc horda és ki a reguláris csapatok áldozatául. Némi felvilágosítást nyújt erre vonatkozólag a református egyház szó szerinti kivonatban csatolt anyakönyve.

Együttesen 88 köröstárákányi és 17 kisnyégerfalvi magyar lett az 1919. évi húsvét vasárnapi vérengzés áldozata.

Megkapja: Magyar Királyi Követség Bukarest

Lorx s. k.

A másolat hitelül: Kozma Lajos konzuli irodafőtiszt

magyar királyi konzul

²⁶ Az irat eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk. A dokumentum mellékleteként csatolt táblázatból elhagytuk az elhunytak életkora mellett lévő „hónapos” és „napos” címszavú üres oszlopokat. A szövegben szereplő rövidítéseket feloldottuk.

Egyházi anyakönyvi sorszám	A megholtak neve	Esztendő	Megjegyzés
25.	Mikó László	56	Súlyos sérülések miatt
26.	Özv. Benedek Mária	80	Románok által erőszakos halállal
27.	Szathmári Mihály	64	"
28.	Gyulai Péter	48	"
29.	Gyulai Ferenc	48	"
30.	Gy. Antal Péter	44	"
31.	Gy. Miklós Ferenc	64	"
32.	Illés Péter	79	"
33.	P. Benedek János	43	"
34.	K. Benedek Péter	47	"
35.	Kovács Péter	34	Románok által ölettek meg
36.	Özv. Oláh Ferenc	68	"
37.	Ifj. Oláh Ferenc	38	"
38.	Miklós József	38	"
39.	M. Erdei Ferenc	58	"
40.	Gyulai Katalin	50	Az egész család kiirtva
41.	Ifj. Erdei Ferenc	24	Románok által ölettek meg
42.	Antal Katalin	40	"
43.	Miklós Sándor	45	"
44.	Özv. Miklós Ferenc	60	"
45.	Gyulai István	38	"
46.	Nagy Mihály	65	"
47.	Miklós Katalin	26	"
48.	Szathmári Erzsébet	24	"
49.	Szathmári Erzsébet	53	"
50.	Halász Péter	58	"
51.	Ifj. Halász Péter		"
52.	Miklós Katalin	20	Megszálló román katonák által
53.	Oláh Ferenc	43	"
54.	Oláh József	32	"
55.	Öreg Illés Péter	83	"
56.	P. Benedek Ferenc	42	"
57.	Fenesi Ferenc Biró	47	A templom kinyitása után lövették le megszálló román katonák által

²⁷ Vö. Koréh: i. m. 49–50. old.

59.	Szathmári János	60	A templom kinyitása után lövetett le megszálló román katonák által
60.	Antal János	45	"
61.	K. Zsupun János	65	"
62.	Gyulai László	37	"
63.	Antal Ferenc	45	"
64.	Csapó Julianna	22	Férj és feleség együtt végeztettek ki
65.	Antal Ferenc	48	Megszálló román katonák által
66.	Miklő Mihály	49	"
67.	Miklő Zsuzsanna	60	Férj és feleség együtt
68.	Csa. Szathmári Péter	64	Román csapatok által meggyilkoltak
69.	Sebestyén Julianna	42	"
70.	Benedek Mihály	75	"
71.	Benedek Ferenc	48	"
72.	Erdei Mihály	53	"
73.	Halász Sámuel	62	"
74.	Gyulai Gábor	63	"
75.	Stózingér Sándor	47	"
76.	Papp Sándor	24	"
77.	D. Miklő Mihály	60	"
78.	Erdei Ferenc	59	"
79.	G. Antal Péter	60	"
80.	P. Benedek Mihály	53	"
81.	Szathmári Sámuel	51	"
82.	Erdei Zsuzsanna	63	Román csapatok által meggyilkoltak
83.	Kovács Péter	32	"
84.	Özv. Izsák Mihály	62	"
85.	Gyulai Péter	35	"
86.	Gyulai Ferenc	48	Román csapatoktól erőszakos halál
87.	M. Antal Mihály	59	Férj és felesége elevenen temették el!
88.	Oláh Erzsébet	49	"
89.	Özv. Kovács Mihály	61	"
90.	D. Lőrincz János	73	Román csapatoktól erőszakos halál
91.	Özv. Antal István	39	"
92.	M. Erdei Ferenc	64	"
93.	Szathmári Ferenc	32	"
94.	M. Szathmári János	64	"
95.	O. Antal László	40	"
96.	Miklő Julianna	50	"
97.	Özv. Balla Ferenc	80	"

98.	Ifj. Balla Ferenc	28	Román csapatoktól erőszakos halál
99.	H. Mikló Ferenc	45	"
100.	P. Gyulai Ferenc	42	"
101.	Benedek Mihály	68	"
102.	Antal Mihály	60	"
103.	Benedek Mária	39	Csapatok és környékbeli román lakók által erőszakos halállal
104.	J. Oláh Ferenc	54	"
105.	Oláh Ferenc	23	"
106.	Zsupun Gábor	46	"
107.	P. Bunta János	49	"
108.	Papp Mihály	41	"
109.	I. Gábor Ferenc	63	"
110.	M. Gábor Péter	46	"
111.	B. Halász Katalin	55	"
112.	Mikló István	44	"
113.	Özv. Bunta Gáspár	76	"
114.	Bunta János	38	"
115.	Szathmári János	55	"
116.	Özv. Gyulai István	46	"
117.	Csapó János	34	"
118.	Benedek Mihály	33	"
119.	Bunta István	35	"
120.	P. Szathmári Mihály	54	Román csapatok által erőszakos halál
121.	Kovács Mihály	39	"
122.	Ifj. F. Szathmári Ferenc	22	"
123.	Sebestyén János	44	"
124.	Hincz Mihály	43	"
125.	Izsák Mihály	50	"
126.	Egyed Mihály	56	"
127.	Id. Csapó Péter	60	"
128.	Szathmári István	43	"

Az egyháztagek által temetettek el az áldozatok. (Minden név utáni jegyzés). Bottyán Pál belényesi lelkész Kisnyégerfálván egyszer az összes halottakat, Köröstárkányban három ízben a jelentkezők halottait elbúcsúztatta, és emlékeztetükre gyászistentiszteletet tartott.

A köröstárkányi halotti anyakönyvben meghalt fi: 102 és nő: 30, összesen 132. A 132 halott közül erőszakos halált halt: 88 köröstárkányi és 17 kisnyégerfálvai. Összesen: 105 halt erőszakos halált.

Köröstárkány, 1919. december 31.

Hodor István
református lelkész s. k.

A 105 erőszakos halált halt egyháztag 1919. április 19-i napra van bejegyezve.

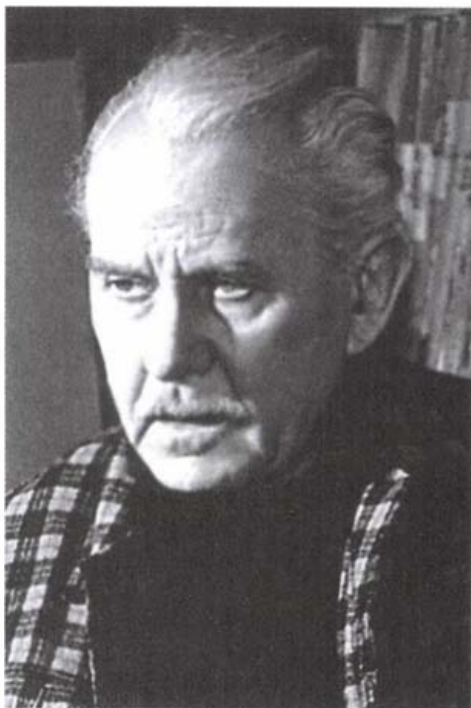
Seres Attila

Száz esztendeje született

Hidvégi Hock Lajos néptanító

Írásomban szeretnék fejet hajtani magam és tisztelői, egykori tanítványai nevében egy közel-múltban élt polihisztor előtt, aki volt néptanító, tanár, oktató, kutató és régész. Kiadványai kiváló helytörténeti munkák, amiket ő gyűjtött csokorba a „puszták népétől” szájhagyomány, írásos emlékek, levéltári oklevelek alapján, és hagyta az utókor számára. Egyik művében, a *Regélő falvakban* az ősök feltétlen tisztelete nyilvánul meg. Ez a munka nem tudományos mű, hanem ismeretterjesztő históriás könyv.

Hidvégi (Hock) Lajos 1909. június 28-án látta meg a napvilágot Budapesten. Édesapja, Hock György János hídkovács volt, és a budapesti hidak építésére érkezett a fővárosba. Itt találkozott Fehér Máriával. Házasságukból született Hock Lajos. Tanulmányait Budapesten kezdte meg, majd Ceglédre költözésük után ott folytatta. Ezután Szegeden végezte a római katolikus tanítóképzőt. Budapesten történelem-magyar szakon szerezte meg a diplomáját, majd a rajzszakot is felvette. A Szeged környéki tanyasi iskolákban, Klárafalván és Kiskundorozsmán kezdett tanítószkodni. Ekkor már érdekelte a régészet, és írással is foglalkozott. Ennek kapcsán ismerkedett meg Móra Ferenc íróval, aki ekkor a szegedi múzeum igazgatója volt. Hasonló érdeklődési területük révén – a harminc év korkülönbség ellenére is – szoros barátság alakult ki köztük.

Hock Lajos 1930-ban került Albertibe egy fiatalon elhunyt kollégája helyére, az előtte nem sokkal átadott és a Klebelsberg népiskolai program keretében létrehozott állami iskolába, amely idén ünnepli fennállásának 80. évfordulóját. Itt kezdett oktatni történelmet, magyart, rajzot, vagy amit éppen kellett, olyan tanítókkal, mint Karai Irén, Mayer Irén, Németh István, Prikel Kálmánné. Az igazgató Szalai Károly evangélikus tanító volt.

Hidvégi emellett párhuzamosan az irsai polgári iskolában oktatott testnevelést. Szavajárása volt: „az ördög bújjon a bocskorodba!” Szigorú, de igazságos tanító volt. A közéletből is kivette a részét: a helyi cserkész- és leventemozgalmában is részt vett (cserkésztsízt volt). Régészeti kutatásaival pedig beírta magát a környék történetébe. Erre ekképpen emlékszik: „Alig melegek meg Alberti-Irsán, a ceglédi határban felkutattam 80–100 ókori lelőhelyet réz és bronzkorit, kora vaskoriakat, avarokat, honfoglalókat. Árpád koriakat.” A Magyar Nemzeti Múzeum külső régész munkatársaként dolgozott 1936 és 1940 között.

A Hidvégi nevet 1934-ben vette fel. 1940-ben Nagyecsedben ismerkedett meg feleségével, Ablonczy Erzsébet tanítónővel, aki később kollégája lett az albirtirai állami iskolában. Házasságukból két leány: Erzsébet és Mária, valamint három fiú: József, János és Lajos született. A család mindig fontos volt számára. Leánya, Mária erről így ír: „Nem volt olyan kérdés, amire nem tudott volna válaszolni, még hegedűből is korrepetált minket, pedig ő orgonálni tanult.” A II. világháború őt sem kímélte, az első magyar hadseregben vitéz Markóczy János vezérőrnagy hadosztályparancsnok segédtsíztje (adjutánsa). A háborús visszaemlékezése az 1944–45-ös évekről a *Fegyver alatt I–II.* címmel kézirat formában a Hadtörténeti Múzeum kutatótermében megtalálható. A *Fegyver alatt I–II.* a kutatók, történészek számára igazi csemegé, szívesen választják írásaik, publikálásaik, szakdolgozatuk forrásául. Ebben beszámol naplószerűen, hogy mi történt velük a harctéren – képekkel, fotókkal, vázlatokkal illusztrálva.

Háborús anyagait, fotóit, emléktárgyait, kitüntetéseit (2. oszt. német vaskereszt) a Hadtörténeti Intézetben mutatták be 1991 és 1996-ban *dr. Ravasz István* hadtörténész gondozásában. A háború után 1950-ben a család Ceglédre költözött és a helyi Táncsics Mihály Általános Iskolában tanított nyugdíjazásáig. Emellett a Pest megyei népművelődési előadói feladatokat is ellátott hat évig. Kiváló helytörténész, író, újságíró volt, aki mindig a tökéletességre törekedett. A politika kivételével bármivel foglalkozott írásaiban. Rendszeresen publikált a *Honismeret*, a *Műzsák* folyóiratban, de cikkei jelentek meg az azóta megszűnt *Pest Megyei Hírlapban* és a *Magyar Nemzet* hasábjain is. 1993-ban Cegléd város díszpolgárává avatták.

1994 augusztus 1-jén (15 éve) hunyt el, hamvait a ceglédi Kálvária temetőben helyezték el.

A mikebudai általános iskola 2006. március 14-e óta viseli a nevét. Az Albertirsai Baráti Kör a Dolinában emléktáblát helyezett el tiszteletére. Magánvéleményem szerint a város utca vagy tér elnevezésével is tiszteleghetne e híres ember munkássága előtt, valamint posztumusz díszpolgári cím adományozásával is.

Hodos Gábor

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Debreczeni János:

Néhány szó nemzeti hagyományaink és a tájszógyűjtés ügyében¹

I. A Vasárnapi Újság f. évi 10. számában „Buzgó óhajítás nemzeti hagyományaink, különösen a tájszógyűjtés ügyében” című röpiratot ismertetvén, emez óhajítását fejezi ki: „Vajha szerző részletesebben és körülményesebben megmagyarázta volna, hogy e gyűjtő mi tevő legyen, kinek adja, hova küldje?” stb.

Kik a nemzeti *hagyományok*, *népregék*, *mondák*, *mesék*, *népdalok*, *szokások*, *közmondások* stb. egyelőre igen csekélyes dolognak látszó gyűjtésével foglalkoznak, nem egyszer s elég szomorúan látszó gyűjtésével foglalkoznak, nem egyszer s elég szomorúan kénytelenek tapasztalni, hogy öntudatos fáradózsáik a magukat műveltebb osztályhoz számítókról is gyakorta gúnymosollyal találkoznak. E jelenség elég világos jele a tárgy fontossága iránti tájékozatlanságunknak. Így van ez sok egyéb üdvös tárggyal, melynek célját s horderejét nem ismerjük. – Azonban komoly megfontolás nyomán, ha a fölvilágosító s buzdító szavakat szívünkbe fogadjuk, s ha nemzetiségünk ügye még igazán érdek, gúnymosoly helyett e tekintetben is talán majd a nemes lelkesülés bírja fog arcainkon kitörni, s az imént le-nézett ügynek minél nagyobb szolgálatot tehetési vágy fogja keblünket feszíteni. Azoknak, kik ez ügy fontosságától nincsenek eléggé áthatva, a felhozottak nyomán némi tájékozásul néhány gyöngye vezérszálát kívánok adni jelen soraimmal.

Napjainkban a történelem többé nem egyedül az uralkodók száraz névsora- s csaták leírásából áll. Most már a népek benső, szellemi életének fejlődésére is, és pedig kitűnő gond fordítatik. A koronként megjelenő történelmi munkák világos bizonyosságok erre. Már kérdem: hogyan fogjuk mi korábbi műveltségünknek, népünk kedélynyilatkozatainak, szóval: szellemi életünknek történetét igazán, hűen megírni s nemzetünket a maga valóságában a világgal megismertetni, ha az magunk előtt is ismeretlen, s ha nem is iparkodunk tökéletesebb ismerésére?! Hiszen csak várjuk tovább is keresztbe fonott karokkal a szánkba röpülő sült galambot: majd megírják szellemtörténetünket rovásunkra a külföldiek; de nem fogjuk megköszönni. Majd fognak még többen is találkozni Schlözerek, Casselok, Büdingerek, Dümmlerek stb., kik majd nemcsak Attilától, de Árpádtól származásunkat is kétségbe fogják vonni s bennünket, mint emberevő vadakat a világnak bemutatni. „Azért – igen jól jegyzi meg Somogyi Cantu világtörténelmének magyar kiadásában – a világ színpadján minden nemzetnek magának kell tettei mellett szót emelni, ha nem akarja, hogy mások az ő rovására írják meg históriáját”.

Már pedig mi szolgált nekünk adatot kellő mennyiségben nemzeti történelmünk tökélyes megírására? Bizonyára nem Hunyadi Mátyás elpusztult könyvtára, nem is egyedül azon egy-két iratka s pár oklevél, melyek őseink korából napjainkig eljutottak; mert mik ezek egy nemzet minden sajátos mozza-

¹ A Vasárnapi Újság 1859. évi kötetében két részletben jelent meg az itt közölt írás. Szerzője zágoni Debreczeni János (Szeged, 1836. márc. 21. – Eger, 1921. márc. 28.) római katolikus főpap, aki már szegedi piarista gimnazistaként adatokat gyűjtött Ipolyi Arnold Mythológiájához. 1858-ban szentelték pappá, Tiszaörsön káplánként buzgón gyűjtötte a népeletről, népről szóló adatokat, melyeket Czuczor Gergely és Fogarasi János felhasználta a Magyar Nyelv Szótárában. Több helyen szolgált, míg 1919-ben nagyprepost és érseki helynök lett Egerben. Írását a néphagyománygyűjtés történeti dokumentumaként közöljük, mely tanulságos ma is. A szöveg közlését a mai helyesírás szabályaihoz igazítottuk. (A Szerk.)

natot föltáró élettörténetének megismertetésére!? Hány tekintet hagyatik azokban érintetlenül, melyek tudata pedig történetünk teljes megírására nélkülözhetlen?!

Ily iratok hiányában hát mit tegyünk? Forduljunk a néphez, mely őseinek patriarchális életmódjához a legutóbbi időkig hű volt, s csakis napjainkban, az újabb viszonyok vaskarának engedve kezd tőle távozni. Ennek eddig őrzött szokásai, kedélynyilatkozatai nagyrészt az őskő is; ennek életét tanulmányozva az őskő tanulmányozzuk; ennek ajkán szállongó hőmondák, regék stb. az apai tűzhelynél szorosan őrzött hagyományok útján, bár némileg változtatott alakban, őseink történetét, vitéz tetteit beszélik el; ennek dalai igen sokszor az őskő diadalait éneklik. Ezek tanulmányozása mellett, hogy sok a történeti lapokon hiányzó, vagy homályosan érintett események kiegészítését, illetőleg földterítését eszközli: a nép játszi lelke, s költői ábrándos kedélye mozzanatait is kitárja, mi éppen nemzeti benső világa s lelki élete történetének egyik főtárgya.

Gyűjtjük tehát, hogy egyéb okokat mellőzzek, evégett is, egyesült erővel az őskőtől öröklött néphagyományokat, a gyűjtéssel pedig ne késünk; mert nagy fordulóponton vagyunk, s ha egyszer népünk az újabb kori műveltség befolyása következtében eddig ápolt hagyományait elfeledi és sajátos nemzeti szokásait, a, mint már meg is kezdé, elhagyja: legjobb akarat- s legmegfeszítettebb erővel sem fogunk a célnak megfelelő gyűjteményt előállithatni. – Ki 'magyar' nevezetét nem szégyenli s e nevet, még pedig dicsteljesen pár évtizednél tovább is óhajtja a világ előtt diszteni, ne röstelje a kis fáradságot, mely által a 'magyar' név fennmaradására közremunkálhat s nemzete élettörténetének megírásához, ha csak egy adatkával is járulhat. – Akitől pedig több telik, többre is köteles. – Különösen óhajtható, hogy az e nemből teendő sikeresebb gyűjtés végett az olyanok, kiknek módjukban áll e szakban mélyebb avatottságot szerezni, buzgó tanulmányozás nyomán másoknak lelkesítése s irányítása által is igyekezzenek üdvösen hatni.

Csak az ügy felől kevésbé értesültek számára legyen itt néhány iránypont följelölve.

A gyűjtésre nézve t. i. különösen megjegyzendő, hogy a *szokásokat, népregéket, mondákat, népdalokat* stb. a maguk egyszerűségében úgy, mint azokat az ember látja, hallja, kell összeírni. – Távol legyen, hogy azokat saját képzeletünk szerint kisallangozzuk; mert nem a mi, hanem a nép kedélyének és szellemvilágának tanulmányozása a cél; de nem is lehet senki a szerénység bélyege nélkül oly tola-kodó, hogy saját, gyakorta korcsult phantasiáját kívánja a nemzeti sajátosság kinyomataul tekinteni.

A gyűjtés pedig eszközözlendő, mint magában értetik, a szorosan vett nép; munkások, földművelők, pásztorok körében, hova a korcsosuló szellem nem talált még beutat. Gyűjteni kell népünk belső ügy, mint külső életét hűen jellemző minden legparányibb morzsát, különösen:

1) *Helyregéket s mondákat*, melyek eme vagy ama táj- vagy helyiséghez kötvék. Megeshetik, hogy valamely történeti esemény krónikáink lapjain csak homályosan érintetik, vagy egészen mellőztetik; s megtörténik, hogy ugyanazon esemény *mondaalakban*, többé kevésbé ferdítve vagy holmi sallangokkal ékítve, hagyományos úton az azon táji nép ajkain él, s csak avatott történetbúvár vár, ki a valót a torzításokból kihüvelykeztetve vagy a cifrázatoktól megtisztítja; minek következtében sokszor a leghitványabbnak látszó igénytelen monda egyelőre nem reményelt fénynek derítője lehet.

Jól tudja ezt a német irodalom bajnok serege, mely „fáradhatlan szorgalommal gyűjti össze – mint Ipolyi a múlt évi „Uj Magyar Múzeum” VIII. füzetében írja – a német irodalom néphagyományos emlékeit, nem csak terjedt hazája minden zugában, de távol lakó nemzetbeliét is mindenütt fölkeresve; irántuk nemzeti érzet és érdek gerjesztve; áthatva azon meggyőződéstől, hogy bennük kiapadhatlan dús irodalmi, nyelvészeti s általában nemzeti műveltségtörténeti kincse rejlik.” Gyűjteni kell továbbá

2) *A csillagneveket s ezekhez csatolt regéket*. Népünk nem ritkán csillagnak adja a csillagok honába költözött hős elődnek nevét; a nevezetű hős s történetét zengő regét csatolja; mi mellett, hogy némileg történeti emlékül szolgál, a nemzeti költői lelket teljes fényében ragyogtatja elénk. Ily gyönyörű regét közöl Lugosy József az égi tejtűt székelyknél dívó 'hadak-uta' elnevezéséről. (Lásd az „Uj Magyar Múzeum” 1855. évi folyama II. füzetében, vagy: a „Magyar Mythologia adalékai” közt 581. old.)

3) *A nép ajkán szállongó meséket a tündérekéről, táltosokról, hősről rejtélyes s gyakran csodadolgokat művelt személyekről*. Ezek alatt nem egyszer nevezetes szerepet játszó történeti személyek lapanganak, és sokszor a legkisebb érdekekkel birni nem látszó mese a nép életre termett, s eleven, költői, tűzgyullasztotta lelkének dús szikráit rejt magában.

4) *A közmondásokat, a nép közt forgalomban levő eredeti szólásmódokat s kifejezéseket*; nemkülönben *talányait, élceit*; melyek sok részben nemzetünk őseitől öröklött józan eszének, érett gondolkodásának, fürge lelkének élő tanúi.

5) A nép szíve sugallta és szája zengte dalokat. Ezek hordják magukon a nemzeti költészet igaz jellegét. – Ezek gyűjteménye tárja föl életdus népköltészetünk kiapadhatlan forrását, s ezek szellemének tanulmányozása folytán teremthetnek költőink igazán nemzeti költeményeket, maradandóbb becsűket azon magyar hangzású ugyan, de francia, német stb. érzelmekkel telt költeményeknél, melyeknek a legújabb irodalom oly buja termékenységet mutatja ugyan, de kárunkra inkább mint hasznunkra. – Ha igaz gyöngyöket óhajtunk szerezni, szálljunk le a tenger mélyébe: a nép lelke fenekére; onnan hozhatunk elő olyasmit, amit a külföld is igaz nemzeti gyöngyül fog elismerni.

6) A nép különféle alkalmi ú. m. karácsonyi, húsvéti, pünkösdi, Szent András-, Balázs-, Miklós-, Gergely-, Iván-napi stb., nemkülönbön eljegyzési, lakodalmi, születési, keresztelei, névnapi, halálórási, temetési, úgyszintén az aratási, szüreti stb. időben gyakorolt vigalmi, lakomai, tori stb., szokásos szertartásait a netán hozzájuk csatolt eredeti élcés mondatokkal s felköszöntésekkel; mert mindezekben a szakavatott nem ritkán őseinknek Ázsiából hozott, habár a kereszténység befolyása következtében idomult szokásaira, szertartásaira ismer s éles tapintattal az eredetit is kifürkészi, míg az avatatlanok neveltséges bohóságoknál vagy éppen vétkes babonáknál egyebet nem akarnak bennük látni.

Ezek ellenében még azt is hozzáadom, hogy a babonás szokások nem hagyandók figyelem nélkül; mert ezek is, habár téves oldalról a nép szellemének tükröi; már pedig a tükör csak akkor mondható hűnek, ha szépet és rútát egyaránt mutat.

7) A játék nemeket s azok nevezeteit; az állatok neveit, megszlításait, azokat hívogató vagy elűző szócskákat stb. szóval mindazt, mi bármely módon a nép szellem- s indulatmozzanatainak föltárására vonatkozik; mert mindezekben a nemzeti szellem életerős nyilatkozataiból sokkal több rejlik, mint némely, minden népit csak gúnyolni s becsmélni tudó felületes elme gondolná.

2. Napjainkban, különösen fiatalabb irodalmáraink közt nem csekély azok száma, kik egész erejükkel iparkodnak a nép íróivá lenni, s írnak is műveket, meggyőződésük szerint népieseket, de melyek nagyobb része a józan kritikától nehezen fogja e szép nevezetét megérdemelni; mert – hiszem, nem egyéni nézetem – nem azon mű viseli magán a népszerűség jellegét, melyben minden, még az utolsó pór által érthetlenné kitétel is hiányzik; pedig sokan ebben helyezik népiességüket, mit sokszor igenis pórias kifejezéseik igazolni látszanak: hanem a népszerű műnek a nép nyelvén írtnak ugyan, de egyszersmind a népszellemet visszaadónak kell lennie; mit hogy valaki elérhessen, mindenekelőtt a nép szellemébe, gondolkodása, egész kebelvilága, szokásaiba s egyéb eredetiségeibe mintegy belenőnie; szóval a népírónak magának mintegy nép emberévé kell válnia. Mi, hogy sokra nézve, egedül a népszellem tolmácsolta hagyományok tanulmányozása által érhető el, igen világos. Különösen tehát, fiatal irodalmáraink, kik népirókká óhajtanak válni: a népet, melyben a nemzeti lélek eredetileg tanyáz, tanulmányozzák, kísérik szokásait; hallgassák ki kedvelt regéit, mondait; sőt egyes kifejezései-, hasonlatai-, talányaitól se kímélik figyelmüket, szóval, lessék ki lelke minden mozzanatait; s az ily nyomon létrejött műveik leendene a nép szellemének tükröi. – Apáink a magyar életrealitását megmutatták a világnak annyiszor, a hányszor keletet, nyugatot agyonnyomással fenyegette. Mutassuk meg mi is most, hogy apáink lelke nem hagyott el bennünket, most, midőn többé nem egyedül a fizikai erő s ügyesség; hanem, és pedig kiválólag a szellemi élet nyilatkozatai szolgálnak mérvül a népek életrealitásának megítélésében.

Gyűjtünk vállvetve, s ha az így minden oldalról egybegyűlendő, minden nemzeti mozzanatot visszatükröző adatok nyomán sikerülend, nemzeti szellemünket igazi mivoltában föltüntetni: csak akkor remélhetjük s várhatjuk is jogosan a tudományos külföld általi méltánylást; csak akkor fogjuk holmi boldogtalanok ellenében megmutathatni, hogy mi még sem vagyunk oly minden fensőbb érzetből kivetkőzött vad nép, milyennek ők minket örömeit szeretnének tartani; sőt nemcsak mi nem vagyunk olyanok, de apáink sem voltak, hanem szellemi emelkedettségükben éppen nem álltak alantabb azon hánykolódók őseinél. Ha mi nekik hagyományaink útján be tudjuk bizonyítani, hogy jóllehet nekik korábbi irodalmi emlékeik vannak, a mieink a hazánkat ért ezer és ezer viszontagság közt elenyészvén; de azért apáink a mi elődeinket műveltség tekintetében éppen nem haladták fölül, sőt általunk nem egy részben túlszárnyaltak: akkor talán kényszerülni fognak nemzetünk rágalmozásától tartózkodni és ha hála telik tőlük, köszönetet fognak szavazni a magyarnak, ki nem egyszer védbástyául szolgált, hogy ők maguk emlékestül nevestül el ne tűnjének a föld hátáról.

Ne kíméljünk e tekintetben semmi fáradságot; még most van idő; de évek múlva – megtörténhetik – legjobb akarattal mellett sem gyűjthetünk. Mert a fiatal sarjadék, az ősöknek előtte már neveltségeseknek látszó mondái, regéi, szokásai, szóval: hagyományai iránt naponként kevesebb érdeklődéssel kezd viseltetni;

az öregek pedig, nem lévén kinek elbeszélni kedvelt regéiket, vagy figyelmük az újabb viszonyok következtében ezerféle anyagi érdek által másüvé tereltetvén, s az úgynevezett polgárisodásnak mindig jobban és jobban engedvén, azokat lassanként feledik, és ősi szokásaiktól eltérnek; s ha ezek följegyzés nélkül maradnak, ki fog arról kezkeskedni, hogy némely elleneink által még inkább meg nem szilárdítatik azon balvélemény, mintha mi holt nemzet volnánk, oly nemzet, mely szellemi múlttal s életrevalósággal legkevésbé sem dicsekedhetik.

Vagy ahhoz mit szólunk, ha tétlenségünkben az idegenek fogják hagyományos szellemi kincstárunka, mint sajátjukat, mindenesetre a mi rovásunkra, kizsákmányolni?! Nem hiányzanak példák.

Még valamit röviden a tájszógyűjtésről.

Ki az irodalmi nyelvet némi figyelemmel kíséri, gyakran nagyon is helytelenül gyártott szókat olvashat, s olyanokat hallhat, hogy magyar hanghoz szokott füle rázkódásba jő hallatukra. Tagadhatlan, hogy némely szófaragók túlságig visszaélnek s könnyelműen játékoskodnak édes nyelvünkkel, rá akarván nemzetünkre erőszakolni csoda szülötteiket. Ne így, uraim, ne így! hanem lessük meg népünk száját, és sok esetben a szándékolt jelentésnek a mi gyártmányainknál sokkal megfelelőbb, erőteljes eredeti elnevezésével találkozandunk e vagy ama táji nép szójárásában; s ha ezt tesszük, mily tömördek idétlen gyártmánytól lesz megmenthető irodalmunk?!

A felhozott okon kívül még más haszna is van a tájszógyűjtésnek. Sokszor egy szócska nem álmódott fényt deríthet. Régibb oklevelekben olvashatunk szokat, melyek előttünk ismeretlenek s népünk nagy része közt is már elavultak; de lehet táj, hol azok még életnek örvendenek, s napfényre hozatva közhasznú szolgálatot tehetnek.

A hely-, család-, személyneveket, ide számítván a nép által használni szeretett *gúnyneveket* is, följegyezni szükséges. Ezek összegyűjtése pedig jelenleg annyival halaszthatlanabb, minthogy a mindenféle életbeléptetett tagosítás, vasúti hálózatok stb. a szántóföldek, dűlők fekvését megváltoztatván, ezek régi elnevezéseiktől nagyrészt megfosztatnak. „Pedig, – mint a „Buzgó óhajítás” szerzője írja – ez igénytelen neveken is egy-egy emlékkőve rejlik elenyészett múltunknak; némelyik egy hajdan létezett, s okiratainkban emlegetett helységnek vagy jelentékeny esemény színhelyének nevét tartá fenn, s így olykor nagybecsű okleveleink érdemének szolgál kulcsául.”

Vége szükséges a *mesterségi műszavak, játékszerek, épület- és hajórészek* neveinek följegyzése is, és pedig minél előbb: mert ez úgy – mint a „Buzgó óhajításban” mondatik – annyival sürgetőbb jelenben, minthogy a nagyszótári munkálatok bevégezése közeledik és az összehasonlító nyelvészet fölöttébb hasznos munkássága nyelvtudományunk javára folyton gyarapodóban lévén, csak nyelvbirtokunk minél teljesebb összeállítása nyomán rendelkezhetik annak anyagával sikeresen, az előtte lebegő nagy kérdések megoldására.”

Különösen hasznos szolgálatot tehetnek e téren a népnevelés emberei, kiknek folytonos alkalmuk van, környezetük mindennemű szellemi mozzanatait megfigyelni, s így azokat pontos följegyzés nyomán kellő helyen köztudomásra juttatni. De, hogy ezt szélszerűen tehessék, a már meglevő gyűjteményekkel kellene közelebbről megismerkedniük; minők a példabeszédek, közmondások, népdalok, mondák, mesék gyűjteménye, Ballagi Mór, Erdélyi János, Gaál Györgytől, ez utóbbi kiadva Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor által. A tájszavak gyűjteménye I. kötet 1838-ban a Magyar Akadémia által kiadva; főleg pedig a nemzeti hagyományok kiváló kincstára a „Magyar Mythologia” Ipolyi Arnoldtól, melyet vajha többen ismernének.

S íme ezennel jóformán meg is nevezvék azon munkás férfiak, kikhez az efféle gyűjtemények beküldhetők, de főleg a Magyar Tudományos Akadémiában volna mind ennek legszükszerűbb beszédési helye, hol a nemzet szellemi munkásságának mintegy központját óhajtjuk lelhetni. Ha pedig valaki akár szomszédság vagy különös bizalom vagy éppen kézútban eső alkalommal akár *Révész Imre* vagy *Luossy József* urakhoz Debrecenbe, akár *Csaplár Benedek* gimn. tanárhoz Szegedre, vagy *Szabó Károly* gimn. tanárhoz Nagykovácsra vagy *alulírt*hoz Tiszaúrszra (Tiszaúrfő mellett) nyújtaná be gyűjteményét, éppen nem fogná a célt eltéveszteni. Fő dolog a buzgó gyűjtés és a mindenképp sürgés ez ügy körül.

Vajha az ez iránti buzgalom minél többek lelkében meghonosuljon!

Kútfő

Kis magyar néprajz diákoknak

Az 1990-es évektől kezdődően, az utóbbi két évtizedben rengeteg folyóiratot indítottak útjára Erdélyben, legyen az heti, havi vagy félévi periodika. Ezeknek sajnos nagy része tiszavirág-életű volt, nem sikerült hosszabb ideig fennmaradniuk. Akaratlanul is a két világháború közötti időszak jut eszünkbe, amikor Erdély Romániához csatolásával az írók és az értelmiségiek anyaországgal való kapcsolata megszűnt, vagy erősen lecsökkent. A publikáláshoz új kiadványok kellettek és ilyenek sorra meg is jelentek. A körülményekből adódóan viszont kevés folyóirat jutott el a harmadik évfolyamához.

Hála Istennek, voltak és *vannak* kivételek!

Példaként hadd mutassuk be a Csíkszeredában megjelenő *Kútfő – Kis magyar néprajz diákoknak* című folyóiratot, mely öt éve, 2004 tavaszán jelent meg először, s idén érkezett el a tizedik lapszámához. A félévente megjelenő lap a csíkszeredai Székely Károly Alapítvány és a Nagybükkői Néprajzi Társaság folyóirata.

A *Kútfő* címszó több jelentést hordoz, elsősorban forrást jelöl, másodsorban tudományos munkához adatokat szolgáló, régi írott anyagot jelent. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság több példát is találhatunk erre a kifejezésre, melyekből a folyóirat bemutatkozó lapszámában idéznek is a szerkesztők.

A lap születéséről és szerkesztéséről az alapító-főszerkesztő *Burus János* magyartanárral beszélgettem, aki a címadáshoz még annyi adalékkal szolgált, hogy számára ez a helynév erős érzelmi kötődést is jelent, hiszen szülőfalujában, a Maros megyei Pipén a *Kútfő* egy dűlőnév.

Az 1990-es évek elejétől lehetőség adódott arra, hogy néprajzi diákkörök alakuljanak az iskolákban. Néhány évig a tanterv részeként opcionálisan lehetett tanítani a néprajzot is, ma már csak a XII. osztályban választható, ez is csak abban az esetben, ha az adott iskola engedélyezi. Persze, legfontosabb kritérium, hogy van-e olyan tanár (főleg magyartanár), aki vállalja e munkát és képes szakszerűen irányítani a diákokat.

A Székely Károly Szakközépiskola szerencsés helyzetben volt, hiszen *Burus János* személyében megtalálta a megfelelő embert. A megalakult néprajzi szakkör a kezdetben rengeteg tanulót vonzott: „sokan voltunk, több csoportot kellett alakítanunk.” A diákok elsősorban népi ismereti, helytörténeti, néprajzi alapfogalmakkal ismerkedhettek meg, a gyűjtési útmutatók segítségével pedig megszülettek az első kisdolgozatok. Eleinte mindenki saját szülőfalujában, szülővárosában kezdte a gyűjtést, később már bátorították, hogy más helyszíneket is térképezzenek fel. A dolgozatokat évente tudományos ülés-szak keretében mutatták be, de ahogy szaporodtak a tanulmányok, felvetődött egy folyóirat alapításának gondolata is. A néhány lelkes, értékeire figyelő tanár és diák közös elgondolásának és munkájának eredményeként született meg a *Kútfő*, mely úttörő vállalkozás volt, s tematikáját tekintve ma is egyedülálló az erdélyi folyóirat-palettán. *Burus János* jelenleg *Sipos Gábor* tanárkollégájával együtt szerkeszti, a szerkesztőbizottság ma már négy tanár és nyolc diákból áll, akik rendkívül aktívak, „nélkülük semmire se jutottunk volna” – mondja a főszerkesztő.

A maroknyi lelkes csapat célkitűzéseinek lényegét szintén az első lapszámában olvashatjuk: diákszerzők helytörténeti, néprajzi dolgozatai, tanulmányai megszületésének elősegítése, szakirányítása; hagyományaink, szokásaink ápolása, átmentése; önazonosságunk megőrzése; szűkebb szülőföldünk megismerése, ismertetése; a szórványban élő diákok bevonása a tömbmagyarság kulturális életébe és fordítva, hogy csak néhányat említsünk közülük.

A folyóirat az első lapszámtól kezdődően mindvégig Székelyföld-központú maradt, eleinte azt is mondhatnánk, hogy Csík-központú volt, hiszen az iskola diákjai nagy része csíki származású volt, s amint már említettük a kezdetekben ki-ki a maga szülőhelyének népszokásait, történetét igyekezett bemutatni. A későbbiekben kezdett tágulni a kör, először átléptek a hegyen túlra – így tanulmányokat közöltek Küküllő-mente (Vízmelléke), Udvarhelyszék, Gyergyószék településeiről –, majd Hargita megyéből is kiléptek, hiszen érkeznek dolgozatok Maros, Brassó és Bákó megyéből is.

Böllöni Domokos író találóan jegyezte meg lapismertetőjében: „Feltétlen erénye a szerkesztői koncepciónak, hogy nem csupán a tömbmagyar régiókra szorítkozik közléseivel, hanem teret ad a „szegényebb” vidékekről érkező, a szórvány területekről származó dolgozatoknak is. Küküllőpócsfalvától Külsőrekecsinig. És nem csupán diákok gyűjtését közli, hanem úgyszólván minden korosztályt felvonultat.”.

A szerkesztői koncepció másik alappillére, hogy minden lapszámban egy-egy neves szakember vezércikkét, tanulmányát közlik le, melyet modell-értékűnek tekintenek. Szívesen és rendszeresen közltek-közölnek a lapban olyan neves néprajzosok, mint dr. Balázs Lajos, néhai Kardalus János, Tánczos Vilmos, Pozsony Ferenc, Gazda Klára, Keszeg Vilmos, akik a közlésen túl észrevételeikkel, építő megfigyeléseikkel segíteneek úgy a szerkesztők, mint a diákok munkájában. „Fontos megemlíteni emellett, hogy több alkalommal szerveztük meg a magyar néprajzot oktató és az iránt érdeklődő erdélyi pedagógusok fórumát. Mintegy 40–45 résztvevő gyűlt össze, magam is tartottam előadást szakmai tapasztalatomról, de a néprajz olyan szaktekintélye is előadónk volt, mint Pozsony Ferenc. Szerénytelenség nélkül mondom, nálunk olyan műhely működik, amely tapasztalatokat és eredményeket képes továbbadni, ezért lehettünk mi a színhely” – jegyzi meg Burus János.

Az első lapszámok tematikusak voltak: húsvéthoz, pünkösdhöz vagy karácsonyhoz fűződő szokásokat térképezték fel a diákok. Később nemcsak az év legfontosabb ünnepkörei jelentették a fő érdeklődési kört, s ennek eredményeként a következő lapszámokat már mozaikszerűen állították össze, a néprajz számos vonatkozásából, elágazásáról ízelítőt adva. Az állandó rovatok mellett, mint például a Vallási néprajz, Népismeret, Örökségünk, helyet kapott a Néprajzi fogalmak című rovat is, ami elengedhetetlenül szükséges a néprajzzal foglalkozó diákok számára.

A diákkör beindulásával majdnem párhuzamosan alakult meg a néprajzi társaság is, melynek nevében szereplő Nagybükk szintén Pipéhez kapcsolódik, ottani helynevet jelöl. A főszerkesztő ilyen gesztusokkal próbálja átmenteni az immár feltartóztathatatlanul kivesző faluját az utókornak. „1992-ben még közel százan lakták, mára alig maradt 30-40 lakója. Erősen fogy a magyar beszéd, s vele együtt apad a sok földrajzi név is. Legalább ennyit tegyek érte, ha már nem tudom megmenteni a pusztulástól.”

A társaság tagjai iskolai múzeumot létesítettek, gyűjteményeik egyre gazdagabbak, rendszeres kiállításuk van. Ami pedig mindennél fontosabb: ezt a tanulókkal együtt sikerült megvalósítani. Évente szerveznek tanulmányi kirándulásokat, rendszeresen részt vesznek a megyei farsangbúcsúztatókon is.

A szakkör tagjai és a folyóirat szerkesztői fontosnak tartották azt is, hogy más iskolák hasonló diákköreivel felvegyék a kapcsolatot, közös rendezvényeket szervezzenek, bevonják őket is a terepmunkákba, valamint a szerkesztésbe. „Nagyon jó viszonyban vagyunk a csíkszeredai Segítő Mária Gimnázium néprajz-körének tagjaival, akiket Mirk László tanár úr irányít lelkesen már évek óta (ő benne van a szerkesztőbizottságban is), de a gyergyószentmiklósi Salamon Ernő, az udvarhelyi Tamási Áron Gimnázium vagy a székelykeresztúri Zeyk Domokos Iskolaközpont diákjaival is szoros az együttműködés. Célunk, hogy ne egymás ellenében, hanem egymást segítve, erősítve lépünk előre!”

A tanár úr nagy elégtétele, hogy nem egy volt diákja visszajár, tanácsokat kér, terjeszti a folyóiratot, bedolgozik továbbra is, annak ellenére, hogy más területen dolgozik.

A folyóirat megszületésének, felnevelésének hátterében kemény szellemi, szerkesztői munka áll – kövessük végig röviden a folyamatot: kellő irányítással megszületnek a dolgozatok, a külső munkatársaktól beérkeznek a tanulmányok, betördelik a lapot, kikorrektúrázzák, beteszik a fotóanyagot, leellenőrzik a korrektúrát, tisztáfejezik, s mehet a nyomdába – de a folytonosság biztosításához megfelelő anyagi támogatások is kellenek: „a bennünket következetesen támogató iskolai vezetőségen túl kiemelném a csíkszeredai önkormányzat és polgármesteri hivatal, illetve a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége segítségét. Nélkülük nem jelenhetne meg a lap.”

A főszerkesztő elmondása szerint induláskor fő célkitűzése az volt, hogy eljussanak a 15. lapszámba. Az újabb laptervek alapján – minden évben két összevont lapszám jelenik meg, egyik tavasszal, másik ősszel – hamarosan ismét évfordulót ünnepelhetünk. Reméljük, hogy megszakítások nélkül, még jó néhány kerek lapszám megjelenéséről számolhatunk be az olvasóknak, hiszen ez az igényesen megszerkesztett, szépen kivitelezett folyóirat példaként állhat a jövő nemzedékei előtt is, mintegy bizonyítva, hogy igenis lehet diákokkal közösen színvonalas iskolai folyóiratot megjeleníteni!

„Továbbra is bízunk abban, hogy visszahangra, értő és érző szívekre talál és jó hírt, üzenetet hoz, sok szép dolgozatot (tanulmányt) „szül” az Olt, a Maros, Küküllők mentén, a Mezőségen, Csángóföldön, Partiumban. Ezek az írások gyarapítják, teszik széppé-vonzóvá, tartalmassá a Kútfo további számait. Így „kaláka szellemben”, együtt írjuk, szerkesztjük a lapot a magunk, olvasóink, érdeklődőnk örömére” – zárjuk a beszélgetést Burus Jánossal.

Mirk Szidónia Kata

EMLÉKHELYEK

Magyar múlt nyomában Czestochowában

Lengyelország leghíresebb zarándokhelye, nemzeti kegyhelye a Czestochowa (Csensztchowa) város nyugati részén lévő Fényes Hegyen (Jasna Góra, *Clarus Mons*) épült pálos kolostoregyüttes. A kegyhely ezer szállal kötődik a magyar alapítású pálos rend múltjához, és a magyar–lengyel kapcsolatok történetének fontos részét jelenti.

A pálos rend létrejötte Magyarországon és kitelepedésük Lengyelországba

A remetemozgalmóból kinőtt pálos rend az egyetlen hivatalosan is elismert magyar alapítású szerzetesrend, a XIII. század közepén született. Remeték akkor már több mint két évszázada éltek az ország erdőiben, barlangjaiban, pusztaságain. 1246-ban Özséb, esztergomi kanonok egy látomás hatására maga is közéjük vonult, és elhatározta, egyesíti őket. Szent Kereszt tiszteletére 1250 táján kolostort épített a Pilisben, ahol megszervezte a rendi életet. 1262-ben néhány testvér kíséretében IV. Orbán pápához ment, hogy megszerezze a Szentszék jóváhagyását. Ebben Aquinói Szent Tamás volt segítségére. A pálosok eleinte püspöki joghatóság alatt álltak, de 1308-ban megtörtént a rend Szent Ágoston regulája szerinti pápai elismerése is.

Védőszentjüknek, példaképüknek az első remetét, Thébai Remete Szent Pált tekintették, aki 228-ban született Egyiptomban. A keresztényüldözések erősödésekor a kősvatagba vonult, ahol egy barlangban lakott, Istennek szentelve életét. A hagyomány szerint étele egy közeli pálmafa gyümölcse és egy holló által naponta vitt fél cipő volt. Élete alkonyán felkereste Szent Antal, egy másik egyiptomi remete, s abba a sírba temette el, amit a legenda szerint két oroszlán kapart a homokból. Ezért látható a pálosok címerében a datolyapálma, a két oroszlán és a csőrében kenyeret tartó holló.

Közben a rend létszáma folyamatosan bővült, sorra épültek kolostoraik. Lőrinc generális nevéhez fűződik 1301-ben a budaszentlőrinci kolostor felépítése, amit a rend központjává tett. Valóban ő szervezte renddé a pálos közösségeket, s kiváltságok szerzésével megerősítette őket. 1327-ben a kalocsai érsek pápának küldött jelentésében 30 kolostorról ír, némelyekben 20, másokban 15, néhányban 12 szerzetes él. 1341-től az addigi szürke ruhájukat fehérre cserélték, hogy megkülönböztessék magukat a kőbor remetétől, amiért az emberek fehér barátoknak nevezték őket.

Nagy Lajos király különösen nagyra értékelte és pártfogolta a pálosokat. 1352-ben megalapította a nosztrai, 1377-ben a Pozsony melletti máriavölgyi kolostorokat, Budaszentlőrincet háromhajós katedrálissá bővítette, s nagy erőfeszítéseket tett, hogy Magyarországra hozza Remete Szent Pál földi maradványait. 1381-ben a Velence feletti aratott győzelem után hadisarcként követelte az ereklyét, amely Bizáncban keresztül 1241-ben került a velenceiek kezébe. Még ugyanabban az évben Budára szállították a „szent hadizsákmányt”, s a király vezetésével ünnepi körmenet kísérte végső helyére, a budaszentlőrinci kolostorba. A király Remete Szent Pál oltalmába ajánlotta hazánkat és őt az ország társvédőszentjének nyilvánította. Ettől kezdve Budaszentlőrinc az ország egyik legfontosabb zarándokhelye lett, számos csodás gyógyulás történt a sírnál. Csaknem másfél évszázaddal később, 1526-ban, a mohácsi vereség hírére a szent földi maradványait Trencsén várába menekítették, ahol a következő évben a vár ostromakor tűz martaléka lett.

Nagy Lajos, aki 1370-től lengyel király is volt, 1382-ben, halálos ágyán nyilvánította ki egy lengyelországi pálos kolostor alapításának szándékát. Úgy érezte, a lengyel trón és Hedvig lánya oltalmára, lengyel földre is pálosokat kell telepíteni, akik összekötő kapocs jelentenek a szülőhazához. Az ő akaratát hajtotta végre unokaöccse, az 1367-1372 közt nádori tiszttel is betöltött Opuliai (Opolei) László hercege a czestochowai kolostor megalapításával. *László herceg Márianosztráról hívott 16 szerzetest,*

hogyan benépesítse az első pálos kolostort Lengyelországban. A Fényes Hegy (Clarus Mons) nevet a magyar pálos szerzetesek adták, a budaszentlőrinci anyaházuk nevéből kölcsönözve. Ennek helyét jelölték így: *In Claro Monte Budensi* (a budai Fényes Hegyen). A pálosok a további évszázadok során innen kiindulva 24 monostort és 21 rezidenciát alapítottak lengyel földön.

Nagy Lajos mellett Mátyás király volt az, aki leginkább támogatta a pálosokat. Több kolostort alapított, illetve más, megfigyeltetett létszámú rendektől nekik adott kolostorokat. A rend ekkor érte virágkorát, csaknem száz kolostora volt az országban, de eljutnak Európa csaknem valamennyi országába, Egyiptomba, Palesztinába, sőt még Dél-Amerikába is. A mohácsi vész után a törökök megszállták a pálos kolostorokat, Budaszentlőrincet kirabolták, majd felgyújtották, a szerzeteseket megölték, a rend óriási veszteségeket szenvedett, kulturális kincsek tömege semmisült meg.

A csodatevő Fekete Mária kegykép

Jasna Góra legnagyobb kincse Szűz Mária csodatevő kegyképe. Ennek köszönhetően vált a hely igen rövid időn belül a legnagyobb zarándokhelyé, egy olyan országban, ahol akkoriban már számos zarándokhely létezett. A kép alapja egy 122 x 82 cm nagyságú fatábla. A festmény Szűz Máriát ábrázolja álló alakban, bal karján a gyermek Jézussal. Mária szembefordul a nézővel, arca komoly, tekintete a szemlélő szemébe mélyed. Az arc jobb oldalán két párhuzamos vágás látható, melyeket az orr vonalában egy harmadik keresztes. A nyakon néhány gyengébben látható vágás található. A Gyermekek arca is felénk irányul, de tekintete nem állapodik meg a nézőn. Bal kezében az élet könyvét tartja, jobbát fel emeli, ami a tanítás és az áldozatvállalás jelképe. Mária jobb keze mellén pihen. Sötétkék ruháját és palástját aranyozott Anjou-liliomok díszítik, homloka fölött pedig egy hatágú csillag látható, szüzességének jelképe. Palástjának kék színe a tisztaságra, a kis Jézus palástjának karmínvörös színe a szenvedésre utal. Mária és Jézus fejét arany glória övezi, erős kontrasztot alkotva sötétbarna színű arcukkal. A sötétbarna arca miatt nevezik Szűz Máriát „Fekete Madonnának.” A Szűzanya kép a „Hodegetria” típusú ikonok közé tartozik. Ez az elnevezés azt jelenti: „az, aki vezet”.

A hagyomány Szent Lukács evangélistát tartja a kép festőjének és úgy tartja, a Szent Család názáreti asztallapjára festették. Szent Lukácsnak több Mária képet is tulajdonít a hagyomány, mely szerint ezt a képet 320 körül Nagy Konstantin császár anyja, Szent Ilona vitte Jeruzsálemből Konstantinápolyba. Hat évszázaddal később Leo rutén herceg kérésére a császár nekiadta a kegyképet, melyet azután Ruténföldön nagy tisztelettel öveztek. Más verzió szerint a kép 988-ban a bizánci császár Anna lányával került Kijevbe, amikor Vlagyimir kijevi fejedelemmel házasságot kötött. Később innen vitték Lembergbe, majd Belz várába. Egy a kolostorban őrzött középkori kézirat, a „*Translatio tabulae*” szerint 1382-ben Belz várában talált rá Opuliai László, Nagy Lajos ruténföldi hadjárata során, ahol már több csodás esemény fűződött hozzá. Az ellenség felett aratott győzelmet a kép csodájának tartotta, ezért magával vitte, és Czeszochowa fatemplomába helyezte el. Ismét más dokumentumok szerint 1384-ben került mai helyére, két évvel a kolostor megalapítása után.

Ezeket a középkori legendákat, iratokat azonban erős kritikával kell kezelni, mert ellentmondanak a kutatók által megállapított tényeknek. A szakértőknek a mai napig nem sikerült egyértelműen tisztázni a kép keletkezési helyét, korát, eredetiségét, egykori díszítéseit, mielőtt Jasna Górába érkezett volna. A XX. században kétszer is megvizsgálták a képet, ennek ellenére számos kérdés továbbra is rejtélyes és vitatott. Mielőtt erre rátérnénk, a kép történetének egy szomorú, de fontos eseményről kell megemlékezni.

1430 tavaszán, a nagyhéten egy cseh, morva és sziléziai huszitákból álló rablószereg támadta meg a kolostort. Miután öt barátot meggyilkoltak, s a többi elkergették, betörték a Szűzanya kápolnájába, megfosztották díszétől, s a kolostor többi kincsével együtt a kegyképet is kocsira rakták. De a legenda szerint nem tudták megmozdítani a kocsit, ezért mérgükben több kardvágást ejtettek a Madonna arcán, s úgy földhöz vágták a képet, hogy az három darabra tört. A restaurálásra a krakkói királyi udvarban került sor. Risinius *Historia pulchra* című 1523-ban írt legendás művéből ismerjük ennek körülményeit. A rutén udvari festők háromszor próbálkoztak a helyreállításával, de a vágásokra és horzsolásokra nem lehetett festeni, a felhordott festék rövid idő múlva újra és újra lepergett. A király a Habsburg udvarból hozatott cseh művészeket, akik az első két alkalommal szintén sikertelenség voltak, s csak a harmadik kísérletre sikerült helyreállítani a festményt.

A kép első részletes vizsgálata és restaurálása 1925–26-ban zajlott, Jan Rutkowski professzor vezetésével. Szerinte az 1430 évi támadás során megsérült képet sikerült restaurálni és átfesteni. Stílus

alapján a XII–XIV. századi olasz festészethez vezethető vissza, és az Anjouk nyomán került Jasna Górába. E nézet egyik követője 1971-ben a képet a Simone Martini itáliai művész műhelyéhez kapcsolta, amelyik a XIV. század első negyedében működött, és az Anjoukkal állt kapcsolatban. A második restaurálás 1948–1952 között történt, Rudolf Kozłowski professzor vezetésével. Szerinte a jelenlegi kép teljes egészében 1430 után készült. A festékréteg alatt egy másik, viasztechnikával készült kép töredékeit fedezték fel. Többen feltételezik, hogy az eredeti kép egy XIII. századi keleti ikon volt. Eszerint magyarázható lenne a restaurálásról szóló legenda. A középkori művészeknek az okozhatott nehézséget, hogy temperafestéket hordtak fel a viasszal, ún. enkausztikával készült képre. Mivel ez nem sikerült, a képről egy pontos másolatot készítettek, majd a viaszképet ledörzsölték. A kerettel megerősített fára a másolatot illesztették rá. Hogy emlékezzenek a szörnyű támadásra, a Szűzanya arcán vágásokat ejtettek, amit vörös festékekkel töltöttek ki. Felmerül a kérdés, miért tettek ennyi erőfeszítést a restaurálás során arra, hogy megőrizze az eredeti fát, amikor sokkal egyszerűbb lett volna egy új képet készíteni. Nem szabad elfelejteni, hogy a hagyomány szerint a kép ereklje, Szűz Mária názáreti életével van kapcsolatban. Ezért kivételes gondoskodás illette.

A szakértői vizsgálatok után is megmaradtak a kételyek, itáliai vagy bizánci eredetű a kép. XI–XIV. századi az eredeti festmény, vagy 1430 után másolat készült a krakkói udvarban. Egy dolog bizonyosnak tűnik, akár bizánci, akár itáliai művészek alkotása a Madonna, az Anjou-liliomos palást valószínűsíti, hogy a magyar Anjouk, minden bizonnyal Nagy Lajos király, esetleg lánya Hedvig jóvoltából készült és került Lengyelországba. Ilyen liliomokat lehet látni az aacheni kápolnának és a máriacelli templomnak ajándékozott Madonna képeken is.

A máriacelli kincstári kegykép és az aacheni képek bizonyítottan Nagy Lajos királyunk ajándéka-ként kerültek mai helyükre. Az aacheni magyar kápolnának küldött két képen a Madonna félalakos, jobbján tartja a gyermeket, bal kezével megtámasztja a lábát. A kép teljes hátterét Anjou liliomok díszítik. A képek a XIV. század második felében, az 1367-es ajándékozás előtt készültek, de a XVIII. századra olyan rossz állapotban voltak, hogy átfestették. A máriacelli kegykép viszont eredeti állapotában maradt ránk. Az aacheni képekhez nagyon hasonló ábrázolás 1364-ben, újabb kutatás szerint 1371-ben került a kegytemplomba. A festményt a kék háttérben arany színű Anjou liliom veretek díszítik. A képek kerete is figyelemre méltó, gyöngysor szegélyű, ezüst lemezekből alkotott sávban Magyarország és Nagy Lajos – köztük lengyel sasos – címerei láthatók. A képek alkotója stílusajáságai alapján a nápolyi Lipponi Memmi vagy inkább a sienai Andrea Vanni lehetett.

Több kutató magyar származásának tartja e képeket. Dercsényi Dezső szerint készítője Sienában tanult magyar festő lehetett, a magyar eredet mellett szól az ötvösségi elemek túltengése. Cséfalvay Pál szerint az Anjou királyaink udvarában folyó magas színvonalú művészeti tevékenység feltételezi udvari műhely létezését, ahol a máriacelli, a két aacheni és a częstochowai (!) kegykép is készülhetett. Prokopp Mária a Nagy Lajos-kori magas szintű ötvösművészet és a Képes Krónika nemzetközi művészeti kapcsolatai alapján szintén valószínűsíti, hogy a máriacelli képet Budán, a királyi műhelyben készítették, akár Andrea Vanni személyes közreműködésével, akár tanítványa révén az 1350-es években.

A pálos kolostor története a XVII. századig

Az első évtizedben a magyar pálosok aligha engedhettek meg maguknak nagyobb építkezést. Jagelló Ulászló és felesége Szent Hedvig 1393-ban jelentős privilégiumokkal látta el és virágoztatta fel a pálos rendházat. Támogatásuk nyomán épülhetett fel az új gótikus kápolna, a régi fatemplom helyett. Ez a jelenlegi presbitérium, ahol a kegykép is található és melyet ma egy vasrács választ el a kápolna többi részétől.

A pálos atyák csendes, szemlélődő, világtól elvonult remete életét nagymértékben megváltoztatta a csodatevő Mária kegykép. A Mária tisztelet mindig is központi helyen állt a rend életében. A Szent Családdal összefüggésbe hozott kép híre egyre jobban terjedt az emberek között, rengeteg zarándok ke-reste fel a kolostort, és értékes adományokkal gazdagították Jasna Górát. A csodatevő képet ékszerekkel, nemesfém tárgyakkal díszítették. A kincsek a rablókat is csábították, ezért következett be az 1430-as támadás, amikor kifosztották a kolostort és a képet is megszenteltelenítették. A támadás és a kép restaurálása után azonban a kegyhely népszerűsége csak növekedett. Jasna Górába zarándokok tömegei érkeztek, nemcsak Lengyelországból, hanem egész Közép-Európából, Sziléziából, Magyarországról, Morvaországból. A lengyel királyok mindegyike ellátogatott ide koronázása után. Az eredeti gótikus templom szűknek bizonyult az ideérkező zarándokok fogadására, ezért 1425–1430 között,

majd 1451–1463 között egy hatalmas háromhajós gótikus templomot építettek, közvetlenül a Szűzanya kápolnája mellett. 1466-ban a cseh király seregei részéről érte újabb támadás a kolostort.

A XIV–XV. században még számos magyar szerzetes élt a lengyel kegyhelyen. A XV. század végétől azonban a lengyel királyi udvar egyre kevésbé nézte jó szemmel a magyar pálos rend befolyását a lengyel kolostorok életébe. Emiatt létrehozták az autonóm lengyel rendi irányítást, amit 1493-ban erősített meg a pápa. A XVI. század első évtizedeiben Martinuzzi Fráter György neve emelhető ki, aki egyes vélekedések szerint a kolostor perjele volt, de ezt nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani. Magyar zarándokok is tömegesen keresték fel Częstochowát, elsősorban a Felvidékről. 1517 és 1526 között 3335 magyart irtak össze, mint a *Confraternia Hungarorum* tagjait. Homonnai Drugeth ungvári főispán 1522-ben Szent Anna-oltárt építtetett a templomban. 1527-ben Kálnay Imre erdélyi főesperes zarándokolt ide. 1531-ben Bánffy Antal egy címeres kelyhet adományozott a kolostornak, Bánffy Dorottya alamizsnát és egy karkötőt adományoz, fiával és három lányával pedig beiratkozik az itteni Szűz Mária-társulatba.

A korábbi támadások, valamint a Jasna Góra-i magaslat védelmi adottságai arra indították III. Vasa Zsigmond és IV. Ulászló királyokat, hogy védőfalakkal erősítsék meg a kolostort. A munkálatok 1621-ben kezdődtek meg, így a hely komoly erődítménnyé is vált. Az erődnek többször kellett ellenállnia különböző támadókkal szemben. A legismertebb a svédek 1655–56 évi ostroma volt, amikor néhány száz szerzetes és katona több ezres svéd sereget vert vissza. A győzelmet elsősorban a Szűzanya oltalmának és közbenjárásának tartották, aki megvédte a szent helyet. Hálából János Kázmér király 1656-ban a lembergi székesegyházban ünnepélyesen felajánlotta országát a Szűzanyának. Ettől kezdve Jasna Góra a nemzeti és vallásszabadság jelképe lett.

Míg a magyar pálos rend az évszázadok során kétszer is derékba tört, egyszer a török pusztítások, majd II. József feloszlató rendelete miatt, Częstochowa a pálos rend központjává vált. A XVIII. században összekötő kapcsot jelentett a három részre szétszakított lengyelek között. A częstochowai Fekete Mária végérvényesen összefonódott a lengyel függetlenséggel, s napjainkra egyre jobban hozzátartozik a lengyelek mindennapi életéhez.

Magyar vonatkozású emlékek a Jasna Góra-i kolostoregyüttesben

A kolostor alapítása, elnevezése és a kegykép valószínűsíthető magyar eredete mellett számos magyar vonatkozású tárgyi emlék is fellelhető Jasna Górában. Legjelentősebbek a múzeumban, a lovagteremben és a kolostorban látható történelmi festménysorozatok, amelyek a XVII. században készültek. A képek három csoportba sorolhatók. A remete sorozat 1630–1635 között, a kolostor történetének fontos eseményeit ábrázoló képek a XVII. század utolsó negyedében, a generális-provinciális sorozat pedig a XVII–XVIII. század fordulóján készült.

A festmények a velencei Tommaso Dolabella (1570–1650) és az általa létrehozott Jasna Góra-i festőiskola XVII. századi művei, melyek a rend történetének fontosabb személyeit, eseményeit örökítették meg, így e képek nemcsak a lengyel, hanem a magyar történelmi festészetet is gazdagítják. A képeken ábrázolt személyek bizonyítják, hogy még ebben a században is élő kapcsolat volt a magyar és lengyel pálosok között.

Tommaso Dolabella 1600 körül, III. Vasa Zsigmond uralkodása idején érkezett Lengyelországba. Negyedszázad alatt híres festőiskolát teremtett. Első munkái a Kegykápolna presbitériumának freskói 1609 körül készültek. Jellemző vonás művészetében, hogy a történelmi arcképeken kora uralkodóinak arcvonásait festette meg. A két magyar király, *Szent István és Szent László képe* tulajdonképpen III. Zsigmond kettős koronás portréja, az egyik a pap királyt, a másik a harcos királyt ábrázolja. A *Jagellók áldozása* című 1643–44 táján készült képén a Jagelló királyokat a Vasa királyok, III. Zsigmond és IV. János Kázmér jellegzetes vonásaival festette meg. Legjelentősebb műve *Remete Szent Pál ereklyéinek átvétele Velencéből Budára* című nagyméretű festmény, ami a múzeum központi helyén látható.

A magyar vonatkozású képek legnagyobb része a remete sorozatban készült, és a szent, boldog vagy boldog emlékeztető, de hivatalosan nem kanonizált remeték, szerzetesek életének legjelentősebb eseményeit festi le. A sorozat képeit Gyöngyösi Gergely (1472–1545) latin nyelvű pálos rendtörténeti krónikájában (*Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*) leírtak alapján festették. Gyöngyösi 1520–1522 között volt a generális perjel, ekkor végigjárta a rend mintegy nyolcvan monostorát, megismerte azok okleveleit, meghallgatta rendtársai elbeszéléseit. Ez alapján írta meg a rend történetét, ami a középkori magyar művelődéstörténet egyik legfontosabb forrása. A képsorozat felöleli a

szent elődöket, Remete Szent Pállal és Szent Antallal, a pálosok megalakulása előtt és után élt magyar remeteket, valamint a pálos rend jeles tagjait, a XVI. század közepéig. E pálos szerzetesek, remeték, püspökök nagy része alig ismert, ezért nyugodtan nevezhetjük e sorozat szereplőit ismeretlen pálosoknak. Minden képen rövid latin nyelvű szöveg tájékoztat az ábrázolt személy életéről, tevékenységéről. A remete sorozat 45 képet tartalmaz, amelyből 32 magyar vonatkozású. A képek elhelyezése az utóbbi évtizedekben többször változott, nagy részük a nagyközönség által is látogatható 600 éves jubileumi múzeumban, a lovagteremben és annak lépcsőházában található. A képsorozat többi része a kolostor folyosóin illetve a refektóriumban található.

Jasna Góra 600 éves jubileumi múzeuma

A múzeum a pálos rend több mint hét évszázados, és a csestochowai pálos kolostor hatszáz éves történetét mutatja be. A kiállítást 1982-ben a 600 éves jubileum alkalmából nyitották meg, az egykori nyomdának helyet adó hosszú, boltozatos földszinti teremben.

A múzeum képei között találjuk a két egyiptomi remetét, a pálosok szellemi ősatyjait, Remete Szent Pál és Remete Szent Antal együttes és önálló ábrázolásait. A ténylegesen magyar vonatkozású képek négy csoportra oszthatók: az első magyarországi remeték, a pálos rendi remeték, a pálos püspökök, valamint a rend történetével kapcsolatos ábrázolások.

Az első remeték közül láthatjuk *Szent Zoerárd (Szórád)* és *Szent Benedek* bencés remeteket. A Nyitra melletti Zobor-hegyi kolostornak voltak tagjai, akik a Trencsén melletti Szalka-hegy barlangjában éltek remeteéletet. 1083-ban avatták szentté őket, ereklyéiket a nyitrai székesegyházban őrzik.

A pálos rend első előjáróit természetesen ábrázolták a remete sorozat képei között. Az egyik kép *Boldog Özséb* és rendtársai 1262 évi pápai látogatását ábrázolja. IV. Orbán pápa Özsébnek a rend megerősítéséről szóló iratot nyújtja át. Özséb mellett Váncha István esztergomi érsek és Aquinói Szent Tamás látható. *Boldog Benedek* a pálosok második rendfőnöke térdel, és kezében egy kolostor-templom kicsinyített mását tartja, valószínűleg a szentkeresztit, melynek perjele is volt. Egy másik képen *Boldog Lőrinc* látható, akinek XXII. János pápa 1319-ben átadja a regulát. Lőrinc nevéhez fűződik a budaszentlőrinci kolostor felépítése, melyet a rend központjává tett. Ő szervezte valóban renddé a pálos közösségeket, s kiváltságok szerzésével megerősítette őket. A kép közepén trónon ülve látjuk XXII. János pápát, aki átadja Szent Ágoston reguláit az előtte térdelő Lőrinc perjelnek. A pápa mellett Károly Róbert király áll, kék színű, aranyzsinóros magyar ruhában, vörös paláttal. *Boldog Lukácsot* 1428-ban választották rendfőnökké. A képen életre kelti a koporsóban fekvő várkapitányt, és az égbe vezeti. Felirata szerint „rendíthetetlen szüzességének érdeméért teste sok éven keresztül romlatlan maradt”.

A jelesebb pálos remeték között látható *Bátori László* képe, aki Hunyadi János oldalán harcolt a törökök ellen, majd a pálos rendbe lépett, s a budaszentlőrinci kolostorban élte szerzetesi életét. A közeli Hárshegy egyik barlangjában hosszabb ideig remeteként dolgozott. Ott fordította le elsőként 1456-ban a teljes Bibliát magyar nyelvre, amit Mátyás király könyvtárába vitetett. Sajnos a mű sok más Corvinával együtt eltűnt. Érdekes *Boldog Szombathelyi Tamás* rendfőnök képe, aki megjárta a Mátyás király bécsi győzelmét és halálát. Szombathelyi Tamás képzett hittudós és sokoldalú író kétszer is állt a rend élén, 1476–1480 és 1484–1488 között. *Boldog Kálmánt* egy orgonával ábrázolja a kép, akit Gyöngyösi Gergely „angyali tekintetűnek” mond. A zenélés mellett irodalommal, tudománnyal, orvoslással is foglalkozott. Egy másik képen *Boldog Fülöp*, az erdélyi szentmihálykövi kolostorban élő prédikátor halálának történetét ábrázolták.

A múzeum képei közt látható *Szakolyi (Szokoli, Zákoly) János* csanádi püspök. Nagy tehetségű és szorgalmú ember volt, aki lemondott püspöki címéről és belépett a pálos rendbe. Több kolostorban választották előjárónak. A király a kalocsai érsekséget is felajánlotta neki, de őt nem lehetett eltéríteni. A diósgyőri pálos kolostorba egy Madonna domborművet rendelt Giovanni Dalmata szobrászművéstől, ami ma töredékesen a Nemzeti Galériában látható (Diósgyőri Madonna). *Boldog Dénes* címzetes argyasi (arcsi) és erdélyi segédpüspök is lemondott méltóságáról és pálos remete lett. A havasalföldi argyasi katolikus püspökséget Nagy Lajos alapította 1381-ben, és a kalocsai érsekségnek volt alárendelve. A török előrenyomulásával és a magyar hatalom gyengülésével a püspökök címzetessé váltak. A püspökök sora 1512-ig mutatható ki. Dénes Székelyháza (ma: Marosszentkirályon) lett perjel, melynek romos falait kijavíttatta, s itt halt meg 1526-ban. A lengyel felírat tévesen Eger püspökeként ír róla.

A rend fontosabb eseményei közül megörökítették a *Jasna Góra-i kolostor alapítását*. A kép baloldalon áll Opuliai László, zöld színű, arany zsinóros ruhában, vállán hermelinprémmel, fején hercegi koronával, kezében arany pálcával. Mellette meghajolva áll a kolostor előjárója, fehér pálos öltözetben.

Mögötte egy szerzetes tartja a kegyképet. Szuggesszív erővel festették meg a *budaszentlőrinci pálos főkolostor elleni 1526 évi török támadást*, amikor 25 fegyverrel védekező szerzetest mészárolnak le a támadók. A háttérben a budai várat és a kolostort látjuk. A *Jagellók áldozása* című képen a művész azt az 1477. évi eseményt örökíti meg, amikor Jakab testvér, a lengyel pálosok provinciális konfráterre, tiszteletbeli világi rendtárssá fogadja Jagelló Kázmér lengyel királyt és fiait, köztük Ulászlót, ekkor Csehország (1490-től Magyarország) királyát. Az ajkát ostyáért nyújtó személy Ulászló. Az oltáron az ékszerekkel felöltöztetett Fekete Madonna kép látható.

A gyűjtemény legnagyobb, legértékesebb képe: *Remete Szent Pál ereklyéinek átvitele Velencéből Budára*. Az eseményt narratív módon ábrázolta a művész. A kép jobb oldalán Velence látható, épületeivel, a jellegzetes lagúnákkal, ahová egy vitorlás halad. Látjuk, amint a hajó megérkezik, leengedték a hidat a partra, ahol egy csoport térdel. A kép bal oldalán a budai vár monumentális falai láthatók, ahonnan körmenet indul az ereklye fogadására. A kép közeli részén újra látható a hosszú díszes körmenet, amelyik már a budai vár felé halad. Az egyházi személyek közül azonosítható a pápai nuncius és Pál zágrábi érsek keleti pátriárka ornátusban. Mögöttük pálos barátok viszik az ereklyét. Szent Pál ágyra fektetett tetemét. Nagy Lajos király közvetlenül az ereklye után halad, baloldalán Opuliai László a nádori méltóságot jelképező arany láncsal és koronával.

A terem közepén lévő üveges vitrinekben látható a kolostor két legfontosabb okiratának fakszimiléje: *Opuliai László alapító okirata* (1382. augusztus 9.) és *Jagelló Ulászló második alapító okirata* (1393. február 24.)

A kolostorépület és a refektórium képei

A kolostorépület folyosóin és a refektóriumban láthatók *Boldog Vác* remete, *Szent Gellért* bakonybéli bencés remete majd esanádi püspök és *Salamon király* képei, a pálos remeték közül a harmadik rendfőnök *Boldog István*, valamint *Boldog Ferenc* és *Boldog Tamás diakonus* képei. Itt található *Bertalan pécsi püspök* képe, aki 1215-ben patacsi birtokán megalapította a Szent Jakab kolostort. *Mihály, Ágoston és Farkas zágrábi püspököket* egy képen ábrázolták. *Lackfi Dénes* pálos remetéből lett kalocsai érsek. *Újhelyi (de Novoloco) Domonkos*, *Polonus Péter* és *Berzeviczy György* nyitrai püspökök voltak. Egy kép *Martinuzzi Fráter György bíboros, váradi püspök* halálát ábrázolja. *Ternavai István szerémi püspök*, pálos rendfőnökről is van festmény. Vezetése alatt 1570-ben a rend székhelyét a biztonságosnak ítélt Lepoglavára helyezték, és ide vitték a magyar kolostorok féltve őrzött kincseit. A szerémi püspökséget missziós egyházmegyeként Ugrin kalocsai érsek hozta létre 1229-ben. Székhelye 1252-től Szerémvár volt. Utolsó tényleges püspöke a mohácsi csatát túlélő Brodaries István volt 1526-ban, ezután a püspökség címzetessé vált.

A kolostor előcsarnoka

A kolostor előcsarnokában öt freskókép eleveníti fel Fráter György életét: 1. *Fráter György rendtársai között* 2. *Fráter Györgyöt püspökké avatják Izabella királyné jelenlétében* 3. *Fráter Györgyöt a pápa bíborossá avatja Károly császár előtt* 4. *Fráter Györgyöt megölik* 5. *Fráter György a ravatalon*.

Lovagterem

A kegykápolna mellett 1647-ben rendeztek be egy reprezentációs termet, a Lovagtermet, ahová a kolostor előcsarnokából díszlépcső vezet fel. A lovagterembe vezető lépcsőház alján találjuk *Hedvig királynő* képét. A lépcsőház bal oldalán egymás mellett áll két szent királyunk *Szent István* és *Szent László* egészalakos képe. Ugyancsak itt látható két olajfestmény: alul Lengyelország uralkodói Lech vezértől Szaniszló Ágostig, föllette a *magyar vezérek és királyok tablója* áll. A felső sorban Keve, Kadocsa, Keme, Béla, Buda, Atilla, Árpád, Szabolcs, Gyula, Kündü, Lél, Vérbulcsú, majd a következő sorokban Örs és Géza után a királyok, Szent Istvántól II. József-ig, összesen 64 vezér és uralkodó képe. A képek készítése ideje a királyok uralkodása alapján 1780–1790 közötti időre datálható.

A lovagtermet a kolostor életének fontosabb eseményeit megőrkítő festmények díszítik. A kilenc olajfestmény közül az első a *kegykép 1382 évi átadását* örökíti meg. A kép középpontjában áll László herceg, mellette a képet tartó személy átadja a szerzetesek rendfőnökének a képet. Az eseményen részt vesz a herceg díszes kísérete, előkelő urak és több pálos szerzetes. A kép háttérében három eseményt ábrázoltak. A baloldalon Nagy Lajos királyt, amint halálos ágyán elrendeli a kolostor megalapítását. Középen a baldachin háttérében lévő képen a régi Jasna Góra-i gótikus templom látható. A jobb oldalon valószínűleg Belz várának ostromát ábrázolták.

Könyvtár

A könyvtár a kolostor első emeletén található, melyben rengeteg értékes középkori nyomtatványt és illusztrált kéziratot őriznek. A legrégebbi dokumentum Opuliai László alapító okirata 1382-ből, melynek pecsétje is művészi kidolgozású. A herceget lóháton ábrázolja, teljes fegyverzetben, nyergén kis majmot tart. Az illusztrált kéziratok egyik legszebbike egy 1480 körül készített *italiai breviárium*, valószínűleg velencei munka, melyet magyar pálosok hoztak lengyel földre. E művet az európai könyvdisztító művészet legszebbjei közt tartják számon. Itt van *Remete Szent Pál Konfraternitásának kódexe*, számos magyar főúr nevével, melyet szintén a magyar pálosok hoztak ide. A kolostor nyomdájában készült magyar vonatkozású műveket 1878-ban Ballagi Aladár írta le. Később is többen kutattak itt, akik közül kiemeljük Domokos Pál Péter nevét, aki 1965-ben itt bukkant rá egy 1501-ből való magyar nyelvemlékre.

Kincstár

A kincstár épületét 1649–1651 között építették a sekrestye fölé. Jelenlegi kialakítása 1920 körül készült. A kincstárban a jelentős művészi értékű kelyhek, szentségtartók, ékszerek, oltárok, miseruhák mellett számos fogadalmi ajándék, emléktárgy is található. A legrégebb emlékek a XV. századból valók, de leggazdagabb a XVII. századi emléktárhely. Itt is több értékes magyar emlékekkel találkozhatunk. A három legrégebbi, gótikus miseruha közül kettő magyar vonatkozású. A bejárattól jobbra eső kiállító részben különös figyelmet érdemel egy XV. század végén készült gótikus ornátus, a *magyar miseruha*, amely középen az Agyali üdvözlőletet jelenít meg arany, ezüst és gyöngyhímzéssel ábrázolja. A miseruha a domború himzések gyönyörű példája, amelyben egyes részek kiemelkednek a háttérből. A keresztet formáló jelenetsorok bal oldalán Szent Pál apostolt, felső részén Mária elszenderülése jelenetét ábrázolták. A ruha a Homonnai Drugeth családtól ered, amit az alján lévő himzett címer bizonyít. A címer fölött lévő himzés képen Remete Szent Pál védi az adományozó családját. A Homonnai Drugethek a Báthoryakkal voltak rokonságban, talán ezért kerülhetett a Jasna Góra-i kolostorba. Meg kell említeni, hogy a Homonnai Drugethek a mohácsi csata után a hozzájuk menekített pálos kincstárat egyszerűen elrabolták, elképzelhető, hogy ebből törlesztettek valamit ezzel az adománnyal. Az ornátus magyar műhelyben készült és magyar pálosok hozták ajándékba.

Az egyik vitrinben *Báthory István kristálykeresztje* látható, amely XVI. századi lengyel munka. Az aranyozott ezüst feszület egy kristálytalpba van illesztve. Egy másikban *Thurzó János boroszlói püspök 1511-ben adományozott ereklyetartója*, alatta *Báthory rózsafüzére* áll. Még nem teljesen tisztázott annak a késő gótikus kis *vésott tányérnak* az eredete, amelyik *Szent Borbála képét ábrázolja*, és jobb alsó sarkában a Szűzanya képét ábrázolták. A kutatók feltételezik, hogy Szapolyai Borbála királyné volt az ajándékozó.

A fegyvertár (arzenál)

A Pápai Kapu mögött álló XVII. századi épületben 1969-ben, majd 1982-ben alakították ki az erőd katonai történetével kapcsolatos fegyverek és tárgyak kiállítását. A gyűjtemény egyik legfigyelemreméltóbb darabja egyik díszes XVI. századi *török kard* *Báthory István adománya*. Markolata díszesen aranyozott, nagy türkiz, nefrit és rubin kövekkel van kirakva. A lefelé ívelő markolat sarkányfejen végződik. A penge felső részét arany berakásos mintával díszítették.

Az Arzenál kiállítása helyén nyílt meg 2008. augusztus 26-án az időszakos kiállítás, amelyet a pálos rend jóváhagyásának 700. évfordulójára állítottak össze. A Fegyvertár anyagának egy része a Szent Rókus bástya újonnan létrehozott kiállítási részére került.

A bazilika és a templomtorony

A XV. században épült gótikus templom 1690-ben tűz áldozata lett, így a korábbi templom magyar emlékei is megsemmisülhettek. A jelenlegi Szent Keresztről és Szűz Mária születéséről elnevezett háromhajós bazilika 1692–1695 és 1706–1728 között épült fel, a barokk művészet monumentális alkotása.

A baloldali hajó végén áll *Szent Hedvig királynő oltára*. Az oltárképen Szent Hedvig hermelines palástban áll, kezében országalmát tart, fején korona van. A háttérben a krakkói Wawel és a Jasna Góra-i kolostor képe látható. A kegykápolnából a bazilikába vezető oldalajtón lévő modern *bronz dombormű* azt a jelenetet ábrázolja, amikor Opuliai László herceg átadja a pálosoknak a Szűzanya kegyképét.

A templom és az egész Jasna Góra-i épületegyüttes fölé 106 m magas torony emelkedik. Alsó része 1714-ből származik, míg a csúcs a XX. század elején készült, barokk stílusban. A középső szint szegletein elhelyezett szobrok között felfedezhetjük *Szent Hedvig szobrát*. Mellette Remete Szent Pált, Szent Flóriánt és Szent Kázmér királyfit ábrázolták. A kegyhely életében kiemelkedő szerepet töltött be nagy Lajos királyunk lánya, Hedvig, akire a hálás utókor jó szívvel emlékezik, ez tükröződik a többszöri Hedvig-ábrázolásokban.

A kegykápolna

A kegyhely szíve a *Szűzanya kegyképe*, a neki szentelt kápolnában található. Eredetileg egy kis fatemplomban volt a kép. Ennek helyén épült fel Jagelló Ulászló és Hedvig királynő adományaiból az a gótikus kápolna, amely ma a kegykápolna presbitériuma. A gótikus kápolnát 1641–1644 között egy új, háromhajós reneszánsz szentéllyel bővítették ki, hogy a zarándoksereg jobban elférjen. A kápolnát a presbitériumtól vasráccsal választották el. A falak felső felét és a boltozatot Dolabella freskói díszítik. A kegykép oltára 1645–1650 közt épült, s egy 1723-ban készült ezüst tolaajtó fedi.

Itt kell említést tenni a kegykép diszruháiról. A középkorban általános szokás volt a kegyképek díszítése, arany-ezüst ékszereket, drágaköveket akasztottak rá. Feltételezik, hogy a Fekete Madonna kép már ideérkezésekor így módon volt feldíszítve. 1585-től ezeket a ráakasztott vagy rászegezett díszeket leszedték a képről, és az oltár melletti táblákon helyezték el. A XVII. század végén vezették be a diszruhát, a kegykép egyedi díszítését, hogy megóvják a képet. Bársonyból készített alapra varrták fel az ékszereket, és ezekkel a ruhákkal ékesítették a képet. Legértékesebb a gyémánt- és a rubinruha, melyeken csaknem minden ékszerdarab művészi munka. Sok ékszerdarabot készítettek magyar aranyművesek. A *gyémánt ruhán* lévő egyik késő gótikus ékszeren a *Megváltó jelét* (IHS), szőlőlevéllel körülfontva lehet látni, alatta Mária nevével, a betűk értékes drágakövekből lettek kirakva. Magyar aranyművesek készítették XV. század végén vagy a XVI. század elején. A *rubin ruhán* található a *Patrona Hungariae* késő reneszánsz díszítés, amelyik Magyarországot patrónáját a Gyermekkel ábrázolja. Erdélyi mester alkotása, a XVI. század harmadik negyedéből.

A Częstochowai Szűzanya tisztelete Magyarországon

A pálosok életében eredendően is nagy hangsúlyt kapott az ősi magyar Mária-tisztelet. Ennek kifejezésére tértek át a fehér ruhára. A Częstochowai Fekete Madonna tisztelete azután még jobban erősítette a pálosok Mária-tiszteletét. A Częstochowai Szűzanya kultusza a török elleni felszabadító háborúk idején erősödött fel és terjedt el. Sobieski János ugyanis Bécs 1683 évi felmentésekor magával vitte a kegykép másolatát, s a győzelmet neki tulajdonította. A kegykép másolatát ezután lehetőleg minden pálos templomban elhelyezték, de Lengyelország más katolikus templomaiban is látható. A török hódoltság után így került „vissza” Magyarországra is, több helyre a kegykép. Tiszteletének terjesztésén a pálosok mellett a ferencesek is tevékeny részt vállaltak. Magyarországon látható Márinosztrán és Sopronbátfalván, melyek maguk is kegyképpé emelkedtek. Látható a budapesti Egyetemi, egykori pálos templom főoltárán, a pápai, a sajóládi egykori pálos templomok főoltárán, az egervári templom főoltárán. Mellékoltáron tisztelik a jászberényi, szegedi, szabadkai, simontornyai, kismartoni ferences templomokban, a kassai volt jezsuita templomban, a bőskei, perkáti plébániatemplomokban, a pesti Rókus kápolnában, a Budapest-terezvárosi plébániatemplomban. Ezek a képek az eredeti nyomán festett másolatok.

Patrona Hungariae és Regina Poloniae tisztelete igen sok rokon vonást mutat, Szűz Máriát mindkét ország oltalmazójának tartják. A częstochowai Fekete Madonna több mint hatszáz éves kultusza erősíti a lengyel és magyar nép több évszázados szoros barátságát.

Udvarhelyi Nándor

Irodalom: *Aczél László Zsongor-Legeza László-Török József:* Pálosok Bp. 2006.; *Bálint Sándor-Barna Gábor:* Búcsújáró magyarok Bp. 1994.; *Ballagi Aladár:* A częstochowai pálos nyomda magyar tárgyú termékei Magyar Könyvszemle 1887.; *Cséfalvay Pál:* A Máriazelli Kincstárkép In: A magyar kereszténység ezer éve. Bp. 2002.; *Dercsényi Dezső:* Nagy Lajos kora Bp. é.n. reprint: 1990.; *Domokos Pál Péter:* Magyar nyelvemlék Częstochowában 1501-ből Magyar Nyelv 1966.; *Gyöngyösi Gergely:* I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete Pilisszántó, 1998.; *Kubinyi András:* Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században. In: Decus Solitudinis. Pálos évszázadok Bp., 2007.; *Nyári Sándor:* A częstochowai pálos-kolostor és magyar műemlékei Bp., 1901.; *Jan Pach – Włodzimierz Robak–Jerzy Tomzinski:* Jasna Góra, Szűz Mária kegyhely. Ismerető Częstochowa, 2001.; *Prokopp Mária:* Nagy Lajos magyar király művészetpártolása Máriazellben In: Máriazell és Magyarország 650 év vallási kapcsolatai Esztergom 2003.; *Zofia Rozanow-Ewa Smulikowska:* The Cultural Heritage of Jasna Góra. Varsó, 1979.; *Szilárdy Zoltán:* A Częstochowai Fekete Mária ábrázolásai és tisztelete Magyarországon Honismeret 1991. 4. sz.; *Zolnay László:* A hatszázéves Csensztochova magyar emlékei. Művészettörténeti értesítő 1977.

A Bethlen család kastélyai a XVII. században

A XVII. századi Erdély legfontosabb politikai és társadalmi eseményei a fejedelmi udvar mellett a főúri kastélyokban zajlottak. Tanácskozások, titkos összejövetelek, politikai viták mellett itt élte mindennapi életét a nemesi család. Ünnepek, keresztelők, lakodalmak, halotti torok, zajos nagy vadászatok, lakomák tették mozgalmassá a kastély életét. A következőkben a Bethlen család példáján keresztül azt szeretném bemutatni, hogy milyenek voltak a XVII. században az erdélyi főnemesi kastélyok, hogyan díszítették, milyen módon tették otthonossá, lakájszá ezeket a védelmi funkciók miatt kissé rideg épületeket.

Várkastélyok és kastélyok építéséről a XVI. század közepétől kezdve beszélhetünk, ez a késő reneszánsz ideje. Erdélyben a reneszánsz egyéni, helyi stílusa fejlődött ki. Az olasz eredetű formáktól eltérve kibontakozott az új stílusváltozat, a virágos reneszánsz. A XVII. század eleji történelmi események nem kedveztek a kastélyépítésnek. Bethlen Gábor (1613–1629) és I. Rákóczi György (1630–1648) fejedelmek korában azonban nagyarányú építkezésekbe kezdtek, amelyek részben a fejedelmek, részben a gazdagabb nemesek nevéhez fűződtek. Az időszak az erdélyi építőművészet fénykora volt, ekkor épült a legtöbb kastély – a *castellum* szó ekkor erősített nagyúri otthont jelentett –, számos udvarház, s ekkor erősítették meg védművekkel a várakat a *castrum*okat. A kastélyok zöme négyszög alaprajzú, melynek két változata alakult ki. A nagyobb típus négyszögletes udvart fog közre, a kisebb egyetlen tömör épületmag, melynek négy sarkára ragasztják a kerek vagy szögletesen kiugró bástyákat.

II. Rákóczi György (1648–1660) nagyraagyó külpolitikai tervei, lengyelországi hadjárata romba döntötték a virágzó országot. A több évig tartó török-tatár hadak betörései megakasztják az építési lázat, és nagyon sok pusztítást okoznak. A következő, békés évtizedek azonban ismét az építkezést segítik. Ekkor, a XVII. utolsó évtizedeiben épülnek Erdély legszebb, legdíszesebb kastélyai.

A bethleni Bethlen család

A bethleni Bethlen család – az Apafik, Bánffyok, Wassok mellett – Erdély egyik legrégebbi családja. A bethleni (koronás kígyós címerű) és a múlt században kihalt iktári (egyazon nyílvevesszővel átlőtt két hattyús címerű) Bethlen család nem azonos eredetű. Az iktári család legnevesebb tagja Bethlen Gábor fejedelem.

Első ismert ősök, a Becse-Gergely nembeli Ant a XII. század közepén élt. Apa nevű unokájától eredeztethető az Apafi család. A család folyamatosan gyarapította birtokait. 1390-ben királyi adományként megkapták Szentmiklóst. 1438-ban Albert királytól engedélyt kaptak, hogy Bethlenben várat emelhessenek. A század második felében Bethlen Márk rakta le a keresdi várkastély alapjait. Több mint kétszáz évig tartott, míg elnyerte végleges formáját.

A család kiemelkedő tagjai közé tartozott *Bethlen Farkas* (1560–1618), aki 1614-től Bethlen Gábor tanácsosa lett, nemcsak vitéz katona, de családja gazdagságának megeremtője volt, mivel visszaszerzte az elkobzott birtokokat. Ő építette a kisbúni kastélyt. Fia, *Bethlen János* (1613–1678) Apafi kancellárja már Erdély egyik leggazdagabb főura volt. A család a XVII. századtól játszott jelentős szerepet az erdélyi közéletben, és elsősorban művelődéstörténeti szerepük emelhető ki. Bethlen János történetírói munkássága során megírta Erdély 1629–1673 közötti történetét, méltán nevezték Erdély Tacitusának. Nagy gondot fordított fia, Miklós hazai és külföldi taníttatására. *Bethlen Farkas* (1639–1679) Erdély XVI. századi, forrásokon alapuló történetét írta meg. Ennek kinyomtatására öccse, *Elek* (1643–1698) a keresdi kastélyban nyomdát alapított.

Bethlen Miklós (1642–1716) Európa számos országát bejárta, külföldi egyetemeken tanult, majd királyi udvarokban forgolódott. Tapasztalatait, ismereteit hazája javára akarta kamatoztatni. Hazatérte után, 1668-ban, saját tervei alapján kezdte hozzá bethlenszentmiklósi kastélyának építéséhez. Kora politikai intrikái majdnem vesztét okozták, összeesküvéssel vádolták, s csaknem egy évre börtönbe zárták. Ezt követően azonban a fejedelmi tanácsos lett, Bécsbe küldték, hogy tárgyaljon a törökellenes hadjáratról, és Erdélynek a Habsburg birodalomhoz való csatlakozásáról. Sikertől kiharcolnia a *Diploma Leopoldinumot*, amely Erdélynek bizonyos önállóságot adott. 1691-ben Erdély kancellárja lett, s érdemeinek elismerésül 1696-ban grófi címet kapott. A Habsburgok szőszegései és az egyre gyarapodó sélremlmek hatására ellenük fordult. 1704-ben röpiratot adott ki, amiért drágán kellett fizetnie. Örízetbe vet-

Bethlen János gróf és fiai, Géza, Domokos, Béla, János, József és Sándor

ték, s tizenkét évig, haláláig Bécsben tartották. Itt írta meg *Önéletírását*, mely a gazdag erdélyi emlékirat irodalom egyik kiemelkedő alkotása.

A család később is fontos szerepet játszott az erdélyi és a magyar történelemben, irodalomban. *Árva Bethlen Kata* (1700–1759) értékes könyvtárat hozott létre, hányatott életét szintén önéletírásában örököltette meg. *Bethlen János* (1792–1851) a reformkori harcok egyik vezetője, unokája, *Bethlen István* (1874–1946) a két világháború közti időszak egyik legfontosabb szereplője, tíz éven át az ország miniszterelnöke volt.

A család kastélyépítései a XVII. században

A család legfontosabb birtokközpontjai a névadó Bethlen és környéke mellett a Nagy- és Kis-Küküllő vidékén, Keresd, Almakerék, Bonyha, Bún, Bethlenszentmiklós voltak. Keresden már a XIII. század közepén fából épült várat emeltek, később ezt kővára építették át. A bonyhai kastélyt 1545-ben Bethlen Farkas kezdte építeni. A XVII. században a kisbúni, a nagybúni, a keresdi, a bethlenszentmiklói és az alsórákosi kastélyt építik vagy bővítik, átalakítják.

A *kisbúni* kastélyt 1617-ben Bethlen Farkas erdélyi főgenerális építtette, aki legszívesebben ezen a birtokán tartózkodott. Zömök, négyszögletes, sarkain sokszög alaprajzú külső bástyákkal épült. Erede-

tileg kevés ablaknyílással, koronázó párkányának frizében, a padlástérben lőrésnyílásokkal, felette feltehetően pártázattal készült. A szimmetrikus épület fölé sátozott tetőzet magasodott. Építője Diószegi István kolozsvári mester volt. 1640–41-ben fia, János újjáépítette, bővítette, külső bástyákkal és várfalakal vette körül. A kastély oldalán, a hosszanti homlokzat elé minden bizonnyal ekkor építették a két sarkbástya közé az árkádives, tornácos bejáratot, s fölé, az emeleten az ugyancsak árkádives loggiát. Az emeleti részt később ablakokkal zárt helyiséggé változtatták. A földszinti helyiségek boltozottak, az emeleti termek síkmennyezettel fedettek, ezek pompájáról a diszes faragott ajtók tanúskodnak. A középen elhelyezkedő lépcső is nagyon diszes volt. Bethlen János 1675-ben a kastély homlokzatára egy családi címeres emléktáblát készíttetett, amelyben leírja az építkezés körülményeit. A szövegből kiderül, hogy Bethlen Gábor fejedelem ösztönzésére történt az építkezés. Itt írta *Rerum Transilvanicarum Libri* című történeti munkáját. Itt született és itt töltötte gyermekkorát Bethlen Miklós. A bástyák pártázatát később eltávolították, ennek idejét nem ismerjük.

A **nagybúni**, ma már nem létező kastélyt is Bethlen Farkas építtette a XVII. század elején. Az épület három részes volt, középen állt a nagy terem, körülötte nyolc szobával. A tornácos folyosó fölött zsinde llyel fedett gombos tornyocska emelkedett. A kastély még a XIX. század végén pusztulásnak indult, a két közelben lévő kastély közül a kisbúnit lakták, ez fokozatosan az enyészet martaléka lett.

A bethleni Bethlen család birtokközpontján, **Keresden** épült talán a legszebb erdélyi reneszánsz kastély. A kastély építéstörténete is hosszabb időszakot fog át. A szabálytalan négyszög alakú védőövének sarkain olaszbástyák vannak, a kapu mellett egy nyolcszögletű torony áll. A védőfal északi és keleti oldalán emeletes épületszárny húzódik, déli és nyugati oldalán pedig lőréses folyosó védte a falakat. Az udvar nyugati végében található a várkastély magvát alkotó, hengeres toronyból, a loggiás lakószárnyból és a hozzá vezető díszlépcsőből álló épület. Az építkezéseket még a XVI. század közepén Bethlen György kezdte, majd 1598-ban Bethlen Mihály folytatta. Az épületegyüttes egységesítése és díszítése a XVII. század közepén is folytatódott. Napjainkra fennmaradt formáját Bethlen Elek idejében, 1666–1690 között kapta. Ő építette az erődtételeket, bástyákat, a délnyugati és középső épületet, a régi épületrészek felhasználásával, de az alapjaiból építette fel a kastélyt. „*Benne is feltámadt a legjellemzőbb Bethlen-tulajdonságok egyike: az építkezés, melynek Erdély annyi kiváló műizléssel készült kastélyt, udvarházat és templomot köszönhet a középkortól fogva.*”¹ Bethlen Elek nagy műveltségű főúr volt, 1683-ban nyomdát alapított Keresden, s itt kezdte nyomtatni Bethlen Farkas történeti művét. A ke-rektorony és a loggiás folyosó építését a művészettörténészek korábban a XVI. századra tették, újabb kutatások azonban megállapították, hogy ezek csak a külső védőöv elkészülte után, a XVII. század második felében keletkezettek, tehát Bethlen Elek korában. A torony ekkor már elvesztette védelmi funkcióját, így ráépítették a kiugró lépcsőtornyocskát, kialakították a szögletes, kváderezett sarkú felső szintjét, melynek oldalait lándzsás, alabárdos örök stukkóból mintázott domborműves alakjaival díszítették. A toronyhoz kapcsolódó lakóépület helyiségeit fiókos dongaboltozatok fedik, ezek éleit szőlőindás stukkószegély emeli ki, melyet stukkócímerek kapcsolnak Bethlen Elek építkezéseihez. A védőöv bástyáit is Bethlen Elek építési feliratai díszítik. Valószínűleg ekkor emelték a kastély déli lakószárnyát is a benne található kápolnával. A kastély szépségét és értékét gótikus és reneszánsz építészeti részletei adják, faragott kő ajtó- és ablakkeretek, párkányok, címerek emelték pompáját. Legszebb része a 15 zömök reneszánsz köoszlopra és árkádivekre támaszkodó boltozatos udvari loggia és annak feljárója, mely a sárospataki Lórántffy-loggiával rokonítható.

A **bethlenszentmiklósi** kastély Balogh Jolán művészettörténész szerint „*a fejedelmi Erdély reneszánsz művészetének koronája*”.² A keresdi építkezésekkel megközelítőleg egy időben, 1667–68-ban kezdte építtetni Bethlen Miklós, saját tervei alapján. Nemcsak gyakorlati tudása, hanem szakszerű építészeti ismeretei is voltak. A kastély megtervezésében velencei motívumokat dolgozott fel, de az erdélyi hagyományok szellemében. Az átvett formákat egybeforrasztja a régi hagyományokkal, így válhatott a kastély a reneszánsz pompás alkotásává. Az építkezéssről részletesen tudósít az önéletrajzában: „*nagy bajom, sok gond és bosszúságom volt, jó ahhoz tudó mesterembereket nem kaphattam Erdélyben, mert az igen szűk volt. ... más országból mesterembert hozatni az atyám nem akart, pedig közöltséggel tartoztak volna a szentmiklósi házat megcsináltatni, de erdélyi módra, mindent csak jobbágy, tudatlan parasztemberrel, pénz nélkül akart szegény végbenvitetni.*” Emiatt olyan emberek dolgoztak, „*akiknek*

¹ Lukinich Imre: A bethleni Bethlen család története. Bp. 1927. 360. old.

² Balogh Jolán: A késő-renaissance és a kora barokk művészet. (In: Magyar Művelődéstörténet III) Bp. 1940. 548. old.

soha addig csákány s kalán nem volt a kezekben”.³ Hibák történtek az alapozásban, pontatlan lett a pincék boltozása, és falrepedések zavarták örömet. Keserűen állapította meg: „nem Erdélybe való a szép épület: vagy kárba megyen szeme láttára az embernek, vagy veszekedés a gyermekeinek.”⁴ Igen sok nehézsége volt Bethlen Miklósnak, míg az első szint 1673-ra beköltözhetővé vált. Ekkor az építkezés abbamaradt, aminek elsősorban anyagi okai voltak. 1682-ben folytatta, és másfél év alatt be is fejezte az épületet. Megépült az emelet, míg az alsó rész szobáit stukkókkal díszítették. 1686-ban került az épületre az erkély faragott cimere, és ekkor festették ki a kastélyt. Ezt követően, a század végéig elsősorban a védelem foglalkoztatta, köfalak és bástyák épültek, a kastélyt vízesárok övezte, melyen karfás hid vezetett ajtajáig. A kastély Küküllőre néző kétszintes nyílt árkádsora újdonságként jelent meg Erdély építészetében. Hasonló homlokzatot csak több mint fél évszázaddal később, a XVIII. század második feléből ismerünk. A kastély a késő reneszánsz építészeti utolsó, de legszebb, legkifinomultabb alkotása, ahol már a barokk stílus első jegyei is felismerhetők.

Az Olt partján emelkedő **alsórákosi** kastélyt Sükösd György, Bethlen Gábor mezei hadainak kapitánya 1624-ben építtette, de valószínűleg korábbi részei is vannak. Négyszögletű udvart kerítő, egyemeletes, megerősített négy hengeres sarokbástyás várkastély. 1631-ben végrendeletileg Bethlen Ferencre hagyta, majd 1694-ben Bethlen Sámuel, Küküllő vármegye főispánja öröklé. Ő építteti újjá 1700 körül a kastélyt, kaputornyot is emeltet, melynek falán a kigyós Bethlen címer ma is látható. Egy 1647-ből származó leírás pártázott várkastélynak írja le, ami ma már nem látható, de a bástyákon két lőrés-sor megmaradt. A várkastélyt ketős falgyűrű övezte, köztük vízesárok húzódtak. A védőfolyosós külső falal körbezárt vár belső falához három oldalról egyemeletes, egytraktusos épületek csatlakoznak, a negyedik falhoz 11 dór oszlopon nyugvó, napjainkra teljesen elpusztult tornác kapcsolódott. Az északi folyosó, a portikuszos bejárat, a tanácsterem kökeretes ajtaja és timpanonos ablakai, valamint a tanácsterem mennyezetének stukkói mind késő reneszánsz alkotások és Bethlen Sámuel idején készültek. A várkastély legpompásabb helyisége az említett tanácsterem, gazdagságáról, mennyezeti stukkóiról még fényképek tanúskodnak. Ehhez ebédlő és lakószobák kapcsolódtak. A gróf díszes, csillagboltozatos lakószobája a délkeleti bástyában volt.

A kastélyok díszítése

A XVII. század kastélyai még mind várkastélyok, melyek elsődleges célja, hogy menedéket nyújtson a családnak a gyakorta előforduló portyázó hadak támadásai ellen. A védelmet külső falgyűrű, vízesárok, felvonókapu, bástyák és tornyok, lőrések, szuroköntők biztosították. Még a század utolsó évtizedeiben is nagy gondot fordítottak Keresd vagy Bethlenszentmiklós védműveinek építésére. Emiatt a reneszánsz várkastélyok ridegebbek, zordabbak, kevésbé lakásosak. A szépre törekvés, a külső és belső eszinosítás igénye azonban megmutatkozik e kastélyok építettségében is. A főúri reprezentáció miatt is szükséges volt gazdagítani, szépíteni, otthonossá tenni e kastélyokat.

Külső díszítőelemek

A várkastélyok egyik legszebb külső dísz a *reneszánsz pártázat*, amelynek erdélyi elterjedése Bethlen Gábor nevéhez fűződik. A gyulafehérvári palotánál alkalmazták először az „olasz fokos”, azaz a pártázatos oromdíszítést. Mára csak a törösvári és a szárhegyi kastély őrzi meg Erdélyben e díszítést. De ilyen volt a kisbúni és az alsórákosi kastély is.

Szívesen alkalmazták az élénk, *színes falfelületeket*, esetleg motívumokkal hangsúlyozva egyes részeket. Bethlenszentmiklóson az ablakkereteket és a falékeket táblásan vörös színűre festették a sárga homlokzaton, hasonlóképpen sárga sávokkal emelték ki a boltékeket is. A tornyok és bástyák éleit kváderezéssel (terméskövet utánozó festés) emelték ki. Keresden az öregtorony felső szintjét lándzsával, alabárdal őrt álló és tisztelgő vitézeket ábrázoló színes *stukkó dombormű* díszíti.

A kastélyok éke volt az *árkádok loggia*, ami a korábbi fedett *fa tornác* (Alsórákos, Nagybún) helyére lép. Többnyire a belső homlokzatokon találhatók (Kisbún, Keresd), majd kikerülnek a külső homlokzatra (Bethlenszentmiklós).

A kastélyok homlokzatát jelzőharanggal, később órával is felszerelt *kaputornyok* díszítették. Alsórákoson ez a torony négyfiatornyos sisakot is kapott, hasonló, mint a templomok, amivel a tulajdonos ki-

³ Bethlen Miklós: Élete leírása magától. (Kemény János és Bethlen Miklós művei Bp. 1980.) 502–503. old.

⁴ Bethlen Miklós i. m. 504. old.

váltságait fejezték ki. A tetődiszek közül a szélvitorla és a gömb volt a legáltalánosabb. A keresdi öreg-tornyon szélvitorla volt.

A kastélyok díszei voltak a *reneszánsz kőfaragások*, ajtó- és ablakkeretek, kőcímerek, domborművek. A kolozsvári kőfaragó iskola művei szinte minden kastélyban megtalálhatók. A fedelmi és főüri építkezésekhez, még azokhoz is, ahol olasz fundáló dolgozott, Kolozsvárról hozattak kőfaragókat, vagy onnan szállították a kész kifaragott köveket, ajtó- és ablakkereteket, kandallókat. A kapubejárók mindenhol díszesen faragottak, ahol a nemesi címer is látható. Gyakoriak a kőbe vésett feliratok, tájékoztató az építés körülményeiről. Bethlenszentmiklóson a főkapu felirata Bethlen Miklóst, mint a kastély „architectusát” említi. A kisbúni, keresdi és az alsórákosi kastélyban is több ilyen címeres díszítésű, feliratos faragott kőtábla található.

A lakásbelső díszítőelemei

A reneszánsz kor embere szerette a fényűzést, a pompát, erről otthona berendezése, feldíszítése tanúskodik. A lakószobák belső díszítésénél kiemeljük a faragott reneszánsz ajtó- és ablakkereteket, a festett kazettás vagy stukkódíszes mennyezetet, a falfreskókat, a falakat borító kárpitokat és szőnyegeket, a kályhákat, valamint a díszesebb bútorokat. A belső díszítőelemek nagy része elpusztult, s ma már csak az írott forrásokból, fényképekről ismerjük, illetve erdélyi és magyarországi rokon emlékekből (kazettás mennyezetek, kályhák, bútorok) következtetünk szépségükre.

A kétszintes kastélyoknál a család általában az emeleten lakott, míg a földszinten a konyha, kamrák, személyzeti szobák voltak. A központi helyen lévő „palota” (nagyterem) mellett leggyakrabban a ház urának szobája állt, ebből nyílt az asszonyok, a lányok „háza” (szobája), míg a nagyterem túlsó oldalán a vendégszobák helyezkedtek el. A többi szobának nem volt határozott rendeltetése.

Az ajtó- és ablakkeretek *reneszánsz kőfaragványai* a főúri kastélyok belsejében is megtalálhatók. Keresdi és Bethlenszentmiklós kastélyjaiban nyomon követhető az egyszerűbb és az igen gazdag virágdíszes motívumok is. A kevésbé tehetősek már nem kőből, hanem fából készített ajtókat használtak. Azonban még a főúri kastélyokban is találunk fából készült ajtókereteket, de ezek is a kő formáit utánozzák, cifra faragással díszítették. Az ajtószárnyakat festették, faragták vagy intarziával díszítették. *Reneszánsz „íratos”, „cífrázatos”, „virágokra cífrázott” mintázatú ajtók* voltak a keresdi kastélyban. Az egyik keresdi ajtóra virágminta került, és sárga, zöld virágok díszítették az ajtófélfákat is. Egy másik ajtó vörösrre volt festve.⁵

A helyiségek általában boltozatosak voltak, de a nagytermeket sok helyen *festett, kazettás famennyezettel* látták el. Dús aranyozásának volt köszönhető, hogy Keresden „aranyosháznak” nevezték a nagytermet. A legrégebbi világi kazettás mennyezetet Bethlen Elek 1676-ban készítette a keresdi aranyospalotába. Így írták le: „Ezen cifra palotának padlása felyül duplásan lévén csinálva, a felső hamu szín festékkel és virágokkal ki festett fenyő gerendákra hasonló festett fenyő deszkákkal vagyon bé padolva az második pedig különbnél különbféle festékekkel kifestett képekkel volt felékesítve.”⁶ A famennyezet hagyományos gerendákra padolt famennyezet volt, ahol a gerendák faragottak, a deszkák virágmintásak voltak, amilyeneket ma templomok mennyezetén láthatunk.

Keresden kápolnát is építtetett Bethlen Elek. Ez a várkápolna Erdélyben a legértékesebbek közé sorolható. Gótikus boltozatú, de azon a szőlőindás és fűrtös stukkódíszek reneszánsz stílusúak. A kőszökeket faragott virágmotívumokkal ékesítették.

A boltozat díszítésére *stukkódísz*t alkalmaztak. A legkorábbi stukkók a bethlenszentmiklósi kastély szobáiban találhatók. A bolthajtásos termekben ornamentális díszítés látható, rozettákkal, tulipánokkal, csillagok képével, az egyik teremben ovális és háromszöges keretben stukkókból formált, lelógó bajuszú, kucsmás magyar férfiak képe látható, máshol bibliai jelenetek. Így írja le az 1765-ben készült részletes összeírás: [Az úr szobájának] „a boltozása pedig cifra virágokkal való festékekkel készítettett, s a virágok között festett képsékek látnak. ... Kár, hogy az irigy Régiség a festett virágokkal edgyütt azon inscriptioknak [feliratoknak] nagyobb részit annyira bé szennyezte, hogy nekünk olvasnunk s meg tanulunk nem lehet. ... [A kispalota] boltozattya különbb különb féle régi módi figurákkal, és kőmíves mesterséghez illő cífrázatokkal készítettett volt ugyan, sőt a közepén egy más mellé két Címerek tudni illik a Méltóságos Bethlen familia fennebb említett Címere és Hegyess-tör végiben ember főt tartó fél kéz címer rajzoltattak. ... [Egy másik terem] Boltozattya mind kőmíves mesterség szerént tsinált virágosásokkal, mind festett különb különb féle figurákkal, virágokkal, emberi formákkal, oktalan

⁵ B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. 91–92. old.

⁶ B. Nagy Margit i. m. 96. old.

állatokat, madarakot representáló effigiésekkal [képekkel] díszes; lévén a boltozatnak közepette két Cirkulusokban egy más mellett két Czimerek, egy felől tudnillik: a Méltóságos Bethlen familia Czimere, ilyen felette való írással: Nicolaus Bethlen, más felől pedig egy hegyess tört tartó félkar, mely hegyess törrel egy ember fő formá láttatik, illetén feliben való írással: Helena Kun, a Czimerek édgyk felin oldalul ezt olvashatni: A(nno), más felin: 1682. Ezen boltozaton Szent Írásból szedegetet sok szép inscriptiokot lehet látni és olvasni.”⁷

Az alsórákosi nagyterem stukkóit 1694–1698 között Bethlen Sámuel és felesége készítette. Egy 1765-ben felvett leltár ezt a következőképpen írja le: „Bé lépven a palotára, melynek felső padlása két rend sima, egy rend gyöngyvirág-leveél módjára metszett szép Stakaturás párkányozások között négy szegletre az esztendőnek négy része, tudni illik: a' Tavas, Nyár, Ősz, és Tél, úgy egyéb külön külön féle gyermek, Cupido, madár, gyümölcs, fa és virág-figurájú metszésekkel és ritkán látható munkás cirádák-
kal ékeskedik. Nevezetesen a' közepin egy más mellett két ovális cifra párkányos metszések, egy felől a' Méltóságos Bethleni Bethlen, más felől a' Méltóságos Nagy Familiák ki vágott címerei között szemléltetnek szépen ki metszve s feketén meg festve ezen betűk: C. S. B. más felől C. B. N. Mély két cimereket tartják három figurázott s ki metszett tegzes, nyilas, bé kötött szemmel szárnyas Cupido, egyik alól két kézt, ketteje pedig két felől egy egy kézt.” Az iniciálék Comes Samuel de Bethlen és felesége Comitissa Barbara Nagy nevét rejtik. A palotán kívül az „Úr Háza” és az „Asszony Háza” is rendelkezett stukkókkal, de ezeket más készítette.⁸ A stukkók a XX. század elején pusztultak el.

A keresdi bástya harmadik szintjén, a dongaboltozat alatt „cifrán metszett és festett” párkány futott körbe, „a metszések találkozásánál egy-egy csillaggal” középen a Bethlen címerrel. Több szobájának mennyezetét szőlőfürtökből és szőlővesszőkből formázott stukkók díszítették. A kastély kápolnájában a boltozat alatt „cifra párkány” húzódott.⁹

Feljegyzések tudósítanak az erdélyi kastélyokban lévő freskókról, falfestményekről. Keresd lakótor-nya egyik szintjén töredékes freskómaradványok láthatók. A három ablak között „picturák és inscripciók” ékesítették a falat. Alsórákoson az 1990-es évek elején elkezdődött felújítási munkálatok során kerültek elő vörös színű falképmaradványok. Az egyik egy szökellő, nyakában csengettyűs szíjat viselő szarvast, a másik egy óriási hegedűt ábrázol. Bethlen Miklós szentmiklósi kastélya mennyezeté-re a hét napjait ábrázoló jelképes alakokat festetett.

A termeket színes mázas cserépkályhák fűtötték. Az akkori szóhasználatnál „bokály-kályhák”, „bo-kály-kemencék” (azaz csempével kirakott kályhák) megtalálhatók több főúri kastélyban. Ezeket a XVII. században Alvincra telepített habánok, anabaptista fazekasok készítették. A bokály-kályháknak fehér alapon kék vagy tarka virágos csempéi voltak, az átlagnál sokkal szebb kivitelben készültek, s kiemel-kedtek az általában zöld, ritkábban fehér mázas csempéjű kályhák közül. Bethlenszentmiklóson az egyik szobában „lazar szín festékű virágos fejrő mázu vagy-is (mint szokták hívni) bokáj kályhákból ra-kott... tüzelő kemence” állt.¹⁰ Keresden zöld-sárga színezésű kályhákat írnak le.

Az ablaküveg használata ekkor már Erdélyben is kedvelt volt. Keresden néhány ablakot kisebb mé-retű üvegtáblákkal, másokat „ólomkarikás” üvegtányérok-
kal rakták be.

A szobabelsők falfestésénél sokkal szélesebb körben terjedt el a falakon a „házöltözetek”, a kárpitok és szőnyegek használata. Ezzel tovább színesítették a lakóotthonokat, tették derűssé a fehér falakat. A legdrágább kárpitok a flandriai „képes” kárpitok és a virágos bársonyból és selyemből készült olasz kárpitok voltak, ezért használatuk csak a fejedelmi udvarra és az előkelőségek szűk körére korlátozó-dott. A bécsi, krakkói és török kárpitok viszont az erdélyi nemesi kastélyokban és a gazdag polgári otth-onokban is megtalálhatók voltak. Az alsórákosi kastély 1698-as leírásában említik, hogy a palota falai „egészen veres, aranyos bécsi kárpittal” voltak borítva.¹¹ Erdélyben elsősorban kis-ázsiai eredetű török szőnyegeket használtak, az ún. „erdélyi szőnyeg” is török szőnyeg volt, az „usak-szőnyeg” egyik válto-zata. Az összeírásokban kétfélelét különböztetnek meg: a „diván” és a „skarlát” szőnyegeket. A diván szőnyegek perzsa, a skarlát szőnyegek török eredetűek voltak. Színük vörös, fehér, fehér-tarka volt. De nemesak külföldi falravalókkal díszítették otthonaikat. Megjelentek az itthon készített kárpitok is, köz-tük szász és székely szőtesek is akadtak.

⁷ B. Nagy Margit i. m. 163. old.

⁸ Fehér János: Az alsórákosi Bethlen kastély. Korunk (Kolozsvár) 2005. 12. szám

⁹ B. Nagy Margit i. m. 94. old.

¹⁰ B. Nagy Margit i. m. 153. old.

¹¹ Fehér János i. m.

A szőnyegek és kárpitok mellett kisebb számban *képek* is voltak a falakon. A nemesség leggyakrabban portrét készíttetett. Ezenkívül a festők ravatalképeket, címereket és temetési zászlókat is festettek.

A lakás leglényegesebb eleme a *bútor* volt, ami tulajdonosa ízlését, gazdagságát hirdette. A reneszánsz korban faragott növényi motívumokkal, színes festéssel és intarzia berakással gazdagon díszítik a bútorokat. A virágdíszest *hímeknek* vagy *iratosnak*, az intarziást *rakottnak*, a fényezett bútort *gyantárosnak* nevezik. Ezeket a bútorokat ma legjobban a Nagytétényi Kastélymúzeum bútorművészeti kiállításán tanulmányozhatjuk.

A legfontosabb berendezési tárgy a *láda* volt, melyben a ruhát, kelengyét, edényeket, de ékszert és pénzt is tartottak, ültek és aludtak rajta, s utazásnál is nélkülözhetetlen volt. Azt a célt szolgálták, mint később a szekrények, fiókos bútorok. A ládákat zárral vagy lakattal is ellátták. Gyakoriak a rakott ládák, melyeknek nemcsak mellő lapját, hanem tetejét és oldalait is intarziával díszítették. Más ládákat faragással és festéssel díszítettek. A reneszánsz ládák közül legszebbek a kelengyeládák. A homlokzat díszítésére tagoló pilaszterek, keretbetétek, párkányok, festés, faragás és intarzia szolgált. Bethlen Kata 1695-ből való kelengyeladáját faragványok és festett virágminta díszíti. Felnyitott fedéllapján pikkelydisz látható.

A *szekrények* csak lassan szorították ki a ládákat. Háromféle névvel nevezték ekkor a szekrényeket: az *almárium* eredetileg ajtós fegyvertáru volt, a *szekrény* eredetileg fiókos volt, sokszor rejtett fiókokkal, a *téka* pedig polcos nagyobb bútor volt. A magasabb szekrényforma volt a *pohárszék*, melyben az étkezéshez szükséges edényeket, tálakat, tányérokat, serlegeket, kupákat, ezüst készleteket tárolták.

Az *asztalok* közt jól elkülöníthetők a *ládás* és a *fiókos asztalok*. Általában faragással díszítették. Az *ülőbútoroknak* is sok változata ismert, a padládtól, padszékektől, a karos padokon, hosszú karszékeken át az egyes székekig, a bőrrel, kárpittal borított székekig.

Az *ágyak* közül a külföldről hozott mennyezetes ágyak voltak a legdrágábbak, amiket intarziával, faragással, festéssel díszítettek. De az egyszerűbb reneszánsz ágyakat is művészien díszítették, intarziával, aranygombbal, faragással, népi mintával.

A lakást tükrök, órák, gyertyatartók, domborművek, falon lógó fegyverek, bőrkárpitok is díszítették. A művelődés és a tudományok fontosságát jelzik a lakásban lévő *könyvek* vagy *térképek*. A XVII. század végén általánossá válik a könyvek gyűjtése. Bethlen Miklós szentmiklósi kastélyában szép francia könyvtárat gyűjt össze. Az alsórákosi kastély 1698-as leírásában olvasható, hogy az Asszony házában „*hét rámás atlasz címerek, egy papyros rámás cárta*” található. Keresden a könyvtár és a családi levéltár az őregtorony első emeletén kapott helyet.

Összességként megállapíthatjuk, hogy a XVII. századi Erdély benne élt Európa vérkeringésében. A Bethlenek Európát megjárt, művelt emberek voltak, akik reneszánsz szellemben éltek, szerették a kényt, a pompát, s ezt a helyi lehetőségekhez képest kastélyaikban is megvalósították. Otthonaikat a harmóniára törekvés jellemzi, amit a színes falak, bútorok, kályhák, falra való kárpitok, szőnyegek összhangja bizonyít. Az erdélyi kastélyokat természetesen nem lehet a kor nyugat-európai kastélyaival egyenrangúnak tekinteni, azoknál szerényebbek, de itt is a reneszánsz életfelfogás tükröződik.

A kastélyok utóélete, sorsa napjainkban

A vizsgált kastélyok XX–XXI. századi utóélete sajnos szomorú. A második világháborúval az arisztokrácia mint társadalmi osztály eltűnt. Ezzel párhuzamosan kastélyaik is gyorsabb vagy lassabb pusztulásra voltak ítélve. A *keresdi kastélyt* a család 1948-ig, az államosításig lakta. Ekkor értékes berendezést, bútorait, kincseit teherautókra rakták és elvitték, a könyveket és iratokat az udvaron elégették. A kastély a dányosi néptanács kezébe került, az épületek fokozatosan pusztultak. Az 1970-es évek elején elkezdték a kastély restaurálását, de először jóformán mindent szétszedtek, még a tetőt is. 1975-ben a munkálatok váratlanul abbamaradtak, az ott felhalmozott építőanyagokat ellenőrzés nélkül széthordták. Ezt követően rohamosan romlott a kastély állaga, a reneszánsz loggia teteje és boltozatos helyiségek sora is beomlott. Az 1990-es évektől újra elindult a helyreállítás, új tetőzetet kapott a kastély, és belülről is megkezdődött a felújítás. A *kisbúni kastélyt* az államosítás után egy mezőgazdasági egység használta, és teljesen lelakta. Ma elhagyatottan, romosan áll a Nagy-Küküllő gátja mellett. A *bethlenszentmiklósi kastély* a második világháború után az állami gazdaság kezébe került, majd óvoda és szolgálati lakások kaptak helyet benne, míg az állaga engedte. Az 1980-as években még sertésfeldolgozó is működött az épületben. Ma málladozó vakolattal, leromlott állapotban, üresen áll a Kis-Küküllő partján, állapota évről évre romlik. Ezek a kastélyok mind szerepelnek a legveszélyeztetettebb romániai műemlékek listáján. Az *alsórákosi kastély* már több mint száz évvel ezelőtt indult gyors pusztulásnak, miután utolsó tulajdonosa, Teleki Sámuel 1903-ban eladta a helyi közbirtokosságnak. 1917-ben a magyar állam akarta

helyreállítani, de meghiúsította az uralomváltozás. Az épület további sorsa a lassú pusztulás. Az 1990-es években kezdődött meg helyreállítása, új tetőszerkezetet kapott, és a súlyosan megrongálódott falakat megerősítették. Még további újjáépítésre lenne szükség, bár az említett kastélyok közül az alsórákosi van a legjobb állapotban. A kastélyok eredeti berendezése sehol sem maradt meg.

Az egykor kastélyokban is meglévő kazettás famennyezetek, festett, népies motívumok mintakincse ma már csak az erdélyi templomokban tekinthető meg. Az elpusztult fafaragások a mai erdélyi fafaragók alkotásaiban élnek tovább.

Udvarhelyi Bence

További irodalom: *Gróf Bethlen Miklós*né: Visszaemlékezése elhunyt férje családtörténetére és életútjára. Kolozs (Kolozsvár) 2005. 12. szám – *Biró József*: Erdélyi kastélyok Bp. 1943. – *Budai Enikő-Kovács András*: Transylvania Anno Domini MMI. Kolozsvár 2002. – *Keresztes Gyula*: Maros megyei kastélyok és udvarházak. Marosvásárhely 1995. – *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben Bp.–Kolozsvár 2003. – *Rados Jenő*: Magyar kastélyok. 1939. – *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. 1895. (újra: Bp. 1986.) – *Szépréti Lilla*: Régi és új világ. Kolozsvár 1981. – *Vincze Mariann*: Az alsórákosi várkastély. Műemlékvédelem (Budapest) 1994. 2. szám.

Az alcsúti Habsburg-kastély

I. József nádor 1819-ben részben családi birtokáért cserélte, részben vásárlás útján jutott az alcsúti uradalomhoz, amely egészen 1945-ig a Habsburgok magyar ágának a birtokában maradt.

A nádor új birtokán rangjához méltó kastélyt akart építeni, ezért a tervezéssel a híres mestert, Pollach Mihályt bízta meg. Egy év alatt elkészült a terv. 1820 június 13-án került sor az alapkö letételére. A klasszicista kastély építési munkálatai 1826-ra készültek el és további egy évet vett igénybe a berendezése, így a főhercegi család 1827-ben már ide is költözött. A munkálatok azonban tovább folytak az épületen, és később is történtek bővítések. A kastélyhoz tartozó parkot az építés ideje alatt kezdték el telepíteni. József nádor szenvedélyes kertész volt, már gyermekkorában megtanulta a kertművelés fortélyait, minden jelentősebb családi esemény alkalmával emlékfát ültetett. Még életében megépültek a gazdasági melléképületek és az istálló is.

Jelentős bővítési munkálatokra József Károly magyar királyi honvéd főparancsnok kerített sort az 1870-es évektől kezdődően. Az U alakú udvart keretező szárnyakhoz, további L alakú szárnyakat illesztettek. Az így kialakult új külső udvar szélesebb lett, mint az eredeti belső udvar. A jobb oldali külső szárny végéhez kapcsolódva helyezkedett el az istálló. Simor János bíboros-hercegprímás figyelmét felkeltette a helyiség és megjegyezte, hogy olyan szép, még kápolnává is átalakítható lenne. Az átalakításra Stornó Ferenc építészrt kérték fel, aki a tervekkel az 1879 évi székesfehérvári országos kiállításon aranyérmert nyert. A kápolna 1880-ra készült el és november 27-én Simor János fel is szentelte. A kápolna folytatásaként könyvtár és levéltár épült. A könyvtárban állítólag öt corvinát is őriztek. 1871–72-ben felépítették a pálmaházat, melyet Ybl Miklós tervezett. József Károly ásatta ki a tő medrét és fúratta Zsigmondy Vilmossal az ország második artézi kútját.

Az utolsó átépítés a XIX. század végére tehető. E munkálatok során nyerte el a kastély a végleges formáját. Helyiségeinek száma ekkor kétszáz fölé nőtt. A kastélyudvar bejárata előtt nemzetiszínűre festett talapzaton álló két, a komáromi várerődből származó 1848-as ágyú fogadta a látogatót, József Károly helyezte itt el őket, mintegy hirdetve, hogy katona ember lakja a kastélyt. Az udvar közepét szökőkút díszítette.

A fő építető a nádor volt, majd az őt követő családok igyekeztek a maguk ízlésének megfelelően otthonossá tenni a helyiségeket, a berendezés ezért nem egységes. A bútorok többségét József nádor első felesége Alexandra Pavlovna az orosz cár leánya hozta nászajándékként magával. Az épület földszintjén helyezkedtek el a nagyméretű termek, az emeleten a családtagok lakosztályait és a vendégek

József főherceg és felesége, Klotild főhercegnő (Koller Károly felvétele, 1885 körül)

számára fenntartott helyiségeket rendezték be. A kastély legszebb része a timpanonos homlokzat, de a főbejárat mégsem itt, hanem az udvari oldalon nyílt, ahol üvegezett kocsibejáróban szállhattak ki az érkezők. A kastély legnagyobb terme közvetlenül a főhomlokzat mögött elhelyezkedő nagyebédlő volt. Belmagassága megegyezett az épület teljes magasságával, fölülte nem voltak emeleti helyiségek. Falait pompeji stílusú freskók és a görög mitológia alakjait ábrázoló festmények díszítették. A nagyebédlőből balra (a homlokzattal szemben állva) nyílt a főhercegi, jobbra a főhercegnői lakosztály. A főhercegi lakrész a fegyverteremmel kezdődött, ahol a világ minden részéről származó fegyver megtalálható volt. Az ausztráliai bennszülöttek egyszerű fegyverzetétől a precíziós ismétlőfegyverig mindenféle harci eszközt lehetett itt látni. Ezután a családi képtár következett, innen nyílt a dolgozószoba. A könyvekkel megrakott polcok mellett, a szekrények tetején földgömbök és éggömb állt, mellettük lexikonok. A lakosztály az épület udvari szárnyában folytatódott a hálószobával. Egyszerű volt a berendezése. Két szekrény között állt az ágy.

A falon tűzoltó eszközök helyezkedtek el. A fal mellett körben a magyar királyok fából készült szobrai sorakoztak. A hálószobából pedig József Károly asztalosműhelye nyílt, majd tovább folytatódott a fejedelmi vendégek elszállásolására szolgáló lakosztályokkal. A nagyebédlőből (a homlokzattal szemben állva) jobbra helyezkedett el a főhercegnői lakosztály. Az első helyiség a fehér szalon volt, majd a vörös szalon és a főhercegnői dolgozószoba következett. A lakosztály itt is az oldalszárnynon folytatódott a háló-, majd a fogadószobával. Ezután a gyermekszobák következtek. A fehér szalon a nevét a falat borító fehér selyem tapétáról kapta. Az itt lévő festmények között volt egy Munkácsy Mihály alkotás is. A vörös szalon szintén a tapéta színéről kapta a nevét. A dolgozószobát családi és vallási ereklyékkel zsúfolták tele.

A kastély legszebb része a kápolna volt. Elsőrangú művészek vettek részt a kialakításában. A mennyezet freskóit Lotz Károly festette, az ólomüveges ablakokat a neves üvegművész Róth Miksa készítette. A padlót mozaik borította. A főoltár képe Szent Istvánt, Magyarország első királyát ábrázolta, amint koronáját felajánlja Szűz Máriának. A kápolna a falu templomaként is szolgált.

2. A kastély sorsa a XX. és a XXI. században

A szüleimmel szeretünk sétálni a kastély parkjában. Sokszor elképzeltem már, milyen lehetett régen. Megelevenedtek előttem a gyönyörűséges termek, a koncertek, a szép ruhás hölgyek, a vendégeskedések, vadászatok és hogy mennyivel színesebb és gazdagabb lehetett a falu élete is.

Mennyi értéket és szépséget gyűjtött itt össze a család. Magyar mesterek munkáit, mert a Habsburgok magyar ágához tartoztak, erősen nemzeti érzületűek voltak. Minden volt itt, képtártól hintómúzeumig.

Kiket láthattak ezek a régi falak? Fel se lehet sorolni. Itt vállalt állást Vajda János, a költő. Az 1870-es években Liszt Ferenc is megszálltatta a zongorát. A naplója szerint járt itt Széchenyi István is. Feljegyzésekből tudjuk, hogy az egyik tüzeset alkalmából József főherceg magára hagyta Jókai Mórt, mert ő volt a tűzoltók parancsnoka.

1944-ben a Habsburgok kénytelenek voltak elhagyni Alcsútot. Utolsó családtagjaik még december 19-én is a faluban tartózkodtak. A berendezési tárgyakat és az értékeket a kastélyban hagyták. December 23-án az orosz csapatok elfoglalták a falut. Karácsonykor már több helyen égett a kastély, ma sem tudjuk hogyan gyulladt ki. Az épület hetekig égett. A könyvtár és a levéltár megsemmisült. Megkezdődött az értékek széthordása. És mi maradt mára a pusztító tűz és az esztelen rombolások után?! Nem sok. A timpanonos portikusz, a gazdasági szárny néhány helyisége, a lovarda amit Eiffel tervezett, a „babaház” nevű játszópavilon és a kápolna. Az U alakú alaprajzot napjainkban egy bukszus sor jelképezi. 1951-ben a kastély bontásakor a kápolna falait szerencsére nem merték elbontani, de mindent megtettek annak érdekében, hogy tönkre tegyék. Később úgy döntöttek az illetékesek, hogy renoválják és átalakítják. Levették a maradék freskót, felverték a hibátlan mozaikpadlót, és a torony sem maradt meg eredeti formájában. Elpusztították, felsőbb utasításra lebontották a kiégett épület falait, az Ybl által épített pálmaházat, a narancsházat, az üvegházat, a fürdőházat, az istállót, a hintómúzeumot és a gloriét is. A tő meg van, gondozzák is valamennyire, de a szökőkút nem működik. A kovácsoltvas kerítés egy részét ellopták, ezért lebontották az egészét.

Sajnálatos, hogy töredéke maradt meg az alcsúti kastélynak, de még szomorúbb, hogy erre a kevésre sem tudunk vigyázni. Még néhány év és nyomtalanul eltűnik az emléke is.

Az épületmaradványok egy része és a park amely ma arborétum a Duna-Ipoly Nemzeti Park kezelésében van.

Fekete Ildikó

„Hol sírjaik domborulnak...”

Honvéd emlékmű Tordaszentlászlón

2008. november 2-án honvéd emlékművet avattunk Erdélyben, Tordaszentlászlón a millenniumi Kiserdőn. Erre a tragikus eseményre tekintünk vissza 64 esztendő távolából.

1944. szeptember 4-ről 5-re virradóan a II. Magyar Hadsereg újjászervezett alakulatai és német katonai egységek átlépték az Észak- és Dél-Erdélyt elválasztó országhatárt és benyomultak Dél-Erdélybe. Itt találták szembe magukat a délről és keletről Dél-Erdélybe betörő orosz, valamint román katonai alakulatokkal. Az első ütközetre a Tordaszentlászlóhoz közeli Kisbányai-szorosban került sor, ahol a visszavonuló vasgárdista és mániusta-terrorista csapatok rátámadtak a bevonuló magyar és német egységekre. Így ez lett a tordai csata előszobája, amit a magyarok és a németek vívtak a délről és keletről beözönlő orosz és román csapatokkal Észak-Erdély és Kolozsvár megmentése érdekében. Ezeknek a harcoknak és a szembenállók véráldozatának köszönhetően nem pusztult el Erdély fővárosa, Kolozsvár.

Tordaszentlászlón a Jósika-Mikes Széchen(?) 64 szobás, angol barokk stílusú, 1931-től tudószenatóriummként szolgáló kastélyban, a 2. Magyar Királyi Hegyipótdandár hadikórházában ápolták azokat a magyar és német katonákat, akik 1944 szeptember-októberében a tordai csata során Egregetetőn, Indalon, Kisbányán, Pusztaszentkirályon, Kékbükön, Oláhlétán, Kisfenesen, Tordaszentlászlón és határában sebesültek meg. Azok a katonák, akik a kastélykórházban haltak meg, azokat a kastély parkjának tisztásán temették el, sírjaik fölé fakeresztet állítva. Így maradtak az egyéni és közös katonasírok 1946 kora márciusáig, amikor a szanatórium igazgatója, a renegát székely: dr. Stefan Secui unszolására az akkori hatóságok a hősöket kihantoltatták és a millenniumi Kiserdőben levő községi temetőbe, közös sírba újra temették. A temetőt azonban az államosítás után, 1951-ben a honvédsírokkal együtt, a Gyalui és a Kolozsvári Erdészeti Hivatal pribékjei földgyalival a földdel egyenlővé tették, majd teraszosították és erdei fenyővel ültették be. Ime, ezért zöldebbek és magasabbak ott a fenyők!

Az elpusztított honvéd- és német katonasírok fölé Tordaszentlászló RMDSZ-szervezete, Önkormányzata és Közművelődési Egyesülete honvéd emlékoszlopot és jelképes sírhatárt emelt a 23 ismert és 16 ismeretlen nevű magyar honvéd és 5 ismeretlen nevű német katonai tiszteletére, amit 2008. november 2-án avattunk fel. Az avatóünnepségen megjelent, koszorúzott és beszédet mondott Szilágyi Mátys, a Magyar Köztársaság kolozsvári főkonzulja, koszorúzott a bukaresti Magyar Követség képviselőjében Sándor Mátys alezredes, légügyi katonai attasé; képviseltették magukat és koszorúztak: Mátyé András Levente, Kalotaszeg parlamenti képviselője, a Történelmi Vitézi Rend Észak-Erdélyi Törzséhez tartozó Kolozsvári, Nagyváradi, Szilágysomlyói, valamint a Kolozs-Tordai Szék Torda-Aranyos Rendjének tagjai; vitéz Pataky József, a Tordai Honvéd Hagyományörző Bizottság elnöke, székkapitány pedig beszédet mondott, és köszönőokmányt nyújtott át azoknak, akik valamilyen módon hozzájárultak a kegyeleti emlékhely kialakításához és az avató ünnepség sikeréhez, mint Tamás Gebe András polgármester, aki az önkormányzat részéről vállalta az emlékmű kivitelezésének anyagi fedezetét. Ilyen köszönő okmányt vehetett át Derzi Sándor, Gebe Attila, a Tordaszentlászlói Kórus és Fúvószenekar, Balázs Attiláné és Vannai István karnagyok, a Tordaszentlászlói Iskola VII. és VIII. osztálya, Boldizsár Zeyk Zoltán magyar tanár, a Közművelődési Egyesület elnöke, Enyedi Tamás és Gebe Szilárd szavalók, Balázs Attila és Szőke Zoltán lelkészek, Tamás Balha István vendéglátóiparos, továbbá Gebefügi Albertné, Bányai Zoltánné, Tamás B. Andrásné, Laczi Lászlóné, Kiss Sándor, a tordai Péter Árpád, Oltyán Csere András, valamint Boldizsár Zeyk Imre, az RMDSZ helyi elnöke, az emlékmű és emlékhely kialakításának kezdeményezője és szervezője, s az 1944. évi hadiesemények átéltje, ismertetője.

Az itt elesettek és eltemetettek hozzátartozói közül jelen volt néhai Bognár Alajos honvéd fia és népes családja a magyarországi Pusztamonostorról, aki „Elhulltanak legjobbjaink e hosszú harc alatt” jelisével koszorúztak és helyezték el a kegyelet virágait az emlékművön Tordaszentlászló több emlékező lakosával együtt.

Hatvannégy év hallgatás és elhallgatás után értük meg ezt az ünnepet, amikor méltó emléket állítunk a 39 magyar honvédnek és 5 német katonának, akik a II. világháború idején itt, ezen a földön, a mi falunkban vagy annak a környékén váltak világháborús áldozatokká. Ezek a katonák hittek az Istenben, hittek az Igazságban, és hittek bennünk, mindezen értékek kesei örököseiben.

Boldizsár Zeyk Imre

Vajta község a török korban

Vajta a mai Fejér megye legdélebben fekvő települése. Területén feltártak már őskori maradványokat és avar kori sírokat is. A honfoglalás után első említése Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában olvasható a XII–XIII. század fordulójáról.¹ Oklevélben először 1324-ben szerepel, majd 1397-től 1425-ig Simontornya várának tartozékaként, a vár birtokosainak sorsához kötődött. 1425-ben Ozorai Pipo (Filippo Scolari) a székesfehérvári Boldogasszony templomnak és káptalannak adományozta.² A káptalan iratanyagának megsemmisülése miatt a község XV. századi történetét nem tudjuk nyomon követni, csak a XVI. század második felétől, amikor gyökeresen megváltozott körülmények között találkozunk újra a faluval és akkori lakóival.

A falu török urai

A község hovatartozása az után vált kérdésessé, hogy a törökök 1541-ben elfoglalták a Buda felé vezető fő hadi út mentén fekvő Szekszárdot, majd 1543-ban Székesfehérvárt, ami együtt járt a Boldogasszony templom és a káptalan pusztulásával is. Így a település török fennhatóság alá került és magyar birtokos nélkül maradt, bár a közeli Simontornyát és Ozorát csak 1545-ben vették be. Ez tette lehetővé a terület feletti ellenőrzést a törökök számára, és építhették ki a saját közigazgatási rendszerüket, ami nem vette figyelembe a korábbi megyerendszer határait, vagy a korábbi birtokrendszert. A meghódított területek közigazgatási szervezete a katonai céloknak volt alárendelve. Buda bevétele után létrehozták a *budai villajetet*, majd fokozatosan megszervezték a kisebb közigazgatási egységeket, a *szandzsákokat*. Ezek területi kialakítása nem ment gyorsan, amíg a lakott települések összeírására nem került sor, határaik bizonytalanok voltak.

Vajta nem a simontornyai szandzsák része lett, hanem a kis területű, de a rajta keresztül húzódó, Isztambulba vezető út miatt annál fontosabb szekszárdi szandzsákhöz került. A vilajet élén álló *beglerbégek* egyben tartományuk katonai és polgári vezetői is voltak, valamint a szandzsákok élén álló *bégek* felettesei is. A török polgári igazgatás nem tudott igazán gyökeret verni az elfoglalt területeken. Az erre a feladatra hivatott kádik – mintegy félszázan – a török katonai központokban működtek, és érdemben nem avatkozhattak be a helyi önkormányzatok tevékenységébe. Pedig széles hatáskörük lehetőséget adott volna, hogy beleszóljanak a hódoltság lakóinak mindennapjaiba. Az iszlám jogi előírásainak betartatásán túl, közjegyzői tevékenységet láttak el, szerepük volt az adóztatásban, hadsereg ellátásban, felügyeleti joguk volt a piacok, céhek, boltok felett, ellenőrizhették áraikat, áruik minőségét.³ A szekszárdi szandzsák négy birói kerületre, náhiére oszlott: Tolna, Anyavár, Szekszárd, Bátaszék. Mindegyik szoldos haderő állomáshelye is volt, így a kádik állandóan ott tartózkodtak.⁴ Településünk a tolnai bírósági körzetbe tartozott.

Adóztatás

A közigazgatás egyik legfontosabb feladata az adók kivetése és beszedése volt. A magyar hódoltság földje a szultán korlátlan rendelkezése alá került. 1545-ben érkezett Budára Csandarilzáde Halil bég,

¹ Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest, 1975, 121. p. Anonymus egy kitalált Vajta nevű vezért szerepeltet, a Baracska nemzetség őseként és birtok szerzőjeként, igazolva honfoglalás kori birtokjogukat. Róla eredeztetni a település nevét is, amely a szerző idejében az említett nemzetség birtoka volt.

² A község korábbi történetére vonatkozóan: Kovács Adrienn: Vajta község története. A kezdetektől a török kor végéig. A PTE BTK történelem szakán 2003-ban megvédett diplomamunka kézírata.

³ Ágoston Gábor: Az iszlám erős védőgátja. In Kuczka Péter (főszerk.): Pannon enciklopédia. A magyarság története. Budapest, 2000, 122. old.

⁴ Velics Antal Kammerer Ernő: Magyarországi kincstári defterek 1543–1635. I. Budapest, 1886, 50. old.

akí a szultán parancsára összeírta a meghódoltatott városokat, falvakat lakóikkal és a hozzájuk tartozó pusztákkal együtt. Mint Káldy-Nagy Gyula írta, ebben az időben még ez bizalmi feladatnak számított és ezért a tisztviselők közül magas rangú személyt jelöltek ki.⁵ Defterére később mint csalhatatlan bizonyítékra hivatkoztak a különböző tárgyalásokon és határvitáknál. Azzal, hogy összeírták a lakosság termelőképességét és az abból várható jövedelmet, a kincstár el tudta dönteni, hogy melyik területeket tartja meg szultáni *hász* birtokként, és melyek jövedelmét engedi át meghatározott időre egyes tisztviselőinek, vagy katonáinak.

A szandzsákösszeírások a bevételezhető kincstári jövedelmekről összeállított kimutatások voltak, amelyekben rögzítették a lakosság szolgáltatási kötelezettségeit. Az adatfelvétel módját néhány oldalas törvényszövegek, *kánunámék* szabályozták. Az összeírók, minden szandzsákban egy *emint* és egy *irnök* jelöltek ki, akik megkapták az előző lajstrom másolatát, és fegyvereket is adtak mellé. Helységről helysége haladtak és az emint elé vezettek minden alattvalót, *ráját*. A lakosokat odairták be, ahol már tíz éve laktak. Kezdetben csak a családfejek vezetéknevét és nagyobb fiaikat jegyezték fel, később már a háznépet is keresztneveiken. Ugyancsak keresztnevükön szerepeltették a bírót, papot, deákokat, kovácsot és az özvegyasszonyokat. Az önálló keresettel bírók vezetéknevükön kerültek fel a listára. Mivel a lakosok a szolgáltatásokért közösen voltak felelősek – úgy ahogy azt az összeírás idején rögzítették – a meghaltak, eltűntek, vagy elszököttek helyett is az ott maradtak tartoztak leróni a kötelezettségeket. Ezek mértékét csak új összeírás alkalmával módosították. Ilyenkor a korábbi adatokat felolvasták, a jelenlevők és fiaik családi állapotában történt változásait bejegyezték, kikérdezték, hogy mit tudtak a hiányzókról, és az információkat a nevük fölé írták. Végül feltüntették a *dzsiszjeadó*t, más néven *harácsadót*, fizetők számát és a tőlük várható adó összegét. A szekszárdi szandzsákról az 1570, 1580 és az 1590 évi adóösszeírás maradt fenn.⁶

A szultán keresztény alattvalóit kötelezték a dzsiszjeadó megfizetésére. Erről törvényben így rendelkeztek: „Aki házában, szőlőjén, és földjén kívül, marháját, házában belül lehető holmiját és hordóban levő borát számítva 300 akcsét érő ingósággal rendelkezik, annak évenként 50 akce harács-adót kell fizetnie. Egy házban akár egy rája egyedül, akár fiaival együtt, vagy egy apától származó két-három olyan testvér lakik, akiknek kenyerük, vetésük vagy kereskedésük egy helyen van és együtt élnek, nem külön-külön számítanak, hanem együttesen 50 akce harács-adót fizetnek. Ha azonban egy házban olyan testvérek, vagy atyjukkal élő gyermekek laknak, akiknek kenyerük, vetésük, vagy kereskedésük külön van és egyenként, 300 akcsét érő ingósággal rendelkeznek, mindegyikük külön 50 akce harács-adót fizet. Mindazoktól azonban, akik 300 akcsét érő ingósággal sem rendelkeznek, semmi se szedessék.”⁷ Ez a törvény összhangban volt a magyarországi országgyűlés 1547:10. törvénycikkével: „Mindazokra róják ki az adót, akinek hat forintot érő dolgaik és javaik vannak, s ezek mindegyike fizessen rovattal.”⁸ A vagyoni határnak török részről előírt 300 akce pontosan megfelelt a magyar törvényben szereplő 6 forintnak, ami a korszakban egy ökör átlagára volt, az 50 akce pedig kereken 1 forintot ért. A dzsiszjeadó fizetése alól felmentést kapott a falu bírója, a pap és azok, akik valamilyen állandó hid-, út-, vagy várjavítási munkákban vettek részt. Beszedésére, ha azt nem kapcsolták össze a szandzsák összeírások elkészítésével, kijelöltek egy emint és egy írnököt, gyakran egy személy töltötte be a két tisztséget. Nekik fejenként egy-egy akce járt a település lakóitól. Az emint feladata a pénz beszedése volt, az írnök, pedig az adófizetők nevét jegyezte fel, ha egy személy végezte mindkét feladatot, akkor neki járt a két akce. A begyűjtött pénzről készült elszámolási jegyzékben csak az adófizetők nevei szerepeltek.

Vajtára vonatkozóan a következő dzsiszjeadó elszámolást közölte Velics Antal: „A szekszárdi vilájet fejadó deftere az új defter szerint, a 980-ik évre. (1572. máj. 13-tól–1573. máj. 1.-ig) Keza (bíróság): Tolna, a szekszárdi szandzsákban. 35. falu: Vajta, tartozik Simontornyához. Fábián B., Tót A., Szár István, Gyenes G., Vecse Albert, Boka P., Szabó Máté, Kovács István, Cserdi M., Nagy G., 10 ház.”⁹ Ez az első olyan ránk maradt adóösszeírás, ahol a lakosokat név szerint említik. Mivel ennek a forrástípusnak

⁵ Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970, 66. old.

⁶ Káldy-Nagy Gyula 1963-ban az isztambuli kutatásai során mikrofilm másolatokat készített ezekről. Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970, 15. old.. Kutatásai szerint az 1570. évi szandzsák összeírásban feltüntették az összeírt férfiak családi állapotát, míg a két utóbbiban ez már nem szerepelt. A másik észrevétele, hogy az 1590. évi adatszolgáltatások, az adózók névsorának felvételét kivéve, megegyezik az 1580-as adatokkal. Uo. 88. old.

⁷ Káldy-Nagy: Harács-szedők... 72. old.

⁸ Uo. 72. old.

⁹ Velics Kammerer i. m. 246. old.

az a jellemzője, hogy csak az adófizetőket tünteti fel, ha az előírást betartotta az adószedő, csak a 300 akce ingósággal rendelkezőket ismerhetjük meg belőle. Dávid Géza a nők férfiak estében az ötös szorzót tartja elfogadhatónak a családok nagyságának kiszámítására.¹⁰ Mint korábban utaltunk rá, mentességet kaptak a felsorolásban keresztnevükön bejegyzettek: bíró, pap, kovács, deák valamint az út- és várépítést végzők. Így a falu lakóinak számára, részletesebb források hiányában, következtetést elhamarkodott lenne levonni.

A dzsizjeadó kivetése a XVI. század második felében megváltozott. A budai vilajetnek az 1570-es évekre a kiadásainak 87%-át sikerült fedezni saját bevételi forrásaiból. 1575–1581 között a központ kincstárból már nem kellett pénzt küldeni a kiadások fedezésére.¹¹ Az 1571. évi összeírásban már a koldusok és nyomorékok neve is szerepel. Káldy-Nagy szerint mindez azt jelzi, hogy az adószedő összeírt és megadóztatott mindenkit, akit csak lehetséges volt.¹² 1578-ban elrendelték, hogy minden családfő és nőtlen önálló kereső a vagyoni helyzetétől függetlenül köteles a dzsizjeadó megfizetésére. Az adóalanyok körének kiterjesztésével, már nemcsak a 300 akcst érő ingósággal rendelkezőket érintette, hanem minden önálló jövedelemmel rendelkező férfit. Így a 1570-es évek végi összeírások már a családok számára is adatokkal szolgálhatnak.

Ha egy települést szultáni hász birtokká nyilvánítottak az állami adón kívül, a földesúri adót is egy összegben, a kincstárba fizették. Ellenben a javadalom birtokként szétosztott települések külön fizettek az államnak és a földesúrnak.¹³ A dzsizje adó fizetésére kötelezettek, a földesúr részére is tartoztak két részletben, Szent György (április 24.) és Szent Demeter (október 26.) napján, évi 50 akce évi, úgynevezett kapuadót fizetni. Ez alól is mentesültek a bírók, papok, és hadi munkát végzők. A földesúrnak tartoztak még gabonaneműek tizedével, valamint a méhkas, a káposzta, a fokhagyma, a vereshagyma, a köles, a lencse tizedével. Fizettek még hal-, sertés- és juhadót, ha a más határában legeltettek, akkor külön legelőadót is. A sertés után a makkoltatásért járt pénz a töröknek. Tizedköteles volt a must, és ha máshonnan hoztak bort eladásra, azért hordóadó címén, hordónként 15 akcéval tartoztak.¹⁴ Vajta esetében nem tudjuk, hogy kincstári kezelésű, vagy javadalombirtok volt-e.¹⁵ Mivel az innen származó bevétel nem lehetett kimagasló, így valószínűleg földesúri adóját a kincstár átengedte egy katonának, vagy tisztségviselőnek.

Mindemellett az elfoglalt területeken élőknek ki kellett venni részüket a várerődítési munkálatokból is. Ez jelentett egyrészt az 1570-es évektől kivett „javítási pénzt”, (tamir akceszi). 1582-ben Székesfehérvár, Esztergom, és Szigetvár javításánál is kivették: „...most a régi szokás szerint a várak javításához minden hánétól egy gurus vagy egy filari szedessék.”¹⁶ Másrészt az építőanyag beszerzéséhez is vetettek ki természetbeni adót a parasztokra. Általában a várakhoz közeli falvakra rótták ki, és ilyenkor a többi adótételt valamelyest csökkentették. A pénzbeli kötelezettségen kívül a várépítések munkálataiba is részt kellett vennie a lakosságnak. A karbantartásra felszólított parasztokat „dzserehoroknak” nevezték Székesfehérvár javításához rendszerint a fehérvári, simontornyai és szekszárdi szandzsákból rendelték ki a munkásokat.¹⁷

A mindennapok nehézségei

Láttuk, hogy milyen kötelezettségei voltak a hódoltság területén élő rájának, de a források hiányában nehéz megítélni, milyen volt a lakosság tényleges helyzete. Az adók törvényesen is emelkedtek, ezek mellett megjelentek újabb alkalmi, pénzbeli adók, mint az aváriz-adó, ami a XVI. század végére

¹⁰ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovácsics (szerk.) i. m. 166. old.

¹¹ Ágoston: A hódítás és a védelem terhei. In Kuczka (főszerk.) i. m. 126. old.

¹² Káldy-Nagy: Magyarországi... 95. old.

¹³ Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1982. 104. old.

¹⁴ Ágoston: Az iszlám... In Kuczka (főszerk.) i. m. 123. old.

¹⁵ A szekszárdi szandzsákban 1580 körül a kincstár a jövedelem 58,5 % tartotta meg szultáni hász birtokként. Míg a többi átengedte 174 várvédő katonának, 24 timár- és ziámet birtokosnak. Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1955. 65. old.

¹⁶ Az idézetben szereplő, a törökök által filorinak nevezett magyar forint értéke 1579-ben 64 akcseval volt egyenlő és megegyezett a török guruséval. Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1979. 375–398. old.

¹⁷ Székesfehérváron a század során többször is végeztek javítási munkálatokat. A legnagyobb az 1572-es volt, az erről fennmaradt elszámolásokban részletesen feltüntették az ott dolgozók nevét településenként. Vajtai lakosokat nem soroltak fel, annak ellenére, hogy tudjuk, lakott volt a település. Mig több közeli falu és távolabbi Tolna megyei település lakosai szerepeltek a nyilvántartásban. Kammerer-Vélics i. m. 251–264. old.

rendszeressé vált. Nöttek a földesúri terhek is, főként a török adóbérleti rendszer keseríthette meg a parasztok életét. Az állam vállalkozóknak adta ki a jövedelmek beszedésének jogát, mindig a többet ígérő kapta az adott területet. Természetesen a bérlo a teljesítésen túl igyekezett a saját hasznát is biztosítani. Nem beszéltünk még az elmaradhatatlan ajándékokról, ezeket nem írta elő törvény, de nélkülük nehezen ért volna el bármit a folyamodó a hivatalokban.¹⁸

A községek életében, mint korábban is kiemeltük, fontos szerepet játszott a bíró, de a korszakban egyre nehezebben találtak embert erre a posztra, mivel háborús időkben életveszélyes tisztségnek számított. A török által megkövetelt feladatok komoly megterhelést jelentettek, ráhárult az adóüggyek intézése, közmunkák megszervezése, közrend fenntartása és az alkalom szülte egyéb feladatok. Mindezt magyar oldalra is el kellett végeznie. Ha valamelyik kötelezettségének nem tudott eleget tenni, akkor a saját bőrét vitte a vásárra. A mellette álló tanáccsal együtt őt tették személyesen felelőssé mind török, mind magyar részről. Így a bírói tisztt nem járt előnyökkel, főként nem a kiszolgáltatott falvakban.¹⁹

A törökök a meghódított területet teljesen betagozták a birodalom szervezetébe, és az adókon kívül, igénybe vették a magyar lakosság munkaerőjét is. Mégis látni fogjuk, hogy hiába tekintették a karddal meghódított földet a magukénak. A magyar nemesség a várakozásra támaszkodva nem csak az adókat hajtotta be, hanem ugyanúgy megkövetelte a közmunkát is a hódoltságban élő jobbágyaitól. Majd fokozatosan elérte, hogy az igazgatásban is háttérbe szorítsa a hódítókat.

Vajta magyar urai

A település helyzete ezután sem volt egyértelmű, mivel a magyarok a törökök jelenlétét mindvégig ideiglenesnek, foglalásaikat pedig jogtalanoknak tartották. A megszállt területeket az ország és a Korona elidegeníthetetlen részének tekintették, ahol a nemesség továbbra is igényt támasztott korábbi jogaira. Ennek egyik kifejezési módja volt a hódoltsági területek adóztatása magyar részről. Ez a helyzet a település történetét ismét egybekapcsolta egy vár sorsával, de ez már nem a közeli, török kézen lévő Simontornya, hanem a jóval távolabbi *Várpalota*, akkori nevén Palota vára volt.

Palota szerepének változása 1526 után

Mohács és a kettős királyválasztás után a legtöbb nemes hol Ferdinánd, hol János király pártjára állt, ahogy pillanatnyi érdeke diktálta. Palota várának urai is emiatt cserélődtek viszonylagos gyorsasággal. Móré László után a protestáns Podmaniczky János és Rafael, akik 1533-ig Ferdinándhoz voltak hűek, majd János királyhoz pártoltak. Utóbbi a várát 1537, 1538-ban, majd 1539-ben, okleveleiben nekik adta. Végül a budai káptalan 1539. szeptember 3-i oklevelében beiktatta Palota várába és tartozékaiba.²⁰

A korszakban a birtokszerzés egyik jellemző módja volt, hogy az elegendő fegyveres erővel rendelkező nagyrak erőszakos birtokfoglalásokat hajtottak végre. Így könnyű prédául szolgált az egyházak bármilyen okból elárult, vagy a hódítóktól fenyegetett birtokai.²¹ A Podmaniczkyak is nagy étvágyú birtokszerzők hírében álltak és kihasználták a zűrzavaros időket. A székesfehérvári káptalan több faluját is a várhoz csatolták Szapolyai János halála után. Ezeket csak 1542 júniusában adták vissza, azután hogy Ferdinánd hűségére tértek, és miután az 1542. évi pozsonyi országgyűlés is felszólította őket, hogy két hónapon belül adják vissza az elfoglalt várakat, városokat és falvakat a jogos tulajdonosaiknak. Podmaniczky János 1543-ban kegyelmet kért és azt, hogy erősítse meg Ferdinánd a János királytól kapott birtokaiban. Az uralkodó meg is egyezett vele 1543. július 20-án, tette ezt azért is, mert törökök Palota ellen is készülődtek és ilyen helyzetbe a vár teljesen uralkodói kezelésbe vétele nagy kiadásokkal járt volna.²² Még így is jelentős terhet róttak a kincstárra, hiszen az országgyűlés határozatai a magánkézben lévő végvárak védelmét is a király feladatává tették. Egyszerűbb volt tehát, ha a védekezés költségeit a Podmaniczkyak viselték.

Az 1543–1545-ös hadjáratban elesett: Valpó, Siklós, Pécs, Esztergom, Székesfehérvár, Nógrád, Szécsény, Hatvan, Tamási, Görögsgál, Simontornya és Ozora. Szakály Ferenc szerint Magyarországon ettől kezdve beszélhetünk kiépített hódoltságról. Elfoglalták Baranya, Tolna, Fejér megyét, valamint a

¹⁸ Hegyi: Egy világbirodalom...102–107. old.

¹⁹ Uo. 169–181. old.

²⁰ *Szűz Rezső*: Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Hn. 1960. 85. old.

²¹ *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Bp. 1990. 15. old.

²² *Szűz i. m.* 86. old.

Duna-jobbparti Esztergomot, továbbá Somogy, Veszprém, Komárom megye keleti határsávját. A hódítás magába foglalta még a Dunakanyartól északra Esztergom megye bal parti részét, Hont és Nógrád megye délnyugati részét, és Heves megye nyugati szegélyén át a Duna-Tisza közén húzódott tovább.²³ Palota vára ekkor még nem vált a török terjeszkedés áldoztatává. A Podmaniczkyak végleg úgy döntöttek, hogy leteszik a hűségeskút a királynak, erre 1544. december 24-én került sor. Miután 1546-ban meghalt Podmaniczky János, testvére és örököse Rafael felajánlotta a várat az uralkodónak, de hiába jött létre az egyezség 1549. július 3-án és vette jegyzékbe a tartozékait Salm Miklós országos főkapitány, számunkra ismeretlen okból az átadás elmaradt.²⁴ A várat ebben az évben is sikertelenül támadta a fehérvári bég. Rafael úr egyre kevesebbet tartózkodott Palotán, mivel a család birtokainak központja Besztercén volt, így a Palota és tartozékai egyre kevésbé voltak értékesek a számára. A várbirtokot kapitányai révén igazgatta. Különösen Tata és Veszprém eleste (1552) után, vált kenyessé a helyzete, ugyanis ez az egy vár maradt beékelődve a török kézen lévő erősségek mögött.

A palotai uradalom falvai.
Maksay Ferenc: *Urbáriumok a XVI–XVII. században.*
(Bp. 1959. 150. old.)

A váruadalom irányítására Podmaniczky Rafael 1558-ban Thuri Györgyöt hívta meg, akinek jószágigazgatási feladatai voltak. Katonai irányítója ekkor még Újfalussy Ferenc volt. Rafael úr halál után özvegye, Lominiczai Johanna, Thuri Györgyöt nevezte ki kapitánnyá, majd nem sokkal ezután tárgyalásba kezdett az átadásról az uralkodóval. Miután megegyeztek, a király Gregoróczi Vince győri várkapitányt küldte Palotára, azzal a feladattal, hogy mindenről leltárt készítsen, felmérje az erődítmény állapotát és készleteit, valamint a hozzá tartozó birtokokat is jegyezze fel. Thuri mielőtt megengedte volna, hogy Gregoróczi megkezdje a munkáját, az özvegytől esküje alóli felmentését kérte. Majd maga ment Bécsbe, és személyesen tárgyalt az uralkodóval, akivel szerződést kötött. Az ilyenkor szokásos szerződésben leírták a kapitány kötelezettségeit, jogait és fizetését. Beiktatásakor esküt tett, távozásakor pedig elszámoltatták és erről az uralkodótól nyugtát kapott.²⁵

Eközben Gregoróczi elkészítette jelentését és leltárját, amit 1559. március 29-én zárt le.²⁶ Palotát nagyon rossz állapotban találta és felhívta a király figyelmét arra, hogy mennyire veszélyes helyen fekszik. Kifejtette, hogy Fehérvártól és Veszprémtől egyaránt két mérföldre lévő várat a közeli csókakői, simontornyai, koppányi, ozorai, tamási várak török lovassága órák alatt támadhatja. A várhoz tartozó falvak leltárjában feltűntette azt is, hogy a várban szolgáló katonáknak melyik község jövedelmét adományozták, mintegy zsold kiegészítésén, hogy magukat fenntartsák. A felsorolásban a következőket olvashatjuk Járfás és Balogh Péter neve után: Papkeszi, Pazma, Bikács, Vajta, és Dorog. Arra nem találunk adatot, hogy a település mikortól számított a tartozékok közé. Annak ellenére, hogy a törökök több mint tíz éve saját hódításuknak tekintették a területet, a magyarok ezt nem ismerték el és a leltár tanúsága szerint sikeresen adóztatták ezeket a falvakat a saját hasznukra. Szakály jellemzése szerint: „A hódoltság egyes részeinek-sokszor egészen „mélyen” fekvő területeknek-magyar adóztatása ugyanis az 1540-es évek végén mindennapos gyakorlat volt.”²⁷

²³ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 31. old.

²⁴ *Szűj* i. m. 88. old.

²⁵ Ágoston Gábor: Végvár és csatatér. In *Kuczka* (főszerk.) i. m. 129. old.

²⁶ Idézi: *Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok.* Bp. [Én.] 75–76. old.

²⁷ Szakály i. m. 51. old.

A XVI. század közepén a magyar végvárakban szolgáló katonák díjazásában különbség volt aszerint, hogy magyar katonáról, vagy külföldi zsoldosról volt-e szó. Egy magyar könnyűlovasnak havi 3 forint, magyar gyalogosnak 2 forint járt, míg egy külföldi zsoldos a kétszeresét kapta. A zsold sokszor hónapokra való elmaradása nehéz helyzetbe hozta a katonákat, és így egyre gyakoribbá vált, hogy egy-egy vár kapitánya, tisztjei és katonái a várhoz tartozó falvak jövedelmeit, vagy annak egy részét kapták meg. A kortársak ezt a rendszert a török timár birtokokhoz hasonlították, és 1553-ban még az országgyűlés is tiltotta a falvak és városok ilyen felosztását.²⁸ De mint a fenti példa is mutatja ez nem volt visszatartó erő, és a szükség ezt a fajta javadalmazást elfogadottá tette szerte, a magyar várakban.

Ezt látszik alá támasztani a következő urbárium is, amely 1566 után keletkezhetett. Ebben azt olvashatjuk, hogy a felsorolt birtokokat Paksi György (Georgii Paxy) és Paksi Jób (Paxi Job) örökjogon bírák az uralkodó adományából: Pyhachy, Pax civitas (Paks), Wytfalu, Egres, Hard, Gopa, Beöchyke, Madochya, Kormo, Pakosonum et idem Pax, Feoldes, Keer, Wayttha, Magyar, Byzyd, Welthlen, Almas, Keomleod, Hadar, Eors. Ezeknek a birtokoknak nagyrésztük üres, elhagyott, mégis azért vannak bevéve az urbáriumba, mert Paksi Jób parancsba adta avégett hogy őt ne zavarják és hagyják békében.²⁹ Nem derül ki egyértelműen, hogy mely birtokok voltak elhagyottak, de a későbbi feljegyzésekben Vajta adózó településként van feltüntetve.

Magyar adóztatás a hódoltságban

Thuri György a zsold elmaradása miatt, 1564 márciusában beadta lemondását, de végleges távozására csak 1566 júniusában került sor. Utóda a várkapitányi poszton öccse Thuri Benedek lett. A várat a 1566 augusztusában Arslán budai basa támadta, majd 1567-ben ismét sikertelenül próbálkoztak. Gyula és Szigetvár eleste után a törökök megpróbálták betiltani és megakadályozni a hódoltsági jobbágyok magyar részre adóztatását. De ez, mint Szakály éppen Palota hódoltsági adóztatásának példáján keresztül bizonyította, nem járt sikerrel. Sőt, mint írta, csak időleges zökkenőket okozott és nem végleges változásokat.³⁰ 1566 előtt Palota a hódoltság területén egészen mélyen Gerjenig, Faddig szedte az adót.³¹ Tolnánál és Szekszárdnál már a Szigetvár által adóztatott területek határa húzódott. Szakály cáfolta azt a nézetet, hogy Szigetvár eleste után a palotai vár elvesztette volna a korábbi észak- és kelet tolnai falvakat. Annak okát, hogy az adóztatásban ezután fennakadások mutatkoztak nemcsak a nagy távolságban, és a töröktől való félelemben kell keresnünk, hanem esetleg a várbeli katonaság meggyengülésében.

Ezt támasztja alá az is, hogy az 1570-es feljegyzésben ezt olvashatjuk: „A következő birtokokat, a Kamara ismeretei szerint, Thuri Benedek a várhoz foglalta és ezeknek jövedelmét magához veszi. Mezöszilas (Mezewylas), Vajta (Wayta), Hatvan (Hathwan). Ezekről a birtokokról gabona, disznó és bárány tizedet szed.”³² Ha ehhez hozzá vesszük az 1572-ből fennmaradt két feljegyzést, akkor érdekes dolgok tűnhetnek a szemünkbe. Ez olvasható az egyikben: „Az alábbi birtokokat Thuri György a kapitánysága idején a várhoz csatolta, de most Thuri Benedek azt állítja, már nem bírja azokat.” A szövegben 29 falut és mezővárost soroltak fel, a második helyen Vajtát.³³ Ugyancsak 1572-ben készült másik urbáriumban viszont ez áll: „A Kamara ismeretei szerint a következő birtokokat Thuri Benedek a várhoz foglalta és ezeknek a jövedelmét is magához veszi. Mezöszilas, Vajta, és Hatvan egy része. Bor nines. Ezek a birtokok gabona, disznó és bárány tizedet adnak.”³⁴ Ezeket követik az elsőben még elérhetetlenként felsorolt birtokok, de itt már jelentős adótételekkel. Majd Thuri Benedek azon állítását jegyezték fel, hogy az alábbi birtokok nincsenek az ő tulajdonában, azokat csak Thuri György bírta. Majd ismét a birtokok felsorolását olvashatjuk: Mezöszilas, Vajta, Hatvan, Szentiván, Hard, Gyapa, Kormo, Tápé, Györköny, Bikács, Dorog, Pázmánd, Cece, Pentele kilencedet és tizedet adnak és a várhoz szoká-

²⁸ A források officiólatusnak nevezték. *Ágoston: Végvár...* 130. old.

²⁹ MOL., P.707.86 et A. fasc. 7. Zichy család (zsélyi) levéltára. Az urbárium több 1574-es irathoz van fűzve. A lap tetején az 1564-es évszám olvasható. Viszont a szövegben felsorolják azokat a helységeket, amelyeket Szigetvár eleste után nem birtokolnak. A másik ellentmondás, hogy Thuri Benedek kapitányságáról beszélnek, akit 1566 után neveztek ki Palota élére.

³⁰ *Szakály i. m.* 100. old.

³¹ Palota adóztatási körzete. *Szakály i. m.* 105. old.

³² MOL., P. 707. 86 et A. fasc. 4. Fol. 11. Zichy család (zsélyi) levéltára.

³³ MOL., UetC 36:55. Fol. 14.

³⁴ MOL., UetC 37:13. Fol. 11.

soz szolgáltatásokat.³⁵ A szokásos szolgáltatások részletezése nélkül. Szakály az említett forrásokról a következőket jegyzi meg: „Könnyen meglehet, hogy a szóban forgó helységek – leszámítva talán a Sziget elestét követő néhány esztendő – csak a Kamarának adott jelentésekben voltak „megközelíthetetlenek”, mégpedig azért, hogy jövedelmükről ne kelljen számot adni. E feltételezést alátámasztani látszik, hogy az adatokat – már a feljegyzés címe szerint is („Possessiones sequentes, ut camera cognovit, Benedictus Thury ad arcem occupavit ac de iis proventus percepit”) – Thuri Benedek kapitány háta mögött gyűjtötték össze a vizsgáló bizottság tagjai, akiknek inkább az ő, semmint a törökök ellenállását kellett legyőzniük munkájuk során.”³⁶

Mint Szakály felhívta a figyelmet rá, Fejér megye az egyetlen, amely minden kamarai elszámolásból hiányzik, pedig nem feküdt nehezebben megközelíthető helyen, mint például Baranya megye.³⁷ Az állami adóztatás visszaszorulására jellemző, hogy a portális adót a Dunántúlon csak Somogy megyében lehetett beszélni, a többi megye neve nem szerepel az összeírásokban. Ezzel szemben feltűnő, hogy milyen jól működött a palotai uradalom földesúri adóztatása még Szigetvár eleste után is.

A vártól távolabb eső falvak adóztatásában jelen volt a telkes- és elterjedt a summás adóztatás is. Előbbi a várhoz közelebb eső Veszprém és Fejér megyei falvakra volt jellemző és sehol sem haladta meg a telkenkénti 1 forintot. A telkes jobbágyság ajándékként tojást, kappant, bárányt stb. adtak a várhoz. Míg a Tolna megyei és Duna menti falvak lakosai egy összegben summával róhatták le, akár a szolgáltatások egy részét, akár az egészét. A gabona és bor kilencedet csak a távoli falvak válthatták meg pénzzel.³⁸ Mint láttuk Vajta lakossága is természetben fizette a tizedet és a földesúri kilencedet. Bár az elszámolások következetesen tizednek nevezik, Szakály szerint ez alatt a kilencedet kell értenünk.

Ez is világosan mutatja, hogy még a török várak mögött fekvő területek falvaiban sem tudták meggátolni a terményadók beszedését. Ez is az adóztató és adózó szoros kapcsolatát feltételezi, a törökök legnagyobb ellenérzése mellett is. Mindezekon felül a jobbágyságot terhelte, mint a török esetében is, az adóztatásukra kirendelt hivatalosok járandósága is. Így a palotai adószedők esetében a Fejér megyei falvaktól vegyest, zabot, szénát, abrakot, fát, disznót, szalonát, és csizmát kaptak és ezen kívül, amit még megköveteltek a kiszolgáltató falvaktól.³⁹

A másik fontos törvényben előírt kötelezettsége a jobbágyságnak a *gratuitus labor*, az ingyenmunka volt. 1559-ben a törvény még csak évi 6 napot írt elő, majd az 1567:27. törvénycikk 12 napra emelte és meghatározta, hogy melyik várhoz melyik terület lakosai kötelesek ingyenmunkával szolgálni. Ekkor Fejér megye lakosságát Palotához rendelték a vár javítási munkálataira. Az 1569:19. törvénycikk így rendelkezett: „A véghelyek megerősítése céljából elhatározták, hogy az ország összes karainak és rendjeinek a jobbágysági tizenkét napi munkát teljesítenek, melynek a szolgálása és beosztása a következő rendben történt: 6. § Palotához Fejér vármegyét...”⁴⁰ A későbbiekben erre a két utóbbi törvényre hivatkoztak. 1575-ben annyival egészítették ki, hogy megtiltották a kapitányoknak és a munkafelügyelőknek, hogy az ilyen munkát a saját hasznukra fordítsák.⁴¹ Ez azt mutatja, hogy a jobbágyság munkakötelezettségeivel való visszaélésre több példa is adódhatott a korszakban.

Mint Szakály kifejti, a Dunántúlon sokkal szigorúbban, és következetesebben szorították rá a várépítési ingyenmunkára a hódoltság népét, mint az Alföldön.⁴² Így a hódoltságban élők egyrészt a törököknek végeztek erősítési munkálatokat, másrészt a magyar várak kapitányainak.

Az 1570-es évek végére változott a helyzet, legalábbis, amint az 1578-ból fennmaradt összeírásból kitűnik. A várhoz tartozó 43 helység, köztük Vajta (Vaytha), felsorolása után azt olvashatjuk, hogy ezek közül a falvak közül néhány titokban szolgál a palotai várnak.⁴³ Majd a palotai vár 1578. júniusi urbáriumából még többet megtudunk a falvak egy részének a helyzetéről, és arról miért is kellett titokban

³⁵ Uo. Fol. 15–16.

³⁶ Szakály i. m. 104. old.

³⁷ Uo. 89. old.

³⁸ Uo. 114. old.

³⁹ Uo. 120. p.

⁴⁰ Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytar 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 597. old.

⁴¹ 1575:9. törvénycikk. Uo. 661.–

⁴² Uo. 129.–

⁴³ MOL, UetC 36:56. Fol. 23–24.

szolgáltatniuk a várhoz. Ezt olvashatjuk: „Azokat a falvakat, amelyeket régebben Sziget veszedelme előtt Palotához birtak, most már nem lehet odabirtokolni a távolság és a töröktől való félelem miatt.” Mind-egyik falu mellett feltüntették a korábbi hovatartozását, és azt hogy hol található. Így Vajtáról ezt olvashatjuk: „Waytha korábban a fehérvári káptalan birtoka, Simontornya mellett fekszik, nem birtokolható.”⁴⁴ Nem tudjuk, hogy valóban így volt-e vagy csak a Kamara számára voltak ismét úgy feltüntetve ezek a községek, mint el nem érhető települések. Vagy ez volt a tényleges helyzet, és a néhány éve még gond nélkül megadózott jobbágyok valóban nem fizettek adót, illetve csak titokban mertek a vár számára szolgáltatásokat teljesíteni. Ugyanezt láthatjuk egy 1586-ra keltezett urbáriumban, a korábban már megszokott fordulatokkal, miszerint: „Az alábbi birtokokat Thuri György kapitánysága idején a várhoz csatolta, amiket már Thuri Benedek nem birtokol” Mezőszilas (Mezewsylas), Vajta (Waytha), Hatvan egy része (Hathwan portio).⁴⁵ De a szokásossal ellentétben itt már nincsen felsorolva természetbeni adó. Lehetséges, hogy a török mégis ennyire megnehezítette a Palotaiak dolgát vagy, ahogy korábban utaltunk rá ebben a visszaesésben inkább az őrség meggyengülését kell látnunk.

Pusztulás a tizenöt éves háborúban

A harcok megindulása a viszonylagos hosszú békés időszak után súlyosan érintette a hódoltság magyar lakosságát. Főként, mivel a háború során a küzdelem évről évre folytatódott és a korábbiakkal ellentétben a tél beköszöntével sem álltak le a hadműveletek, sőt a Habsburg hadak ezt az időszakot használták ki az ellentámadásra. Mindemellett török részről is teleltek az ország területén tatár segédszereplők. Így a népesség számára a terhek nőttek és nem maradt olyan időszak az évnél, hogy ne a felvonuló hadak mozgására és az esetleges menekülésre figyeljenek. 1593. október 6-án elesett Veszprém, majd 10-én Várpalota is török kézre került.

1594-ben Szinán nagyvezér Győr ostromára indult, a dunántúli hódoltság lakossága tömegesen menekült a felvonuló hadak elől. 1598-ban Pálffy Miklós a hódoltságból egészen a Tolnáig terjedő területről felhozatta a keresztény lakosságot a magyar várak mögé.⁴⁶

Szakály véleménye szerint: „A távolról teljességgel elpusztítottak látszó területeken mindig maradtak olyan települések, amelyek lakóinak sikerült félrehúzódnuk a vihar elől, amelyeket kedvező fekvésűk, erdők, járhatatlan mocsarak, ideig-óráig megmenhettek a pusztulástól, illetve olyanok, amelyekben a nagy futások hátramaradtjai összeverődtek. Ezek persze nem siettek magukról hírt adni, viszont időbe telt, míg felfedezték, s még több időbe, míg ilyen vagy olyan eszközökkel adózásra kényszerítették őket.”⁴⁷

Vajta lakossága is csak egy ideig élvezhette a mocsár által nyújtott védettséget. A falu a háború során elpusztult, népessége elmenekült, vagy odaveszett. A magyar lakosság helyére rácok költöztek. Az új jövevények nem telepedtek meg, hanem állataik után ide-oda vándoroltak, az elpusztult települések romjai közt verve tanyát. Ha pedig magyar katonák portyáztak a területen, akkor a török várak védelmébe húzódtak, vagy valamelyik folyó mögé.

A tizenöt éves háború lezárása után sem voltak hajlandók a magyarok elismerni a törökök foglalásait és az urbáriumokban ezután is számon tartották a hódoltsági falvakat. Várpalota 1614-ben már ismét magyar kézen volt. 1620-ig Zichy Pál, a későbbi Zichy gróf család őse, bérelte. A háborús pusztítás mértékét jól tükrözi a vár 1617. október 19. urbárium.⁴⁸ A korábban felsorolt 43 helységből már csak 7 fizetett adót és ezek lakossága is lecsökkent. Ezek mellett a helységek mellett 54 pusztát helyet soroltak fel, amik korábban népes, adózó települések voltak. Ezek között szerepel Vajta (Vajtha) község neve is. A község ezután véglegesen Palotához tartozott. De a falu újjátelepüléséről nem olvashatunk sehol adatot.

Bethlen Gábor első támadásának a hírére a várőrség maga kergette el Zichy Pált. A várat Haller György és Fekete Péter foglalta el, de Bethlen a 1621-es nikolsburgi békében lemondott róla. Így a vár és tartozékai visszaszálltak az uralkodóra, II. Ferdinándra, aki Cziráky Mózesnek adományozta

⁴⁴ Közli: *Maksay: Urbáriumok...* 152–170. old. MOL, UetC 37:16. Fol. 24.

⁴⁵ A korszakban nem szokatlan módon 1586-ban lemasoltak egy korábbi összeírást. A másoló figyelme nem terjedt ki arra, hogy ekkor már nem Thuri Benedek volt a kapitány, mivel ő csak 1573-ig töltötte be ezt a tisztelet. MOL, UetC 61:35. Fol. 16.

⁴⁶ *Szakály* i. m. 155. old.

⁴⁷ Uo. 157. old.

⁴⁸ *Maksay: Urbáriumok...* 171–173. old.

1622-ben. Ő azonban a török betűtések miatt akkor nem tudta a várat elfoglalni. Majd ismét Bethlen csapatainak kezére került, aki az 1624-es bécsi békében ismét visszaadta az elfoglalt várakat a vallásszabadság megadása ellenében. 1624-ben újra Zichy Pál állt a vár élén, de annyi panaszkodtak rá török és magyar részről, hogy el kellett helyezni a várkapitányi posztjáról. A vár zálogjogon továbbra is az övé maradt tízezer forintért, de 1628-tól megint török kézre került.

Ennek ellenére III. Ferdinánd 1650. április 20-án Bécsben keltezett oklevelében I. Zichy Istvánnak és feleségének Baranyai Máriának, valamint gyermekeiknek: Pálnak, Istvánnak és Klárának, és mindkét nemű örököseiknek adományozta, tizenhatezer forint kifizetéséért cserébe minden tartozékaival együtt.⁴⁹ Régtől fogva Várpalotához tartóznak mondott birtokok, illetve birtokrészek a következők voltak: „Ságh, Viniola, Chór, Inota, Kys-Chór, Seregélyes, Fövény, Pétt, Vám, Bedegh, Langh, Alap, Jaszt, Szent-Mihály, Hág, Koloch, Köröszúr, Hörözög, Üreg, Mult, Dad, Kajar, Pap-Keszi, Szent-István, Felegres, Szent-Miklós, Mindszent, Vajka (Vajta), Sopornya (Soponya), Oszko, Bala, Tács, Dudar, Nana, Jenő nec non portione possessionaria in Lepsény”⁵⁰

A veszprémi káptalanl bízták meg a birtokba való beiktatásba és az esetleges ellentmondók bejegyzésére. A káptalan Radován István királyi emberrel, Galloviti István honti prépostot, olvasó barátot erre a feladatra kiküldte. Ők a számos ellentmondót⁵¹ feljegyezték és beiktatták Zichy Istvánt és családját a birtokokba.

A Zichy család nevét a Somogy megyében lévő Zich helységről kapta. Ősök, az 1270-ben élt Zichi Gál volt. Az említett (I.) Zichy István (1616–1693) III. Ferdinánd udvarában kamarás, 1637-ben a győri lovasság vezére, 1641-ben Győr várának parancsnoka, 1650-ben a veszprémi és vázsonyi vár főkapitánya volt majd, 1655-ben kamarai elnök és bárói rangot kapott. 1676-ban I. Lipót összes utódaival együtt grófi rangra emelte. 1681-ben Moson vármegye főispánja, és 1690-ben tárnokmester lett. Ő szerezte az oroszvári-, vázsonykői-, és a palotai uradalmat, valamint más Fejér és Veszprém megyei birtokokat. Kétszer nősült, első felesége az oklevélben szereplő vedrédi Baranyay Mária volt, kitől (II.) Pál, Klára, és (II.) István születtek. Második házasságából várkonyi báró Amade Magdolnával, Magdolna és (IV.) Ádám nevű gyermekei maradtak életben. (II.) István harcolt Palota és Csókakő visszavételénél.

Palota sikeres visszafoglalásához 1687 novemberében kezdődött meg Eszterházy János vezetésével és 3000 katonával. Mint láttuk mind a vár, mind pedig, a magyarok részéről a hozzá tartozónak tekintett települések sorsa, így Vajtáé is mindig az adott erőviszonyoktól függött. A török hiába próbálta meg újszerűségeként kezelni a területet, ha egy agilisabb, esetleg magánvagyonát is feláldozni kész kapitány került a vár élére, a magyar lakosság nem feledkezhetett meg arról, hogy mivel tartozik a magyar királynak és a nemességnek. Ennek a helyzetnek csak a tizenöt éves háború vetett véget.

Kovács Adrienn

Gróf Vécsey Károly keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A hazai történetírás még adós néhány aradi vértanúnak a teljes születési adatával. A tizenhárom tábornok – pontosabban tizenkettő, mivel Lázár Vilmos „csak” ezredes volt – közül ugyanis háromnak nem ismerjük a pontos születési dátumát. Ezek Knezić Károly, lovag Pöltenberg Ernő és gróf Vécsey Károly. Az utóbbiról a különböző életrajzi lexikonokban, valamint a hadtörténeti szakirodalomban annyi olvasható, hogy Pest városában, 1807-ben, vagy 1809-ben látta meg a napvilágot. Ezen kérdőjel, illetve hiányosság indított arra, hogy megpróbáljam felkutatni a mártír tábornok keresztelési anyakönyvi bejegyzését.

Gróf Vécsey Károly tábornok 1849. szeptember 3-án, az aradi kihallgatásakor a következőket vallotta: „*Nevem gróf Vécsey Károly; Pesten, Magyarországon születtem, negyvenkét éves vagyok, katoli-*

⁴⁹ Szij i. m. 130. old.

⁵⁰ A szöveget közli: Károly i. m. 549–557. old.

⁵¹ Vajta miatt senki sem élt az ellentmondás jogával.

kus vallású, nős, gyermektelen". Az arad-vári halotti anyakönyvi bejegyzésében pedig szintén az szerepel, hogy pesti származású, igaz itt 40 évesnek írják.

Így átnéztem a szóba jöhető pesti plébániák (belvárosi, józsefvárosi, terézvárosi és a pesti ferences) anyakönyveit, de Vécsey Károlyt 1800 és 1810 között egyik helyen sem keresztelték meg. Ugyancsak átnéztem az ebben az időszakban Pesten állomásozó ezredek katonai anyakönyveit is, de sem a 7. huszárezredében, sem a 32. gyalogezredében, sem pedig a pesti katonai kórházában nem volt bejegyezve az esemény. Megnéztem még a budai tábori helynökségek anyakönyveit is, szintén eredménytelenül. Egy esetlegesen kiállított keresztlevél pedig nincs továbbá gróf Vécsey Károly megmaradt iratai között sem, melyek a Magyar Országos Levéltárban találhatóak.

Vécsey Károly születési dátumára vonatkozóan azonban az minden kétség nélkül megállapítható, hogy sem az 1807-es, sem pedig az 1809-es évszám nem felel meg a valóságnak. Stolek Aladár kanonok, volt solti plébános Vécseyről írt könyvéből ugyanis tudjuk, hogy a bécsi Hadilevéltárban található minősítési lapjain az 1804. születési év szerepel. Ugyancsak Stolek atya életrajzában említ meg egy másik dokumentumot is, mégpedig az édesapa, gróf Vécsey Ágoston cs. kir. altábornagynak egy katonai iratát, melyben meg vannak említve a gyermekei születési évei is. E szerint pedig Károly fia 1803-ban látta meg a napvilágot.

Ezen két dátum mellett szól az tény is, mely szerint a Bécsben, 1812. május 3-án született Sándor Lajos nevű öccsének ő volt a keresztapja. Márpedig egy három, vagy öt éves gyermek nem igen láthatott volna el ilyen feladatot.

A kutatás már majdnem teljesen zsákutcába futott, amikor is a kezembe került egy, a bécsi hadmérnöki akadémia történetéről szóló monográfia, melyben a következő bejegyzés volt olvasható: „*Vécsey, Karl Graf. Geboren am 24. Nov. 1803 zu Retsniow in Russland.*”

Ezen a nyomon elindulva, először beazonosítottam a helységnevet. Így kiderült, hogy Retsniow a galíciai Rzecznów német nyelvű változata. (A falu egyébként 1803-ban Ausztriához tartozott, 1815-ben Oroszországhoz csatolták, napjainkban pedig Lengyelországban, a Mazóviai vajdaságban, a lipskoi járásban található.) Ezután felvettem a kapcsolatot a helyi római katolikus plébániahivatallal, melynek irattárában végül sikerült megtalálni a régóta keresett – latin nyelvű – anyakönyvi bejegyzést, mely a következő adatokat tartalmazza:

A keresztelés ideje: 1803. november 24. Születési helye: 71. számú ház. Neve: Károly Lajos. Vallása: Katolikus. Neme: Fiú. Törvényessége: Törvényes. Szülők: Báró Vécsey Ágoston őrnagy és nemes Colson Amália. Keresztszülők: Kardoss Mihály köztitűz és Oroszlány Klára. Keresztelő: Josef Nowakowski plébános.

Summa summarum, gróf Vécsey Károly tábornok a lengyelországi Rzecznówban, 1803. november 24-én – vagy egy-két nappal korábban, mivel a bejegyzés csak a keresztelés dátumát adja meg – látta meg a napvilágot.

Merényi-Metzger Gábor

Felhasznált források: Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien – Hadtörténelmi Levéltár. VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei – Magyar Országos Levéltár. R 306. 1. tétel. Gróf Vécsey Károly iratai – Magyar Országos Levéltár. R 284. 8. cs. Gróf Vécsey Károly iratai – Magyar Országos Levéltár. X szekció. A budapest-belvárosi, budapest-józsefvárosi, budapest-terézvárosi és a pesti ferences római katolikus egyházak anyakönyveinek mikrofilmmásolatai – Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv. Militärmatriken.

Felhasznált irodalom: Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 2000. 190. old. – Gatti, Friedrich: Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. I. köt. Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie 1717–1869. Wien 1901. 725. old. – Katona Tamás: Az aradi vértanúk. Bp. 2003. passim – Stolek Aladár: Gróf Vécsey Károly az 1848-as szabadságharc honvédtábornokának életútja. Bački Vinogradi 1992. 5. old. – Új Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: Markó László. Bp. 2007. VI. köt. 1159. old. – *Értanúk könyve*. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk.: Hermann Róbert. Bp. 2007. 101. old.

Hérics Márton ászári plébános

Ászár község Komárom-Esztergom vármegye délnyugati csücskénél fekszik, fontos közlekedési útvonalak találkozásánál. Termőföldje kevés és gyenge, ezért a rozs mellett főleg a szőlő és gyümölcs termesztés jellemzi (Ászár – Neszmély borvidék!). Lakosainak száma: 1881-ben 1217 fő; 1890-ben 1344 személy; 1900-ban a lakosság-szám 1524-re emelkedik.¹

1777-ben Fellner Jakab tervei alapján felépült a jelenleg is álló és használt római katolikus templom, melyhez egyosztályos iskolát építettek. A református templomot 1793-ban szentelték fel, egyidejűleg egytantermes iskolájukkal. Az evangélikusok 1810-ben állították fel iskolájukat, és 1836-ban emeltek templomot.

Itt nem születtek híres emberek. Egyetlen kivétel: Jászai Mari, a nemzet tragikája, aki 1850-ben született. Apja ács volt aki a kislány négyéves korában Győrbe telepítette a családot.² A művésznő soha nem felejtette el a szülőfaluját, bár életrajzában és naplójában csupán egyszer említi a falu nevét. A későbbi iskolaépítésnél azonban díszelőadás szervezésével segít, az előadás jövedelmének felajánlásával.

A szegényes küllemű falu életében jelentős változást hozott 1887-ben Hérics Márton római katolikus plébános megjelenése, aki Ászárt kiemelte a magyar falvak szürke tömegéből.

Hérics Márton 1855. január 28-án született Csécsényben (Győr megye, jelenleg Rábacsécsény). A gimnáziumot és a papnevelőt Győrben végezte kitűnő eredménnyel. 1878. július 7-én szentelték pap-pá. Halászin és Szenden volt káplán, majd rövid idő után elnyerte a bokodi plébániát, ahol 1887-ig töltött be plébánosi tisztséget. 1887. április 8-án helyezte át Ászárra a győri püspök. Az ezt követő 16 év volt életének legalkotóbb időszaka.

Hérics Márton igen sokoldalú, számos tudományágban elmélyedő, több nyelven beszélő „reneszánsz személyiség” volt. Ehhez társult hatalmas munkabírása, rendkívüli diplomáciai érzéke, és nem utolsósorban kitűnő papi eredményei. Polihisztorságára jellemző az agrártudományokban, az egyesületek megszervezésében való jártassága. „Nagy értője volt Shakespeare művészetének, önzetlen támogatója és pártfogója Jászai Marinak” – írta egyikünknek címzett levelében Nemeskürty István, a plébános legkisebb testvérének unokája. Publikációi és gyakorlati eredményei egyaránt bizonyítják kiváló képességeit. Nagyon kedvelte Mikszáth írásművészetét.

Kisnemesi családból származott. A családi címerben három jelkép észlelhető. E jelképek mintegy a család gyermekeinek irányultságát is mutatják. A kard katonát, a kigyó orvost jelez, a horgony értelmezése sokféle lehet. Két testvére született. Öccse, Hérics Imre 1865-ben látta meg a napvilágot, később szemész orvos lett – benne e cikk első és negyedik szerzője anyai nagyapjukat tisztelik. A legfiatalabb testvér, Hérics Róza pap testvérének háztartását vezette, s Ászáron ismerkedett meg Klujber (később Keleti) József nagyigmándi területi állatorvossal. Házasságukból hét gyermek született, akik sokszor nyaraltak Ászáron, és látták „Márton bácsi” nagy könyvtárát, ami feltehetőleg nagy hatással volt szellemi fejlődésükre.³

Hérics Márton plébános 1887-ben került Ászárra. Nagy erővel látott a falu átszervezésének. Látta, hogy új, a kornak megfelelő iskola nélkül a falut nem lehet felemelni. Ászár szegény, elmaradott, lehetőségei a szegényes magyar átlagot sem érik el. Ilyen célkitűzést csak úgy szabad felvállalni, ha nagyobb, modernebb iskolát építenek (a kor átlagát meghaladó oktatási eszköztárral, népkönyvtárral), ami a falu kulturális központjának feladatát is ellátja. Célul tűzte ki továbbá a közeli és távoli környezet szellemi megnyerését. Felhasználta kiváló szervező készségét, külföldi utazásain szerzett tapasztalatait, a környezetében élőkre való ráhatás készségét.

¹ Árvai Lajos: Ászár község története. Bakonyalja, 2006.

² Jászai Mari emlékiratai. (Sajtó alá rendezte Lehel István) Babits kiadó. 2003.

³ Nemeskürty István: Levél dr. Árvai Lajos polgármesternek. 2008.

Az ászári „nagy” iskola

Ászár ekkor a csákvári uradalomhoz tartozott, birtokosa gróf Esterházy Miklós Móric volt. Tevékeny szerepet vállalt a katolikus megújulás mozgalmában és a katolikus Néppártban. Élharcosa volt a parasztság felemelkedésének: földműves iskolát alapított paraszt fiataloknak, pénzzel támogatta Komárom megyében számos iskola építését. Az öt felkereső ászáriakat lelkesen fogadta, és támogatást ígért számukra.

Hérics Márton megszervezte az első társadalmi kört: a Tűzoltó Egyletet, melynek elnöke is lett. 1893-ban 118 tagja volt. A gyakorlati feladatain túl egy asztalhoz ültette a falu lakosságát. Építtetett egy téglagyárat, ami az iskolaépítésnél a szállítási költségek csökkentését jelentette, továbbá munkalehetőséget teremtett a faluban. Takarékmagtárat szervezett, ez később átalakult a kisbéri székhelyű Gesztesi Járási Takarékpénztárrá, mely szervezte, felügyelte az iskolaépítési pénzmozgásokat.

Hérics Márton vezetőségi tagja volt a Dunántúli Közművelődési Egyesületnek is. Ennek feladata volt az iskola építésének szervezéséhez szükséges anyagi és szellemi javak összegyűjtése. Elfogadták azt a koncepciót, hogy a falu nagyságához képest nagyobb légtérű, alapterületű és eszközellátású (demonstrációs eszközök!) iskolára van szükség. Ennek tervezését úgy kell elkészíteni, hogy népkönyvtárként is lehessen használni. Ezeket figyelembe véve 1891-ben döntött az iskolaszék az új iskola építéséről; ennek kezdete 1892. május 3-ra tehető. A plébános volt az iskolaszék elnöke. A terveket, elsősorban Hérics Márton javaslatára folyamatosan bővítették. Az építkezés és a felszerelés 5000 forintos induló költségvetését hamar túllépték, így kiváló szervezéssel is csak nagy nehézségekkel sikerült befejezni az építkezést. A felhasznált eszközök: a kegyúr újabb adományai, váltókibocsátás a Gesztesi Járási Takarékpénztárnál, iskolaépítési adó kivetése az egyházközségre. A lakosság önkéntes munkával segített az építkezésen, megértve ennek jelentőségét. 1893-ban az év végi záróvizsgákat már az új iskolában tartották. Az adósság törlesztése aztán még évekig tartott. A leglátványosabb segítség a falu híres szülöttétől Jászai Mari színésznőtől jött. A plébános kérésére 1892. július 28-án egy jótékonyági estet tartott, majd fellépését 1897-ben megismételte. Végül a századfordulóra a pénzügyi nehézségek is rendeződtek. Az ászáriaknak rendelkezésére állt egy akkor korszerű „nagy” iskola, aminek az első évben 279 gyermeket kellett befogadnia.

A szemléltető és gyakorlati eszközök leltára 102 tételből, a Népkönyvtár 337 kötetből állt, mint ezt Kenyéri Kornélia kiváló feldolgozásából tudjuk.⁴ Az iskola lehetőséget adott különböző legény- és leányegyletek rendezvényeire is, „közösségi teret” nyújtott a falu szellemi fejlődéséhez.

Hérics Márton jó pástora volt a római katolikus híveinek. Mint kiváló prédikátort, 1891. augusztus 20-án meghívták a bécsi kapucinusok templomába az ünnepi beszéd megtartására,⁵ amin Ferenc József császár és király is jelen volt. (A szájhagyomány szerint a császár kezdeményezte az ászári pap meghívását, de ez eddig nem volt bizonyítható). A beszédnek nagy sikere volt, szövegét a győri egyházmegye nyomdája önálló füzet formájában is megjelentette. A szerző Szent István király tulajdonságai közül az olyanokat emelt ki, mint a „békés haladás”, a „zajtalan átalakulás”, az „időtálló elvek”. A XIX. század végét úgy jellemzi: „a találmányok terén és az anyagi világban való óriási haladás; elvei dolgában pedig a kereszténytelen irányhoz való meghátrálás, visszatérés”. Az elsőt az egyház örömmel fogadja, támogatja. Ám megjelent az ész „kevélysége” is. De ez: „serkenti az embert arra, hogy az önző egyéniség érvényesüljön mindenütt, amennyire csak tud, ha mindjárt embertársain keresztül gázolva jut is célpontjához”. Eredmény: megzavart lelki egyensúly, társadalmi viharok lehetőségének megteremtése. Látnoki szavak a XX. századra! A lendületes beszéd összefoglalja a kor politikai katolicizmusának alaptéziseit. Mi a megoldás? Idézi XIII. Leó pápa akkor kiadott körlevelét „...egyedül a vallás képes a bajt gyökerestül eltávolítani, első sorban a keresztény erkölcsöket kell helyreállítani”. „A keresztény valláson nyugszanak nemzeti intézményeink, királyaink esküje, alkotmányunk biztonsága, népünk erkölce.” De felhívja a figyelmet arra, hogy Szent István alkotásain sokat módosíthat „a haladó kor és a megváltozott néphelyzet”. Látnoki szavakkal fejezi ki nyugtalanságát a jövőt illetően. „Európa már készül a társadalmi háborúk borzasztó órájára”. Beszéde nagy hatást tett a hallgatóságra. Szövegét több helyen is megjelentették és ez is hozzájárult, hogy Hérics Márton nevét szájára kapta a hírnév.

Több kisebb közlemény is öregbítette hírnevét. A „Lourdesi kegyhely rövid ismertetése” 1875-ben, majd a második kiadás 1890-ben jelent meg. Vallási, kulturális, botanikai közleményei láttak napvilágot a Religio, a Jó Pásztor és az Isten ígéje című lapokban. Sokat fordított, ezek közül kiemelendő a Rütter Arnold: „A növényvilág az istentisztelet szolgálatában, egyháziak és világiak számára” (Bp. 1884. magyaritással és saját tanulmányaival bővítette Hérics Márton). Fontosabb még: A növények magról való termesztése. Kézikönyv kertkedvelőknek, kertészek és magkereskedők számára. Írta Jäger H. Fordították és a hazai viszonyokra alkalmazták Hérics Márton és Mauthner Ödön. Bp. 1890. E művet állítólag évtizedekig használták tanárok és diákok és hazai mezőgazdasági akadémiaikon.

Mint látható, Hérics Márton biológiai (botanikai) érdeklődése jóval meghaladta a kor átlagát. Nem véletlen, hogy a híressé vált ászári Népkönyvtár állománya is jelentős arányban tartalmazott biológiai ismeretterjesztő műveket. Érdekes Kenyéri Kornélia kérdése, hogy e művek miért nem jelentek meg a könyvtár leltárában. Mivel ugyanez figyelhető meg Szilárd Gyula, az ászári szőlészet megteremtőjének nem kevésbé híres könyveivel kapcsolatban, azt kell gondolni, hogy a faluból származó műveket nem vették fel leltári állományba, noha feltehetőleg több példánnyal rendelkeztek ezekből. Sajnos a könyvtár állományának összetétele csak a korabeli leltárok tanulmányozásával közelíthető meg, mivel a könyvek a II. világháború alatt megsemmisültek.

Ászár a századfordulón jelentős kulturális, gazdasági fejlődésnek indult. Hérics plébános ekkor úgy érezte, hogy működésének új területén is próbálkozik. A péri polgárok felkérésére néppárti programmal indult az országgyűlési választásokon, de az idő rövidsége miatt sikert nem érhetett el. 1907-ben halálozás miatt megürült a kisbéri plébánia. A hat jelölt közül az illetékes kinevező miniszter, a győri püspök javaslatára Hérics Mártont választotta (1907).⁶ Itt is kivívta az egész környék nagyrabecsülését, de már csak rövid idő adatott neki, mert 1910. május 18-án egy alkari gennyedésből kiinduló szepszisben meghalt. Pár nap múlva temették el. Kisbérben, a téglagyár melletti temetőben. Ászári hívei 1913-ban – csatlakozva a kisbéri hívekhez – felállították síremlékét.⁷

2010-ben lesz Hérics Márton halálának 100. évfordulója. Ászár község méltón kívánja megünnepelni nagy jötevőjének emlékét.

Gesztesi Tamás dr., Hegedűs Pál, Árvai Lajos dr., Gesztesi Imre

⁴ Kenyéri Kornélia: Az ászári Római Katolikus Iskola és könyvtára a századfordulón (1892–1902).

⁵ Egyházi beszéd. Bécs, 1891. augusztus 20. (Hérics Márton); Győr. Fischer és fia, 1891.

⁶ Kisbér és vidéke. 1907. 37. szám; 1907. 39. szám.

⁷ Kisbér és vidéke. 1913. 24. szám.

HAGYOMÁNY

„Úgy gondolom, isteni elrendelést valósítottam meg...”

*Csete Ildikó iparművésszel
beszélget Zika Klára*

A millennium évében, 1996-ban, különleges élményekkel teli napot tölthetett az Ópusztaszeri Történelmi Nemzeti Emlékparkban a világ minden részéről összeseregülő magyarság. Akkori emlékeimből kiemelkedik az Erdők Templomának meglátogatása, ahol csodálatos templomi zászlót láthattam, melyre a Miatyánk-ot „írta rá” alkotója, *Csete Ildikó* textiltervező iparművész. „Mennyi alázat kell egy ilyen munkához” – gondoltam, s mondtam is az érdeklődőknek, akik ilyenekkel még nem találkozhattak. Pedig ez még csak a kezdete volt nyelvemlékeink művészi feldolgozásának, mint amilyen például a 13 kárpitra rovásbetűvel írt „Szent István Intelmei”, amelyen három esztendeig dolgozott.

Beszélgetésünket azért kezdtük ezzel a munkájával, mert ihletője volt az édesapjához fűződő meghatározó kapcsolata.

Csete Ildikó iparművész (Tóth Csaba felvétele)

Az édesapa hatása

– Nagyon szerettem édesapámat – emlékezik a művész –, ezért oly’ kedves számomra az „Intelmek”, hogy már felnőtt fejjel elolvasva, az egészet leírtam 13 nagy kárpitra. Szerettem és tiszteltem benne azt az apai féltő szigort, egyszersmind szerető gyöngédséget, amely egy ezer éve élt, keménykező hírében álló nagy királyban lakozott. Soha nem hittem volna, hogy erkölcsi elvei ma, a XXI. században is érvényesek, és ezer éven átívelő szeretete ma is hat.

Vízmérnök édesapámtól örököltem a festés, rajzolás iránti hajlamomat. Láttam, hogy egész életében – pihenésként – pasztellkrétával, olajjal fest. (Egy elkapott fényképfelvétel tanúskodik róla, hogy hároméves koromban belekontárkodtam az apai „műbe”.)

Sátoraljaújhelyen születtem, de Erdély visszakérülése után édesapámat kinevezték Szatmárnémetibe, a Vízügyi Hivatal vezetőjének. Az itt töltött négy év lett a kis család életének legboldogabb időszaka. A Tisza végigkísérte édesapám életét. Vízügyi mérnökként munkája is ehhez a folyóhoz kötötte, de a Szamos, a Kraszna, a kis Túr otthonról ismerős szavak voltak. Első nagy munkája az 1930-as évek második felében Tokajnál a Tisza–Bodrog összefolyásának partvédműve volt. Csak később tudtam meg, hogy ott egy nagy vár is állott valaha – sajnos kevés nyoma van (mostanában próbálják feltárni), de ahol az emberek, évszázadok rongáltak, ott végül a „víz lett az úr” – a két zabolátlan folyó.

Fent a hegyoldalon, a gyönyörű tokaji temetőben nyugszik édesapám. Ha sirjánál állok, oda látszik a békésen sodródó sötétzöld Bodrog és a világos, sárgás színű „szőke” Tisza. Látom édesapám első mun-

káját – érzem az összeköttetést vele, és még talán pár év, s a mind magasabbra nyújtózkodó fák mindent eltakarnak.

1947-ben, amikor édesapám hazakerült a hadifogságból – folytatja az emlékezést Csete Ildikó –, Nyíregyházán kapott állást, majd 1953 körül a Tiszaoldali Erőmű mérnöki munkálatainak volt egyik műszaki irányítója. Nagy élményem volt egy évvel ezelőtt Vigh Tamás szobrászművész „Kubikusok” című nagyszerű szobrainak felavatása, amik méltó emlékei a Tiszát szabályozó emberfeletti munkának, és a mérnök Vásárhelyi Pálnak.

Az erőmű túloldalán, az ártéren finom termékeny homok volt. Ezt a területet ideiglenesen felparcellázták a dolgozók számára. Nyáron ott táboroztunk az unokatestvéreimmel. A földtulajdonossá lett mérnökök társaságukat nemes egyszerűséggel csak „Istensegíts” téscsészé-nek nevezték. 1952-öt írtunk. Amikor a Tiszaoldali Erőművet átadták, lejött az egész vízügyi vezérkar és természetesen mi is ott voltunk az ünnepélyen, beszöktünk az ebédbe, ahol a fehér abrosszal terített asztalokon ott voltak még az ebéd befejezésének gyümölcs maradványai. Bámultuk a narancshéjakat, mert addig még nem láttunk ilyent. Elkértük és ettettük, néha elővettük a zsebünkől és szolgáltuk, milyen finom lehet...!

Az Erőműhöz még egy gyerekkori emlékem fűződik: a Képzőművészeti Főiskola hallgatóinak ott volt a nyári gyakorlata – az ősémmel még modellt is ültünk nekik. Később találkoztam néhányukkal Mártélyon, az alkotóházban. Amikor édesapám nyugdíjba került, még egy szép célt tűzött ki maga elé: a Vízügyi Múzeum megszervezését. Nyíregyházán, egy múzeológus segítségével kezdték gyűjteni a tárgyakat, s a különböző emlékeket, és a kitaró munkának meg is lett az eredménye: létrejött a Tisza, a Szamos, a Kraszna és kis Túr Vízügyi Múzeuma.

Az Alföld vonzásában

– A második világháborút lezáró békediktátum és az azt követő kommunizmus radikális változást hozott az emberek életében. A szép évek után hogy alakult a család sorsa?

– A háború minket is menekülésre kényszerített – válaszolja Csete Ildikó. – Édesapám kikerült a frontra, majd fogságba, ezért édesanyám a szüleinél keresett menedéket három gyermekével. Szeged mellett, Mórahalmon éltünk egy tanyán és édesanyám egy igazi tanyasi iskolában kezdett tanítani. Mire iskolás lettem, már tudtam olvasni, mert anyám megtanított, s a tanyai iskola (a neve kerek-iskola volt) könyvtára kéznél lévén, csak átmentem a tanítói lakásból – ahol laktunk –, a tanterembe. Édesanyám karácsony előtt betlehemes játékokat tanított be a gyerekeknek egy „Erdélyi betlehemes játékok” című könyvből – ma is megvan ez a kis vékony öreg könyv. Persze én voltam az angyal – a tanítónéni leánykája –, az ősém pedig a Kisjézuska. Minden gyerek cserélt volna vele, mert egy igazi bölcsőben ringatózott. A tanyán töltött évek egész életemre kihatottak: megszerettem azt a tájat, „a nagy sömmit” – ahogy arrafelé mondták –, ahol láttam a horizontot, amely számomra a szabadság érzését jelentette. Most is érzem a forró homokot, amelyen jártunk, mikor a mórahalmi templomba menet levettük a szandálunkat.

Anyámat nagyon szerették a tanyasiak, mindig meghívtak disznóölésre, ami ott egész nap tartott, s este vacsorával és énekléssel zárult. Emlékszem egy olyan alkalomra, mikor a disznótorból hazafelé menet Hattyú nevű kutyánk beleszaladt a mocsárba, mi gyerekek utána, ám szerencsésen megúsztuk. Feketék voltunk a sártól –, de betegre neveltük magunkat a koromfeketére változott Hattyú kutyánkon.

Nem véletlen, hogy később – már művészként – a lehetőségek közül a Mártélyi Alkotóházat választottam. (Hódmezővásárhelytől 13 km-re), mert ez visszahozta azt a gyerekkori világot, amit annyira szerettem! Néhányszor Budapestről indultunk el Mártélyra biciklivel, 3-4 nap alatt átvágtunk a Kiskunságon. Ezek igazi, felfedező utak lettek. Az éjszakát gátőrházakban, vagy természetvédelmi házakban töltöttük (akkor a férjem a Természetvédelmi Hivatalnál dolgozott). Cseperedő fiaink is nagyon élvezték.

– Aztán ennek a szabad tanyai életnek is vége lett. Mórahalomról mikor kerültek Nyíregyházára?

– Amikor édesapám hazatért a fogságból, először Szolnokon, majd Nyíregyházán kapott állást. Oda költözött a család. Édesanyám továbbra is tanított, kitűnő pedagógusnak tartották. Nyíregyházán az első elemi az Angolkisasszonyoknál végeztem, de a következő évben államosították az egyházi iskolákat. Sajnáltam, mert szerettem oda járni – ott tanultam meg zongorázni, majd az Állami Zeneiskolában folytattam. Leánygimnáziumban érettségiztem. Jelenkeztem, és mindjárt felvettek Budapestre, az Iparművészeti Főiskolára, akkor jöttem el hazulról.

Az ifjú tervező

– A kötő-szövő szakra vettek fel, és akkor nagyon örültem neki. Idő múltán rájöttem, hogy ez bizony nem az én világom. Milliméterpapíron kötésmintákat tervezni nem okozott örömet. A kötetlenebb, a szabad rajzolást, tervezést kívántam, a gondolat gyors megvalósítását. Erre a mintatervezés adott lehetőséget, az úgynevezett nyomott minta tervezése. Ma már látom, hogy nem volt hiábavaló a „milliméterpapíros” idő. Megtanultam hetekig, hónapokig készíteni egy munkát, úgy, hogy örömm van benne. Végigjártam a textiltervezés részmunkáit, és a kivitelezés minden fázisát.

Az 1960-as évek elején kezdtem dolgozni a Goldberger Textilnyomógyár rajztermében. Abban az időben még volt néhány tervező Goldberger Leó idejéből. Mindig emlegették: reggel, amikor Goldberger úr bejött a gyárba, első útja a rajzterembe vezetett. Tudta, hogy itt születnek a minták, ez a legfontosabb. A rajzteremből – ahol 25–30 tervező dolgozott – ráláttunk a régi, hangulatos Óbudára. Hálásan gondolok a főnökönkre, Lakatos Antalra, aki Goldberger nyomdokain járt, ő is megbecsülte a tervezőket. Rövid idő alatt önálló tervezési munkákat kaptam, megbíztak bennem és ez szárnyakat adott. A gyár könyvtárában őrizték a nagy mintakönyveket, így megismerhettem azokat a mintákat, amelyek annak idején a gyár termékeit világhírűvé tették. A nyomott mintás fehérneműt Párizstól a keleti országokig szállították. Ez a szép időszak az 1968-as új gazdasági mechanizmus következtében ért véget, amikor a textil gyárakat összevonták, a tervezőket szétdobálták – én a Magyar Pamutipari Vállalathoz kerültem.

– Ezek az évek sok változást hoztak az életében: férjhez ment Csete György építészhez és megszülettek a fiai. A kicsik mellett már nem lehetett heti 10 mintát megfesteni még úgy sem, hogy otthon dolgozhatott. Ekkor kezdődött az önálló művészi pálya?

– Azért ez nem volt olyan egyszerű... Visszatértem a kézműves módszerrel, szitanyomással létrehozott textilmunkához, a tervezéstől a kivitelezésig. A Benczúr utcai grafikai műhelyben Bak Imrétől tanultam meg a szitázást, hiszen a gyárban papírra festettünk.

Meghatározó élményt jelentett számomra egy finnországi út, ahol igen egyszerű, letisztult, és szép formavilággal találkoztam. Az ottani művészeket – talán a hosszú szürke, sötét hónapok miatt – nagyon inspirálták a színek. Ez az út azért is fontos volt számomra, mert láttam, hogy a textillel másképp is lehet bánni. Nekünk nem voltak szép alapanyagaink, ezért teljesen betöltöttük mintákkal, a finneké az ellenkezőjét láttam: szép alapanyagokat, nagy mintákkal. Megpróbáltam én is nagyobb léptékkel dolgozni, de ez itthon nem ment – olyan újdonság volt, hogy nem tudtak mit kezdeni vele. Így készült először a „Tulipános minta-variációk” című munka – tiszta színekkel, kis és nagy léptékben, a népművészetben gyakorta használt tulipán-motívum feldolgozásával.

– Ha már az új hatások kerültek szóba, mi fordította a néprajz, a népművészet irányába?

– Lükő Gábor tudós néprajzkutató előadásainak, könyveinek köszönhetem, hogy egy új világ nyílt meg előttem, a népművészet rejteit, hihetetlenül gazdag szimbólum-világa. Rájöttem, hogy ez érdekel igazán, ez az, ami a legközelebb áll hozzám! A „tulipános-madaras” és a „kaporvirágos” motívumok első darabjai ennek az időszaknak. Három „mintagyermekem” született így. Azután sorban: az „égig indázó” komló, a kunhegyesi „lélekmadaras” függönyök, a sárközi „főkötőmintás” textilek, a „nadas”, „fűszálas”, „vadludas” minták, a „vásárhelyi csónakos lány” motívuma, s a „csillaglábú fenyő” templomi zászló, amely Halásztelken, a Szent Erzsébet templomban az oltárháttérül szolgál.

Ősi írásjelekkel

– Egyik katalógusában olvastam, hogy az 1980-as évek végén megváltoztak a témái: nagyméretű munkáin megjelent a rovásírás. Kezemben tartok egy nagyon szép és különleges könyvecskét, amelynek címe: „Ősi írásjeleink, ősmagyar nyelvemlékeink Csete Ildikó kártyáin, és gondolatok, vallomások édes anyanyelvünkről”. Ebben írja Dvorszky Hedvig: „Csete Ildikó textilművész ma Magyarországon az egyetlen olyan alkotó, aki a rendszerváltozási folyamat óta egyre tudatosabban fordult a magyar ősi kultúra írásos emlékeinek művész megfogalmazása és közismertebbé tétele felé. Az ő megfontoltan és tudatosan épített művészi programjában szinte természetes, hogy ezt a becses nemzeti értéket is újrafelfedezéssel kívánja az érdeklődés sajátos megvilágításába helyezni.”

– Foglalkoztatni kezdett a „legelvonatibb jel”: a betű; az írás, rovásírás, kézírás; és ezekből következően az anyanyelv, valamint legnagyobb nyelvemlékeink. Sokat írtam rovásírással. Vissza kívántam adni eredeti ősi írásmódunk igazságát. A rovásírás nemcsak hosszú szövegek leírására alkalmas, hanem a rovó ügyességének függvényében, betűösszevonással, kevés jellel, sok értelmet lehet vele közölni. Először oltár és úrasztali terítőket készítettem latin és rovásbetűs feliratokkal.

Csete Ildikó felvétele

1993 és 1996 között valósult meg az Intelmek 13x3 méretben. Mint érdekességet említem, hogy a sok kiállítás egyikén Bécsben, a Collégium Hungaricumban a jelenlévők azt hitték a rovásírára, hogy német runa betűk. Felkértek, hogy a lovagrendjüknek készítsék hasonlót. Fel sem merült bennük, hogy én a magyar rovásírás betűivel írtam!

Az Intelmekkel foglalkozva fordult az érdeklődésem legnagyobb nyelvemlékeink felé. Először az Ómagyar Mária-síralom készült el latin betűkkel, pár évvel később a „Halotti beszéd és könyörgés”, 2003-ban a „Tihanyi Alapítólevél-térkép”.

– Egy másik csemegére is szeretném felhívni a figyelmet, amelyről elegáns kiadvány is készült: „Nőtton nő tiszta fényük” címmel.

– „Arckép-kézírás-írás” címmel kezdtem el egy portré sorozatot: Kossuth Lajos, Németh László, Petőfi Sándor, Széchenyi István, Klebersberg Kúnó arcképét készítettem el eddig. Ezek a hódmezővásárhelyi Őszi Tárlatok felhívásaira készültek, és ott kerültek először kiállításra. Egyszer Kernács Gabriella művészettörténésznek mondtam, hogy nem véletlenül fordultam munkáimmal a reformkor nagyjaihoz. Ha csak egy pillanatra is meg tudom idézni az ő fényüket azok előtt, akik megnézik portréimat, ha be tudnak a lelkükbe világítani gondolataik, már nem volt hiába a munkám. Mert „nőtton nő tiszta fényük” sugárzása. A végtelen szabadságvágy, mély és igaz hazaszeretet, nemzetükért mindhalálig tenni kész életük példája.

Templomok díszei

– Az ország különböző pontjain találkozhatunk templomokban elhelyezett gyönyörű zászlóival, terítőivel. Vannak kedvencei?

– Nehéz választani, mert mindegyik édes „gyerekem”. A beremendi templomról feltétlenül meg kell emlékezni. A délszláv háború idején különböző nemzetiségű menekült érkezett ide és nagyon aggódtak az otthonaik miatt. Minden alkonyatkor felmentek a hegyre és onnan figyelték a falu templomának tornyát. Ám egyszer eljött a szörnyű nap, amikor már nem látszott a torony, mert kilöttek. Ekkor a hívek megfogadták, hogy templomot építenek. A férjemet kérték fel a tervezésre, engem a templomi zászló készítésére. Amikor elmentem a helyszínt megnézni és vittem magammal egy kis könyvet a jelképekkel, hogy odaillőt találjak, óriási zivatar tört ki s amikor elállt, megjelent a szívárvány. Tudtam, hogy ez Isten üzenete: így születtek meg a szívárványos zászlók a beremendi „Megbékélés kápolnában”.

Debrecenbe szószék takarót, és úrasztali terítőt készítettem a négy evangélista, Máté, Márk, Lukács és János alakját ábrázoló II–III. századi állatszimbólumokkal; közöttük olyan bibliai igékkel, melyek az egyes evangélistákra a legjellemzőbbek. Mivel a református templomokban szerették a bársonyanyagot alkalmazni, én is ezt használtam alapnak.

Halásztelken 25 évvel ezelőtt épült a Szent Erzsébet templom. A jubileum alkalmából az első plébános, az idős Ferenc atya misézett. Abban a miseruhában jelent meg, amit negyed századdal ezelőtt készítettem számára. Azt kérte, hogy ebben is temessék el. A zászlóimat, s az oltárterítőket újból elkészítettem, mert a hosszú idő alatt elhasználódtak.

A kiskunmajsai 56-os kápolnába búzaintás terítőt terveztem. 300 kivégzett forradalmár neve, születésének és halálának időpontja a kápolna falán hirdeti: „... légy híve rendületlenül...” s az úrasztalterítő búzaszájai, a Szózat szavai az emlékeztet és az áldozatok örök életéről üzennek...

Nehéz a feltörő emlékeknek határt szabni, de talán a legfrissebb a legkedvesebb. Az elmúlt esztendőben elkészült a Magyar Nyelv Múzeuma Széphalmon, Kazinczy Ferenc szülőhelyén. Mindössze pár kilométerre kedves szülővárosomtól, Sátoraljaújhelytől. Úgy gondolom, isteni elrendelést valósítottam meg akkor, amikor legnagyobb nyelvemlékeinket nagyméretű textilekre írtam, festettem a saját képi megfogalmazásom szerint. Ezért szülővárosomnak és a Magyar Nyelv Múzeumának adományoztam az Ómagyar Mária-síralom, a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Tihanyi Alapítólevél, valamint a „Pannon-tengeri töredékek” című, a rovásírásnak emléket állító munkáimat. A Múzeumban a gyűjtemény méltó elhelyezést kapott. Most ugyan néhány hónapig, a Dzsingisz kán című vándorkiállítás került a nyelv múzeumának termeibe, de remény szerint mire az őszi iskolai kirándulások megkezdődnek, ismét páratlan nemzeti kincsünkről, édes anyanyelvünkről „beszél” a 250 éve született Kazinczy Ferencről elnevezett megszentelt hely. Kicsiknek és nagyoknak, minden magyarnak, minden Embernek egyaránt.

Egy hagyományőrző kalotaszegi falu – Sárvásár

A Nagyvárad–Kolozsvár nemzetközi műút mentén Bánffyhunadtól keletre 3 km-re fekvő Sárvásár Kalotaszeg egyik jelentős hagyományőrző települése. A XX. század elején ez az útmenti falu kalotaszegi díszes házaival, faragott-festett kapuival az átutazó számára valóságos néprajzi múzeum volt. Bartók Béla miután kalotaszegi bútorokat vásárolt 1907 nyarán elragadtatással írta édesanyjának: „Micsoda öröm, véges-végig minden kapufán szekrényeim rózsái Hunyadtól – Sárvásáron át – Körösfőig”.¹

Kalotaszeg régi falvainak alapjait – településtörténetünk bizonyossága szerint – az Erdélyt megszerző magyar királyi hatalom rakta le. Sárvásárt a bihari ispánság kelet felé terjeszkedő népei alapították. első írásos említése 1391-ben „*possessio regalis Saluasara*” formában történik. A falu királyi birtokként sokáig a *sebesvári királyi vár*hoz tartozott és csak a XV. században került adományozás révén a Bánffyak birtokába.²

A falu neve a bibliai *Saul személyéből* alakult, a változás folyamatára az okleveles adatok szolgálnak: 1399-ben Salwasaraként, 1646-ban Sárvásaraként említik. Az l/r változás a kalotaszegi magyar nyelvjárás egyik jellemzője.³

A királyi Sárvásár és a püspöki birtok Körösfő között az idők folyamán hosszan tartó határvita bontakozott ki. Zsigmond magyar király 1391-ben megparancsolta a kolozsmonostori konventnek, hogy határolja el Sárvásár és Körösfő birtokait. Az elhatárolás során nagy vita keletkezett, Stibor erdélyi vajda 1399-ben jelentette, hogy Sárvásár királyi népe lerombolta Körösfő kitűzött határjeleit. Az erőszakoskodások a következő században is folytatódtak, hogy miként zárult a birtokvita, arról forrásaink nem tudósítanak.⁴

A XV–XVI-században híres-hírhedt vámszedő hely volt, a Körösön ugyanis híd nem lévén a süppedékes átjárónál vontatót használtak, ahol a birtokos *Bánffyak* gyakran zsarolásokat követtek el. Jakab Elek szerint „Zápolya János vajda 1521-én Kolozsvárott Szent Balázs vértanu ünnepén költ általános parancslevelében meghagyta... a Bánffyaknak Sárvásárban, hogy a kolozsváriaktól kapu és vásárvámost ne vegyenek, őket le ne tartóztassák, hanem birtokaikon át a vásárokbá és sokadalmakba szabadon járni, kelni, elmenni és visszajönni engedjék”.⁵ A XVIII. század elején a vám *Sebesvárra* került, erről a sárvásári jobbágyok 1757-ben a következőket vallották: „Úgy hallottuk mindannyian, hogy a vám régetén Sárvásáron lett volna a falu Hunyad felől való részén lévő híd nál a tatárjáráskor elpusztulván a helyiség ezután tették Sebesvárra”.⁶

Sárvásár középkori gótikus temploma a XV. század második felében – a kalotaszegi nagy templomépítkezés idején – épült. Bunyitai Vince szerint Sárvásár kőtemploma terjedelmére és felosztására néz-

A sárvásári templom falában lévő római sírkő

¹ Demény János: Bartók Béla levelei. Bp., 1976. 118. old.

² Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1913. V. kötet, 398.

³ Szabó T. Attila: A középkori Saul, Sál név és egyebek. Nép és nyelv. Bukarest, 1980. 64–66. old.

⁴ Sebestyén Kálmán: Körösfői Riszeg alatt. Bp., 2007. 13–14. old.

⁵ Jakab Elek: Kolozsvár története. Buda 1870–1888. I. 578. old.

⁶ Szabó T. Attila: Helytörténeti adattár. Bánffyhunyad, vallomás a vám ügyében. Dobozolt cédulagyűjtemény az OSZK-ban. Fond.358.

ve a nagybárodí és magyar-kakucsai templomok mása volt, szentélye négyszöggel zárult, négy sarkát egy-egy tám erősítette.⁷ Ez a templom az 1834-es nagy tűzvész során leégett, a következő években azonban – a régi falak egy részének megtartásával – újjáépítették. Ekkor találtak rá a régi falakat borító középkori festett szentekre, freskókra, valamint egy érdekes római sírkőre. Ez utóbbit 1923-ban, a templom tornyának építésekor befalazták a torony északi külső oldalába, ott látható ma is. A sírkő mérete 70x68 cm, poharakkal megarkott asztal mellett három felnőttest és egy gyermeket ábrázol, a két felnőtt poharat, a harmadik madarat tart a jobb kezében.⁸ A római sírkő felbukkanása Sárvasáron nem meglepő, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a régi Sebesvárat (Resculumot) Kolozsvárral (Napocaval) összekötő római út itt a Körös völgyében haladt Sárvasár érintésével a Riszeg-hegy és az Ordományos irányába és onnan a Nádas völgyébe. Ezt az utat még 1391-ben is említették a források: *“Via que ducit de Saluasara in Ordomanus”* formában.

A XVI. század közepén nagy változás történt Kalotaszeg életében, Kolozsvár hatására végbement a vidék reformációja. Sárvasár 1601-ben a virágzó Körösfő református anyaegyháza leányegyháza, a XVIII. század elején Nyárszóhoz kapcsolták, 1782-től Sárvasár és Nyárszó társkegyházak.

A XVII. században Kalotaszeg népét és köztük a sárvasáriakat is nagy megpróbáltatások érték. 1658 és 1664 között tatár-török hadak pusztítják a vidéket az ún. „kuruc-forradalom” (1703–1711) idején is sokat szenvednek a kalotaszegiek. A történelem viharaira Sárvasáron az elpusztult telkek utalnak: 1670-ben az elnéptelenedett telkek száma 6, 1722-ben pedig 9, ez utóbbi azt jelentette, hogy a falu lakosságának fele elpusztult vagy elmenekült.⁹

A feudalizmus kori település gazdasági életéről az 1722. évi összeírás alapján alkothatunk képet. A 9 jobbágy ekkor összesen 60 köblös szántóval rendelkezett, ez azt jelentette, hogy egy jobbágy 6-7 köblös szántót birtokolt, a mai mérték szerint ez kb. 3-4 hold szántót jelentett. Termesztettek összesen 76 kalangya búzát, rozsot, 36 kalangya zabot, árpát, 43 kalangya lent, valamint borsót és lencsét, a 12 hold kaszáló pedig 35 szekér szénát termelt. A sárvasári 9 jobbágy állatállománya 25 ökröből, 15 tehénből, 12 ünből, 5 lóból, 2 juhból, 3 kas méhből és 36 sertésből állt.¹⁰

A helynevek egyéb gazdasági adatokkal is szolgálnak: 1732-ben a „Szőlő oldal” a szőlőművelésre, a „Nyilas földek” a határ évenkénti felosztására utalnak. Ez utóbbi adat arról is tudósít, hogy a nyilak száma – az ősi telkek számának megfelelően – 32-34 volt (!). Tehát a tatár-török pusztítás előtt a falu 34 ősi telekből állt, a telkek száma 1722-re 9-re csökkent, a település lakossága pedig kb. 65 év alatt közel a negyedére. Kalotaszeg egész törökkori történetére jellemző a fenti adat.¹¹

Az 1864. évi összeírás a határfelosztás mikéntjéről tudósít: „a Zúgó és Felső réti közös kaszálók 32 részre rúddal osztatnak fel... a kenderföldek 34 nyil használás alatt vannak” írja forrásunk.

Sárvasáron 1732-ben „a határ szélben” vendégfogadó, 1737-ben malom működött. 1821-ben a falu pénzszerezési lehetősége a sóhordás: „Mídon Regiát kapunk a kolosi só Aknáról sót hozhatunk pénzt kapunk fáradságunkért” vallják a jobbágyok.¹²

A feudalizmus kori jobbágyszolgáltatások közül 1646-ban „Szent Mihály adóját az egy-egy forint készpénzt” említették. 1683-ban e jobbágyszolgáltatás miatt panaszkodnak, „Szent Mihály adójával igen terhelhetnek” vallják.

„Karácsonytyúkját” 1646-ban adták, „karácsonyra, pünkösdre és húsvétra egy-egy kövér tyúkot”, mézadót „mikor az szükség kívánta, mézet, vaját és egyéb konyhára való eszközöket” szolgáltattak.

A zabdezmát Sárvasár – 18 kalotaszegi faluval – a gyalui várhoz fizette – „akinek zabvetése nincsen 6 dénárt ad, amit kereszténypénznek hívnak” szolt a rendelkezés (ez a pénz a keresztény foglyok kiváltására szolgált).¹³

A XVIII. század utolsó évtizedében kirobbant *osztrák-francia háborúban* a kalotaszegiek is részt vettek, „a megfogyatkozott ezredek pótlása” többnyire kényszerverbuválással, illetve helyenként ön-

⁷ *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883–1884. III. 425. old.

⁸ Uo. 246. old.

⁹ Adóösszeírások 111. szám (1722. év). Marosszék levéltára. Marosvásárhelyi Állami Levéltár.

¹⁰ Uo.

¹¹ *Szabó T. Attila*: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. Sárvasár.

¹² *Conscriptio Czirakiana*, 1822. Bp., OL.F.52. Sárvasár.

¹³ *Szabó T. Attila*: Kalotaszeg jobbágyságának szolgáltatása és adózása 1640–1690. Nép és nyelv. Bukarest, 1980. 434. old.

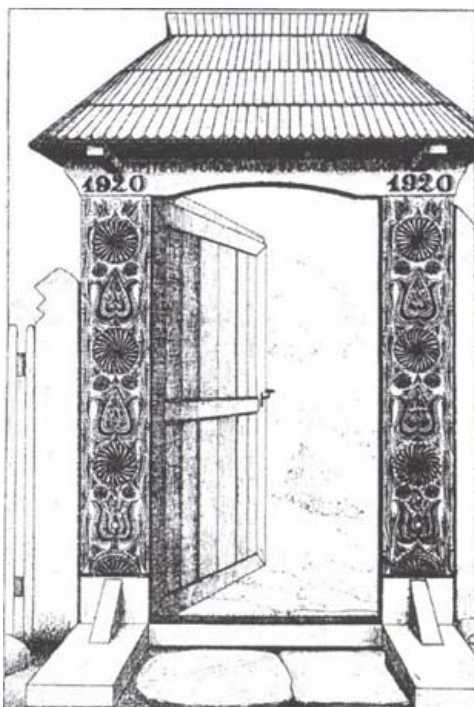
kéntes toborzással történt. A templomokban tartottak „Felségs uralkodó császárunk és örökös fejedelmünk (I. Ferenc) győzelméért áhítatos könyörgéseket”.

A háborúból sokan többéves szolgálat után megrokknva tértek haza, akikre falujukban nehéz sors várt: egyrészt megfigyelés alatt tartották őket megelőzendő a „futkosó, haszontalan hírek” terjesztése az osztrák seregek vereségeiről, másrészt hosszú idő után újra eleget kellett tegernek jobbgáyi kötelezettségeiknek. Egy ilyen történetről tudósít 1819-ben a sárvásári obsitos esete is: „Péntek István azt adván fel Instantiájában – az egyházi felettes hatóságoknak –, hogy az Ő Felsége katonai szolgálatjában megnyomorodván örökös szabadsággal bocsátatott el, mely után még most is egy-egy Garassa jár, de hogy Telekbe szállott Tiszteletes Hunyadi Dániel atyánkfia annyi bért tett reá, mint a legnagyobb gazdára, holott most is Ő Felsége segít rajta a mindennapi Garassal. Kéri azért a Part. Synodusunkat, hogy a bér fizetése alól szabadítsa fel”. Az egyházmegyei gyűlés úgy határozott, hogy az obsitos csak fél bért fizessen.¹⁴

1834-ben Sárvásárt nagy szerencsétlenség érte, egy tűzvész az egész falut elpusztította. Felettes egyházi hatóságaikhoz írt beadványuk beszámolt e szomorú eseményről: „1834 március 10 reánk örökre gyászos és elfelejthetetlen leve, egy Isten tudja miből, de elég szerencsétlen pillanatban iszonyú szélvészés időben támadott tűz, annak hajnal-hasadtával valami két órák alatt egész helyiségünket és eklesiánkat hamuba borítá. Oda vagyon a mi legdrágább kincsünk az Isten háza, poraiba és hamvaiba fekszik a mi tornyunk, lehullodtak és elolvadtak a mi harangjaink, oda vagyon az oskola, melyben a mi fiaink és leányaink tanítottak nagy serénységgel.

Az iszonyú lángok prédáivá lettek szép és kedves épületeink, amelyekben békességben bátorságban lakozánk. Megfosztattunk hajlékainktól, javainktól, élelműnktől, öltözetűnktől. Sokan életüket is alig szabadíthatták ki a veszedelemből, sőt egy pár emberek életüket is elvesztették, egyik közülök a tűz omladékaí alátemetetvén, a másik a tűztől kapott sebeibe csakhamar meghalálózván. Egy szerencsétlen óra elégséges vala megemészteni azt, amit mi és eleink sok fáradsággal számos esztendő alatt építettek és megtakarítottak. Csupán egy kicsi ház és a fogadó maradhatott meg egész helyiségűnkben, hogy a tudakozó utazónak hírül adhassák a rajtunk esett veszedelmet és azt, hogy itt ezen a pusztá helyen feküdt a szerencsétlen Sárvásár. Télvíz idején kénytelenek valánk Kalotaszeg számtalan helyiségeibe széjjel oszolni és amiolta elé kerültünk is kevésnek lévén közüllünk annyi költsége, hogy házat építhessen, nagyobb részint hurubákba lakunk”.¹⁵

Az erdélyi Gubernium a sárvásáriak megsegítésére ún. *kéregető-levelet* bocsájtott ki, amellyel a „Házában” két úton, egyfelől Balázs János és Sipos István, másfelől Tamás János és Tamás Márton adományokat gyűjthettek, ezen kívül engedélyezték alamizsna koldulását a szomszédos „Magyar Házában” is. Az érvényes törvények szerint a falu királyi adóját három évig elengedték, a földesúri robot is szelidült vagy éppen elengedetett, a Bánffy-havasból épületfát kaptak, de Sárvásár hosszú évtizedekig a vidék legszegényebb települése volt. „Itt szalmával, ott zsendellyel földött, felépült és félbehagyott, kiljebb hozott és beljebb vitt házakból álló szegény kis falu” írta róla 1842-ben Mérei Gracza György.¹⁶

¹⁴ Gergely napi Partialis Synodus 1819-ben. Kolozs-Kalotai Ref. Egyházmegye Levéltára. I.5.19. szám. Kolozsvár.

¹⁵ Ref. Főkonzisztórium Lvt, 1834/371, 344. Erdélyi Ref. Egyházkerület Lvt. Kv.

¹⁶ Mérei Gracza György: Kalotaszeg. Hon és Külföld, 1842. 57–61. old.

A sárvásári iskoláról a XVIII. század első feléből vannak adataink: 1741-ben *Parajdi Mihály iskolamester* – a többi erdélyi lelképásztor és tanítóhoz hasonlóan – hűségeskütt tett Mária Teréziának. A kalotaszegi iskolamesterek többségében a Kolozsvári Református Kollégium diákjai voltak, akik néhány évi vidéki tanítás után tovább folytatták középfokú tanulmányaikat. A XVIII–XIX. század fordulóján a diák-tanítókat felváltották azok az iskolamesterek, akik hivatásszerűen egy életre választották a tanítói pályát. Sárvásáron ilyen tanítók voltak *Intze István* és *Ladányi István*, 1839-es vizitáció dicsérettel illette *Balogh Mártont*, aki megpróbálkozott a Lancaster-kölcsonös tanítási módszer bevezetésével.¹⁷ A XX. század jeles tanítói voltak *Décsi Ferenc*, hős halált halt az első világháborúban, a bánffyhungyadi születésű *Pócs Ferenc* és az egész életében a sárvásári iskolában tanító *Bálint Ágnes*.

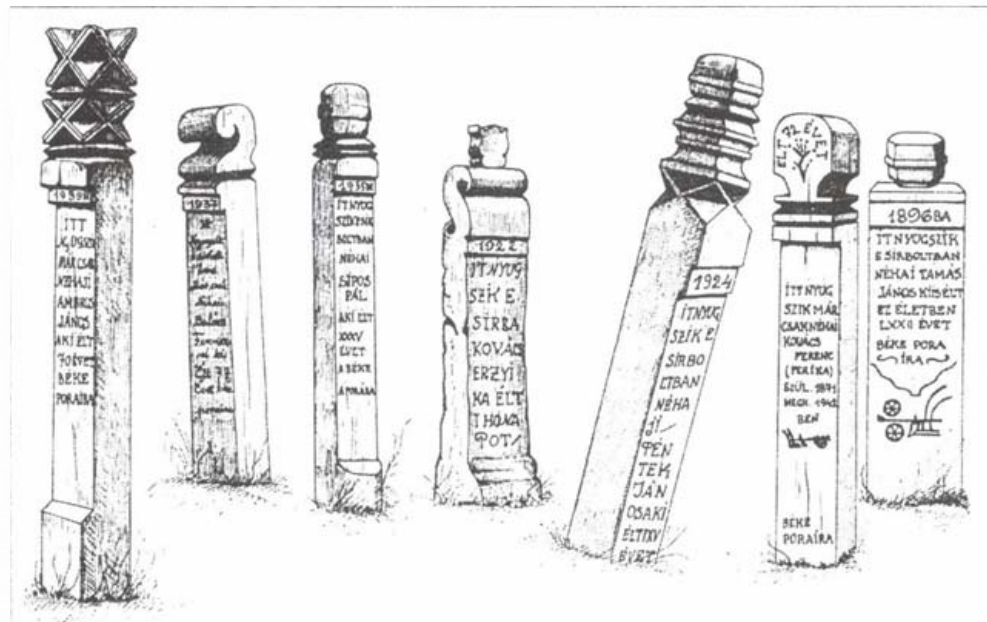
A tanító létalapját a falu közössége által megállapított díjlevél nyújtotta. 1754-ben a sárvásári tanító járandósága a következő volt: „az oskolamesternek minden háztól fizetnek egy véka búzát, egyszer főz minden ház esztendőnként egy kenyert, fél szekér fát, két szekér szénára való fűvet. Az egész eklézsia 4 forintot ad a gyermekek tanításáért. A mesternek elvetnek mind tavaszt, mind őszt”. A tanító sorkoszt-beli járandósága arra utal, hogy nőtlen, diák-tanítóról van szó, a tavasz és őszt említése pedig arra, hogy a falu kötelessége a tanító szántóterületeinek elvetése.¹⁸

A XVIII–XIX. századi falusi iskolázás egyik nagy kérdése a rendszertelen iskolalátogatás. A XX. századi iskolázásé pedig a fokozatosan csökkenő gyermeklétszám. A sárvásári tanulólétszám az említett időszakokban a következő:¹⁹

1816	1847	1879	1895	1940	1988	1998
16	15	25	29	31	13	5

A XIX. század elején a sárvásári iskolában olvasni, írni, énekelni és a vallás alapismereteit tanították. később a számtani alaptanulmányok és természettani ismeretek is megjelentek a tanrendben. Népszerűek voltak Gönczy Pál fali olvasótblái és Gáspár János olvasókönyvei.

A XIX–XX. század fordulójára Sárvásár *újjaszületett*, egymás után épültek a diszes faragott oromfalas házak, faragott-festett kapuk. Híres „fejszész emberek”, ácsok, fafaragók voltak *Balázs Ferenc* M-

Sárvásári fejfák

¹⁷ *Sebestyén Kálmán*: A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) református egyházmegye népoktatásának adattára. Bp., 1993. 163–166. old.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

tyás, Balázs János, Balázs József, Páll János, Péntek Ferenc, Tamás Ferenc stb.,²⁰ de a legismertebb az öreg bútorfestő molnár, Barta Sámuel lett. Malonyay Dezső azt írta róla, hogy „Öt-hat szomszédos faluban, ami legszebbet találunk, azt az öreg molnár csinálta”,²¹ Barta Sámuel tanítványa volt a nyárszói Viskán Laci, akinek fia még az 1980-as években is készítette festett bútoraikat.²²

Szép kalotaszegi viselet készült Sárvasáron, de a legszebb mind a mai napig a *sárvasári gyöngyös pártá*. Tóth Lászlóné „*Iréne néni*” híres pártacsináló asszony volt, aki édesanyjától tanulta a mesterséget, ő egykor Gyarmathy Zsigáné ösztönzésére kezdett a pártakészítéshez. A gyöngyöspártából – ami csaknem ezer csigagyöngyből készült – Irénke néni 1937–1947 között rendelőkönyve szerint 83-at készített és 69-et felújított.²³

Sárvasár a kalotaszegi népdalok egyik forrásvidéke, ahol Ambrus Sándorné Márton Kata (1901–1986) híres nótafa élt, akit egész Kalotaszeg Morzsa Kata néven ismert. Mintegy 250 dűdöt, népdalt ismert, énekelt Bartóknak, Kodálynak, Sárosi Bálintnak, Jagamas Jánosnak, Faragó Józsefnek.²⁴

A falu családnevei közül 1493-ban a Székely, Kis, Farkas, Albert, Biró neveket, 1666-ban a Koltsár és 1673-ban a Tamás családokat említik. A XVII–XVIII. században bekövetkező pusztítások után a falu lakossága részben kicserélődött. 1864-es összeírás szerint a Péntek a legrégibb család, a Balázsok, Kovácsok Deritéről, a Tamások, Pálok Ketesdről, a Szabók Méregjéről jöttek. 1784-ben a falu lakóinak száma 196 lélek.²⁵

Sárvasár legnagyobb jelenkori gondja a lakosság számának fokozatos csökkenése. Mivel 1930-ban lakóinak száma 321 lélek (ez demográfiai csúcsot jelentett), ettől kezdve a fogyás folyamatos, 1956-ban 287-en, 1977-ben 277-en, 1992-ben 208-an és 2008-ban már csak alig 150-en lakják. Vajon meg lehet-e állítani a teljes elnéptelenedést?

1989-ben fordult a történelem kereke, az új helyzetben a nép újra a termőföld tulajdonosává vált, és részben visszanyerte személyes szabadságát. A társadalom új érvényesülési lehetőségeket kínált, megnyílt az út a felemelkedéshez, de sajnos az elszegényedéshez is. A kalotaszegi népművészettel – fafaragással, varrottassokkal – foglalkozó egyéni vállalkozók száma növekszik, bővül a kenyéradó munka lehetősége. A nemzetiségéhez ragaszkodó szorgalmas sárvasári nép bizonyára a következő évtizedekben is megfelelő helyét ebben a vajdú világban.

Sebestyén Kálmán

„Bába nagyanyám” Egy falusi szülésznő a XX. századból

Bába nagymama – így emlegetjük a családban anyai dédnagyanyámat, Furák Máriát. Magam alig találkoztam vele, nagyon homályosan emlékszem rá. Annyit azért tudtam róla, hogy ő volt faluja, Maroslele máig emlegetett bábája. Egy öregségében is karakteres arc, kissé férfias, határozott hang, sötétbarna panofix bunda, fekete fejkendő. Ez a kép jelenik meg előttem legelőször, ha rá gondolok. Aztán az emlékfoszlányok: *Megjött a bába nagyanyád* – súgja fülembe alig hallhatóan Kerekes nagyanyám a maroslelei templom egyik padjában, s látom, amint egy botra támaszkodó, kissé meggörnyedt alak ballag előre a padsorok között... Öreg, nagy kezeivel egy csíkos szélű férfizebkendőt bontogat, pénzt vesz ki belőle... Az ajtó üvegén át látom, amint ül másik dédnagyanyám kis szobájában és beszélgetnek... Aztán a hír, hogy kórházba került, ... meghalt.

²⁰ Csete Balázs: Kalotaszegi fafaragások. Bp., 1990. 15. old.

²¹ Malonyay Dezső: A kalotaszegi magyar nép művészete. Bp., 1907. 28. old.

²² Sebestyén Kálmán: A nyárszói festett bútór mestere. Igazság, 1981. III. 18.

²³ Faragó József–Nagy Jenő–Vámszer Géza: Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest. 1977. 45–69. old.

²⁴ Buzás Pál: A kalotaszegi nótafa. Kalotaszeg, 2002/6.

²⁵ Pesty Frigyes: Helységnévtár, 1864. Országos Széchenyi Könyvtár. Bp. Fol. Hung. 1114.

Hagyatékából édesanyámnak egy szatyornyi értéktelennek tartott, régi papiros és néhány divatjamúlt, hajdani ünneplő ruha jutott. Egy élet maradvékai. Ezeket a hajdan gondosan vezetett bábakönyveket, szakmai továbbképzések jegyzetfüzeteit, megsárgult igazolólapokat ma én őrzöm. Ezekből, valamint lányának és unokájának visszaemlékezéseiből próbáltam meg fölvezetni életútját. Egy életet, amely nem volt ugyan átlagos, mindennapi, mégis egy a sok közül.

*

A makói katolikusok Szent István-napi búcsújára nemcsak a helyi hívek gyűltek össze, gyalogosan vagy lovas kocsikkal a környező falvakból is sokan eljöttek. Ki zarándokcsoport tagjaként, ki családjával érkezett a templomba. A búcsú alkalom volt a családi összejövetelre, a régen látott ismerősök újra válthattak néhány szót, megtárgyalhatták a változásokat, majd a templom körül felállított sátrak portékáit szemlélve sétálhattak, búcsúfiát vásároltak.

Egy ilyen templombúcsú alkalmával találkozott valamikor az 1890-es évek második felében az apátfalvi Furák András Juliannával. Furák András családja hagyományos földművelő, állattartó gazdálkodást folytatott, a földéaki Kővágók viszont falusi iparosok voltak, szappanfőzéssel foglalkoztak. Hamarosan megtörtént a lánykérés. A fiatalok még a jegyben járás idején úgy döntöttek, hogy a közeli Lelén telepednek le. A faluban élt ugyanis Furák András egyik barátja, aki a maga jó tapasztalatai alapján kedvet csinált az ottani életkezdeshez.

A házasságkötés után házat építettek, földet béreltek, jószágot tartottak, napszámba jártak. Megélhetésük – ha szerényen is, de – biztosítva volt. Hamarosan gyermekeik születtek. „Tizenvalahányban nagyon nagy járvány volt a gyerekek között. Tavasszal volt, tél utolján. Ilyen torokgyíkféle. És abban három gyerekkük möghalt: az Andriská, a Juliská, mög az Etelká. Három gyerekköt egyszörre eltemetni, micsoda fájdalom az! Nagyanyám mesélte azt is, hogy a majorokba rengeteg gyerek volt, és azokból is sokan möghaltak. Nem is lovas kocsikkal, hanem nagy, hosszú szekerekkel hozták a majorból befele a kis koporsókat ide, a lelei temetőbe. Istenöm! Rettenetös lehetett! Mikor kinn voltunk a temetőben mindönszentökkor; mi gyerekek végigjártuk, végignéztük ezöket a kis sírokat is.” Három gyermekük érte meg a felnőtt kort: az 1900-ban született Erzsébet, az 1902-ben született Mária, és a járvány után, 1918-ban született János. Közülük a középső dédnagyanyám.

Furák Mária 1909 és 1915 között járt elemi iskolába. Hiányzásai miatt a negyedik évfolyamot harmadik „nekifutásra” sem végezte el. Bizonyítványának utolsó hivatalos bejegyzése: „A harmadik negyedben nem járt iskolába.” Gyakorlatilag tehát csupán három elemi végzett, a negyediket – hiányzásai miatt – nem tudta befejezni. Sok lelei gyerek volt hozzá hasonló helyzetben. Dologidőben napszámba jártak már a tízévesek is. Segíteniük kellett családjuk megélhetését, így a tanköteles felső korhatárt elérve többen kimaradtak az iskolából. 12-13 éves korától kezdve tehát ő is végleg beállt a család kenyérkeresői közé.

Legtöbbit a püspöki uradalomba járt napszámba. Lele és annak határa ugyanis a csanádi egyházmegye területén feküdt, s a püspökség itt hozta létre egyik mezőgazdasági központját. Már az 1800-as évek közepétől *majorsági gazdálkodást* alakítottak ki, s az állattartás mellett *nagyüzemi földművelés*be kezdtek. Sok munkáskézre volt szükség, ezért állandó cselédséget szerződtettek az újonnan létesített két nagy majorba. A cselédek más falvakból érkeztek, kezdetben elszigetelten éltek, nem érintkeztek földet bérlő, önállóan gazdálkodó leleiekkel. (Az idők folyamán aztán mégis egyre több kapcsolat alakult ki a cselédek és a falubeliek között.) A falubeliek nem szívesen vállalták a majorsági cselédség kiszolgáltatottnak tartott életét, igyekeztek megmaradni a függetlennek vélt falusi élet keretei között. Még akkor is, ha saját földdel nem vagy alig rendelkeztek. Inkább eljártak napszámba a püspöki uradalomba, de az ottani cselédéletet nem vállalták. Az uradalmi napszám biztos kenyérkereset volt számukra, de nagyon kemény feltételekkel: napfelkelte előtt már jelentkezni kellett az előre megadott helyen, hogy virradatkor indulhasson a munka. Reggel és délidőben egyórányi szünetet tartottak, majd napnyugtáig folytatták tovább. Munkavezetők, ún. *pallérok* osztották el a feladatokat. A fiúk és a lányok többnyire külön csapatban dolgoztak. A kisebbekkel gyomláltattak, a nagyobbak kapáltak, a gyümölcsösben, szőlőben dolgoztak, a nagylányokat, legényeket a zöldségeknél, a komlóültetvényeken foglal-

koztatták, aratásnál, cséplésnél segédkeztek, kukoricát törtek, később a magtárban segítettek a gabona forgatásában.

1919–20 az újkori magyar történelem jelentős időszaka. Károlyi-kormány, Tanácsköztársaság, román megszállás, Horthy, Trianon ... Dédnagyanyámnak is fontosak ezek és a következő évek. Ezidőtájt esik nagy szerelembe Antoni Jánossal. A fiú is lelei, s családja nem éppen a szegényebbek közül való. (A Lelet Makóval összekötő út közelében volt szüleinek nem is kevés földje. Egyik testvére az uradalom gépésze volt – ami szintén elég jó helyet jelentett a lelei „ranglétrán” –, másik testvérét taníttatták, később Deszkre került, és az ottani községházán dolgozott.) Falubeliek voltak, tehát ismerkedniük nem nagyon kellett egymással, gyerekkoruk óta ott nőttek egymás mellett, látták a másikat utcán, szántóföldön, templomban. Talán valamelyik bálon indult a mélyebb kapcsolat. Az Antoni szülők nagyon tiltakoztak: hiába dolgoz és csöndes az a lány, de szegény. Egy ilyen napszámos lányt akar feleségül venni a fiuk? Nem! A fiút közben elvitték katonának. Teltek a hónapok, de a szülők nem engedtek. A fiatalok végül egyetlen megoldást láttak. Azt, ami másutt már bevált: kész tények elé fogják állítani a szülőket, s így majdesak megbékélnek. Amikor egyszer a katonaságtól szabadságra engedték, Antoni János be is jelentette szüleinek, hogy hamarosan nagyszülők lesznek. Am azok még erre a hírre sem enyhültek meg. A fiatalember ekkor olyan kilátástalannak és értelmetlennek érezte a szülőkkel folytatott további harcot, hogy a laktanyába visszatérve főbe lőtte magát. „Képzeld el! Képzeld! Anya mögött van terhessen! Sē holt, sē eleven nem volt, mikor mögtudta a hirt. Na, mög a családok között mi volt akkor, milyen perpatvar! Okolta egyik a másikat. Még később is, amikor az anyósjelöltje mönt az utcán és möglátta anyát, lēköpdöste: – Boldog vagy mostmān? Örűlsz?... és mindőnfēle k...nak lēhordta. Hāt, lehet hogy én is azt csináltam volna. Mer az ű szempontjuktól azt a gyönyörű gyērköt anya tōtte tōnkre. (...) Micsoda tragédia ez!” Nemcsak a halott fiatalember szüleinek, dédnagyanyámnak is legalább akkora tragédia volt. Azt hiszem ekkor benne is megváltozott valami. Hogy húszévesen ép ésszel kibírja mindezt, megkeményedett. A külvilág véleménye ezután már kevésbé érdekelte.

1922-ben született meg tehát nagyapám, akit – bár mindenki tudta, hogy ki az apa – édesanyja nevééről *Furák Ferenc*nek anyakönyveztek. Bár bizonyosan nem kevesen voltak azok, akik megszözltek dédnagyanyámat, elhűzödtak mellőle – hiszen megesett lány volt, öngyilkos lett, akit szeretett –, de szülei nem fordultak el tőle. Az Antoni nagyszülők elutasították ugyan a gyereket, de az uradalomban dolgozó Antoni József szinte sajátjaként szerette meghalt testvérének gyermekét. Minden csoda három napig tart, így a faluban is elcsöndesedtek, majd abba maradtak az összesűgások. Dédnagyanyám pedig továbbra is járt napszámba, hiszen most már gyermekéről is neki kellett gondoskodnia.

Négy esztendő múltán, 1926 nyarán csatlakozott a Haviboldogasszony ünnepére Szegedre induló lelei búcsúsokhoz. Vitték a templomi lobogókat, a körmeneti keresztet, s mint máskor, most is gyalogosan mentek. Előbb a tápai komphoz, majd le az alsóvárosi templomba. „Mikor gyűttek a búcsúra, és bērtētek a templomba, ott ugye egész éjszaka imádkoznak, alszanak is, de inkább ébren vannak, hőmpő-

Barátnők között (Furák Mária középpūtt, fehér blűzban, sötēt szoknyában)

lyög a nép ki-be, ki-be. ... És akkor nézte ott azt a Szűzanyát. Sokáig. Azt, ahogy a Szűzanya ottan tartotta a kezibe a kis Jézust. Ahogy a Máriát nézte, azt érőzte, hogy az beszél hozzá. Azt mondta neki, hogy ő lögyön szülésznő, válassza azt a hivatást, mert az űneki való. Mindön adottsága arra való. És holdog lösz azzal."

A búcsúról hazatérve azonnal utánajárt, hogyan lehet belőle szülésznő. Rövidesen megkapta a tájékoztató levelet Szegedről, s beiratkozott a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Női Klinikájának tíz hónapos bábaképző tanfolyamára. Szegénységi bizonyítvány alapján tandíjmentességet kapott ugyan, ám így is nagy anyagi megterhelést jelentett a tanfolyam elvégzése, mert ez alatt egy kenyérkereső kiesett a családból. Bár kiváló tanulmányi előmenetelért kapott valamennyi ösztöndíjat, de ez csak csökkentette az anyagi nehézségeket, meg nem szüntette. „Anyá azt mesélte, hogy borzasztó jó tanítók, igazi, szívből dolgozó orvosok voltak ottan. És nagy fegyelőm. Még nagyon szabadságra se lehetett hazagynni. Ők vezették ott mán a szülést is, nem lehetett ottan félrehúzódni. Mesélte, hogy volt olyan, aki elhúzódt, mert valahogy nem bírta látni azokat a dolgokat. Az orvosok figyelték, hogy melyik az, amelyik curikkol a munkától, és akkor azt haza is küldték. Nem engedték tovább, mert sok élet múltott azon.” A tanfolyam záróvizsgájára készülve egy kemény borítójú füzetet vett, amelybe részletesen leírta egy általa vezetett szülés minden egyes mozzanatát – ez bizonyára a vizsga egyik része volt – és a vizsgán megválaszolandó kérdéseket. A füzet végéről kitépett, de benne hagyott lapon pedig egy piszkozatot írt. Ennek szövegéből az tűnik ki, hogy a tanfolyam záróünnepségén ő mondhatta társai nevében a búcsúbeszédet. Ez is arra utal, hogy kiváló eredménnyel végezte el a bábaképzőt.

Falujába visszatérve a község házában kellett jelentkeznie, ahol oklevele alapján kiadták működési engedélyét. A kisbíró dobolta ki a faluban, hogy Furák Mária hazaérkezett, és megkezdte önálló szülésznői tevékenységét, mint okleveles magánbába. 1927. július 1-én vezette az első szülést a Vásárhelyi utca 58. számú házban. „Az az első gyereket, akit a világra segített, Barta Jóska, az aztán ahhoz a híres Övegös professzorhoz került föl, annál szolgált.” Ismerték a faluban, egyre többen keresték, választották őt. Az első évben – júliustól decemberig – 15 szülést vezetett, s a későbbi években átlagosan 40 körüli gyermeket segített a világra. Munkája azonban nemcsak ebből állt, hiszen a terhesség megállapításától kezdve rendszeresen jártak hozzá az asszonyok, ő is eljárt a házakhoz, megvizsgálta a várandósokat. „Nem is a fiatalasszony, hanem az anyja, vagy az anyósa szólt, hogy: Mari, gyere mán el, nézd mög, mer itt valami lösz! Ó – aszongya –, láttam én mán, nem köll énneköm mondani. Láttam én mán a fülirül, a templomba mikor ott ültetök.” Nemcsak leleiek keresték föl, kijárt a püspöki majorokba, hívták a Tápairétre, a vásárhelyi, batidai tanyákra, a földéaki és a makói határba is. Mindig készenlétben volt, bármikor hívták, indult. Ha pedig nem volt otthon, a ház ablakába ki volt írva, hogy hol található meg.

Többnyire hajnalban, 4 órakor indult el otthonról. Egyszerű ruha, simán hátraférsült, kontyba tűzött haj, télen vastag harisnya, bakancs vagy gumicsizma, egy vastag barna berliner kendő. Mindig így in-

A bábaképző tanfolyam hallgatói a szegedi Ferencz József Tudományegyetem Női Klinikáján, 1926.

dult neki a napnak. Kezébe vette bábatáskáját, az estétől reggelig szabadon eresztett házőrző kutyák elleni fegyverül pedig egy erre rendszeresített vastag botot – a hajnali körutak segédeszközét. Először végigjárta a faluban lakó gyermekágyasokat, majd délelőtt 8-9 óra táján ment ki a majorokba, aztán jöttek érte lovas kocsival a tanyákról. Közben természetesen hívták szüléshez, foglalkozott a várandósokkal, intézte a hivatalos ügyeket, gondoskodott az eszközök beszerzéséről, tisztántartásáról... Este 8-10 óra is volt, mire hazaért. Otthon töltött kevés idejében először a bábatáskát tette rendbe, hiszen ha hívták, nem volt idő összeszedgetni a hiányzó fölszerelést. Ebben tartotta a szüléseknél használt fehér, vékony világoskék csikozású, hosszú ujjú bábaruháját, és a szintén fehér, széles pántú kötényét is. Ezeket a vizsgálatkor, illetve a szülő asszony mellett vette föl. Mindkettőből egy váltás volt. Ha már annyi ideje sem volt, hogy a szülő nőhöz kiérve a ruhát fölvegye, a kötényt akasztotta a nyakába.

Jó néhányszor előfordult, hogy párhuzamosan, egyszerre két szülésnél kellett segédkeznie. Ilyenkor „trappban”, fölváltva járt át egyik helyről a másikra, felügyelte mindkét szülést. Különösen az őszi és tavaszi esők idején fölzótt utakon volt nehéz eljutnia a szülő nőkhöz és a gyermekágyasokhoz. Biciklije sohasem volt, mindig gyalog ment vagy lovas kocsin vitték. Többször megtörtént, hogy lóval mentek érte a tanyáról, mert a lovas kocsi elakadt volna a sárban. Ilyenkor fölült a lóra, s a ló tudta, hova kell vinnie. Az érte küldött „futár” az egyik kocsmában vagy valamelyik rokonnál, barátnál várta meg, míg visszaér, s a lóval maga is hazamehet. „A testvéreinek, a Jani bácsinak a lovával mőnt el égy szőr, amikor valamelyik tanyára kellett kimennie. Nagy tél volt. Oszk hazajött a ló, a nagyanyám mőg sēhun. Jani bácsi fogta a fejít, aszongya: Jó Isten! Most merre mőnnek? Merre keressem? Hát kiderült, hogy ugye a nagy hidegben a Porgány be volt fagyva, és mikor mőnt át rajta, a lónak mőgcsúszott a patája, ű mőg lēesött. Ugy föl volt öltözve, hogy nem bírt azonnal fölállni, nem bírt visszamászni a lóra. A ló otthagyta, ő mőg aztán elindult haza, toronyiránt.”

Valószínűleg az egyik tápáiréti családhoz kijárva ismerkedett meg 1930-31 táján a jóképű, megnyerő modorú gépésszel, Forrai Mihállyal. Annak is tetszhetett a maga útját járó, kissé különc, önálló egzisztenciával rendelkező dédnagyanyám. Mégis hamarosan elmaradtak egymástól. Házasság ugyan nem lett a kapcsolatból, de egy újabb gyerek igen, az 1932-ben született Furák Ilona. „Allitól nagyon nagy lacibetyár vót az én apám, mőg szép embör vót. Anya el is mondta a szüleinek, hogy ű akarta, hogy lögyön még egy gyēroke, egy kislány. Ahogy én mőgszülettem nagyanyámék soha nem szóltak egy rossz szót miattam. Azok a többi unokától nem tudtak kijjebb szorítani, úgy szeretik.” Ezzel a második gyerekkel méginkább a falu közösségének peremére került, de ez már egyre kevésbé érdekelte.

Pár évvel később volt még egy próbálkozása, hogy magánéletét rendezze: 1939-ben (36 évesen) férjhez ment a tőle 8 évvel fiatalabb, református vallású Csáki Mihályhoz. (Az már a körülménységből is látszik, hogy ez a házasság sem felelt meg az erkölcsi elvárásoknak.) Ahol a lelei, a földéaki és a vásárhelyi határ érintkezik egymással, ott volt a jómódú Fejes család gazdasága. Vásárhelyiek voltak, de a lelei templom közelebb volt tanyájukhoz, ezért vásárnaponként oda jártak misére. Náluk volt lovász és kocsi, a szintén hódmezővásárhelyi születésű Csáki Mihály. Vasárnaponként ő vitte a családot templomba. Református volt, ezért amíg a család misén volt, addig ő a lovakat látta el, és kinn várakozott. Ezeken a vasárnapokon láthatta az egyszerűen, de szépen fölöltözött, már nem fiatal szülésznőt, aki a mise után eligazítja a keresztelőre készülő hozzátartozókat, és indulnak be újra a templomba. Valahogyan elkezdődött közöttük egy sajátos kapcsolat, amelyből házasság lett. A fiatal férj a két gyermeket nemcsak elfogadta, szerette is. Azt azonban nem tudta megszokni, hogy alig volt együtt a család, mert éjszaka is jöttek, zörgettek az ablakot, hogy „– Jaj, Mari, nagyon siess, mer mán kinn van a gyēroknak a feje!” s azonnal indulni kellett a szülő asszonyokhoz. Egy idő után szóvá is tette, egyre több vitájuk volt emiatt. Dédnagyanyám azonban nem fogadta el az érveket: „*En sēmennyi pézé' nem hagyom abba. En erre fölesküdtem, engöm az asszonyok várnak. Ha tē ezt nem tudod mőgérteni, akkor nagyon sajnálom. Ha ez nem tetszik, mőhetsz!*” És a két gyerek egyszer valóban arra ment haza az iskolából, hogy édesanyjuk ismét egyedül maradt. Nem bontották föl a házasságot, de 1941-től különváltak éltek. Csáki Mihály időnként vissza-visszajárt Leleire, meglátogatta őket – később az unokákat is, de már soha többé nem költözött vissza feleségéhez.

Dédnagyanyám egész életében szinte csak a munkájának élt. Gyermekait tulajdonképpen a nagyszülők nevelték föl, ő pedig a keresményéből honorálta szülei segítségét. Azt, hogy mennyit kérhet munkájáért rendelvek szabályozták. A díjazást mindig megbeszélte a szülő nő családjával. Igazodott a család anyagi helyzetéhez, lehetőségeihez. Az először szült nővel többet kellett foglalkoznia, több dologra kellett megtanítania, így valamivel többet is fizettek, a második, vagy többedik szülés után már volt tapasztalatuk, volt gyakorlatuk az anyáknak, kevesebb gondozást igényeltek, ezért kevesebbet is kért tőlük. Egyesek pénzben, mások terményben fizettek. Kinek milye volt. Még a legszegényebb házaknál is

volt tehát, ők a szülés után két héten keresztül két liter tejet adtak. Karácsonykor, húsvétkor is gondoltak rá: négy-öt asszony összefogott, fölpuccolt tyúkot, hizott libát vittek ajándékba.

Tízéves bábasága alatt gyűlt össze annyi pénze, hogy építkezésbe kezdjen. Addig szüleinél lakott, most saját házat építtetett magának. Sok segítőtje volt, mert az idő tájt a családokkal többnyire úgy egyezt meg, hogy munkájáért ők is munkával fizetnek. A férfiak jöttek vályogot vetni, építeni, az asszonyok meg meszelni. Kis „előszoba”, kamra, nagy konyha, hátrébb egy kis nyári konyha, feljebb a nagyszoba fölvetett ágygal, kemencével, amely csak karácsonyra lett befűtve. Amikor hidegebbek jöttek, és kintől inkább befelé húzódtak, akkor főleg a nagykonyhában éltek. Ott főztek, melegedtek, fűödtek, a felkötött dróton pedig száradt a kimosott ruha. Két ágyat is betettek, ott aludtak. „Az egyik oldalon volt a sparherd, abból hosszú cső vezetett a falon végig, mert a másik oldalon volt a kémény. Úgy volt megoldva, hogy csak a füst mönt ki a kéményön, meleg nemigen, mert a cső leadta a meleget. De muszáj is volt, mert anya át volt fázva, amikor hazajött, ha kocsival vagy szánkóval hozták, akkor is, míg a lábbelije is át volt ázva.” Ebben a Damjanich utcai házban élt aztán élete végéig. A ház falán zománczott táblán, fehér alapon arasznyi fekete betűk hirdették, hogy itt lakik „Furák Mária, okleveles szülésznő”. Házának kapuja mindig nyitva állott. Ha elment otthonról, csak a ház bejárati ajtaját zárta. Erre az ajtóra egy kis tábla volt fölserelve, mellette kréta. Ide írta föl mindig hova, kihez ment, hogy ha keresik, tudják, merre találják. Jóval később, már felnőtt fiától kapott egy kb. félméteres, csőrében pólyás babát tartó gólyafigurát – ezt pedig a ház ablakába tette ki. Nem sokáig kellett tehát keresgélni, melyik házban lakik a bába.

És ő továbbra is rendületlenül járta a falut, a tanyákat, a majorokat, hozták, vitték, hívták mindenfelé. Barátja alig volt, csudabogárnak tartották, de szakmai tudását mindenütt elismerték. 1945-ben, augusztus 2-án „Kurai Miska bácsiéknál hármas ikreket segített a világra. Már jóval korábban látta, hogy jócskán erős a terhesség. Mondta is Piroska néninek, hogy „Te! Mihelyt érzed, azonnal szóljál, mert én úgy látom, hogy itten többen vannak.” Osztt az még elájult a hírtől. És tényleg három gyermek született, három fiú. Életbe maradt mind. Szögény Piroska néni anyyira vajúdott, hogy sok ember nem bírta hallgatni azt az ordítást, jajgatást. Anya kiszaladt a porta végibe, oszt kiabált, hogy Miska, hun vagy? Azonnal gyere befele, gyűjtsd a kemencébe be! De rózsát hozzá, hogy minél hamarabb meleg lögyön, mer a kölkök mögfáznak! Mi az, hogy kölkök? Hát hányan vannak? Hárman. Miska bácsi is el volt hűlve, hogy így sikerült a helyzet.

Észön köllött lönnie, hogy egyik gyermeknek se lögyön semmi baja, míg az asszonynak se. Négynek volt a felelőssége rajta. Piroska néni egész éjszaka vajúdott, anya is elfáradt. Kicsit leült aztán, pihent, de addig nem gyűtt el, amíg rőndbe nem tőtte a dolgokat szépen. Hát micsoda öröm az! Még most is, ha három gyermek van, hányan körülállják! Ű míg egyedül csinálta végig az egészet. Az asszonyt is szépen elrőndözte, míg mindönt, zak-pak. Gyönyörűen lefürdetve, bepólyálva a kölykök ott a kemence-padkán. Aztán hazaindult átöltözni, mer mönni köllött másik helyre.”

Mivel jó szülésznőnek tartották, ezért kézzel a kézre adták, megbecsülték, tisztelték az asszonyok. A községi tanács alkalmazottjaként egy másik szülésznő is dolgozott a faluban, dédnagyanyám pedig ún. magánbába volt. Az utókor emlékei szerint nem konkuráltak, jól megvoltak egymás mellett. Előfordult azonban, hogy kettejük mellé be akart lépni egy harmadik is, aki viszont már veszélyeztetette volna a megélhetésüket. „Vót mikor majdnem hajra möntek. Az is lelei vót, de az Makón tanult, nem a szegedi klinikán. Ki volt bubifrizurázva, magas sarkú cipőben míg nylonharisnyában járt. Piros körömmel, piros szájjal, míg kipipörkézve akart azok közé a szögény asszonyok közé kimönni. Ott nem tudott így mögél, nem szerették. Vissza is mönt Makóra, a kórházba.”

Makóról rendszeresen kijárt hozzá a járási tisztí főorvos, és szigorúan ellenőrizte az adminisztrációt, a fölsereléseket, a tisztaságot. A babakönyv első oldalán, erre a célra fenntartott helyen mindig följegyezte az ellenőrzések eredményét. Ahhoz, hogy a babaképzőn szerzett tudása megmaradjon, és az új ismereteket is be tudja építeni munkájába, ötvenként hathetes bentlakásos tanfolyamot kellett elvégeznie. Ilyenkor elméleti előadások, és szülészobai gyakorlatok váltották egymást. Gyulán, Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Makón végzett ilyen továbbképzést, amely minden esetben vizsgával zárult. „Vót itt egy professzor, az nagyon hívta be Szegedre főmadámnak, de anya azt mondta neki: Professzor úr! Nagyon köszönöm a kedvességét, de én a lelei asszonyokat nem hagyom ott. Azok engöm várnak haza.”

Munkájának fontos része volt a keresztelön és az azt követő ebéden való közreműködés. Ekkor jelent meg először nyilvánosan, a közösség előtt az édesanya és gyermeke. A gyermeket a keresztanya hozta a közösség színe elé. Dédnagyanyám falubeli, idősebb asszonyokkal három selyemtakarót himeztetett, ezzel voltak leterítve a keresztelendő gyermekek. A templomból hazatérve a bepólyázott, pólyatakaróval letakart gyermeket a házban először a tisztaszoba közepén tették le. Körbeállták, az anya és a keresztanya apró cukorkákat, aprópénzt (filléreket) szórt rá, amit a jelenlévő kisebb gyermekek

kapkodtak össze. Ezután az egész család ünnepi ebéden vett részt, amelyre nemcsak meghívták, de el is várták a bábát, hiszen az ő feladata volt, hogy tréfás kiszólásokkal mindvégig gondoskodjék a jó hangulatról. Az ebéd alatt jelképes cselekedeteket is végzett: „Amikor a köröszülés utáni ebédre készültünk, aszongya égször: – Szörözzetek valahunnan egy csomó rossz tényért! Szörözzetek, mert különben a jóitöszöm tönkre! – Mit akar Mari néni? – Majd möglátod. Akkor hát szöröztek valahunnan egy párat, oszt mikor möggyüttünk a házhoz, földhöz vágta a tényérokát.” Előfordult más, szintén gonoszúzó célzatú zajkeltés is: „Ebéd után Bözsi ágyónk, Kövágó Jóska bácsi felesége elővött egy pléhtepsit, abba tölt kanalat, villát, ilyesmit, mögállt az ajtó küszöbénél, jól möglendítette, és a földön belökte közénk. ... Sutty be... Zörgött ám, mint az istennyila.”

A 1940-es évek végétől a kormányrendeletek egyre inkább szűkítették az önállóan dolgozó szülész-nők munkaterületét, az otthoni szüléssel szemben a kórházi illetve szülőotthoni szülést szorgalmazták. A megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között 1951 végéig dolgozhatott ún. *magán bábaként*. Ekkor pályázta meg és nyerte el a községi szülész-női állást, amelyet tíz éven keresztül, 1952 januárjától 1962. júliusi nyugdíjazásáig töltött be. Ebben az időszakban épült ki a védőnői hálózat, Magyarországon. Az új egészségügyi irányvonal egyre erőteljesebben a szülőotthonok és kórházi szülészeti osztályok felé irányította az asszonyokat. Így az ő munkája is jelentősen átalakult, egyre inkább a terhesgondozás felé tolódott. A szocialista állam által fizetett állásban már nem „csupán” az anyák és gyermekek körül voltak teendői, hanem propagálnia kellett a kórházi szülés mellett a mákgubógyűjtést, a kruplibogáritást, politikai előadásokat hallgatni, szülész-nők közötti munkaversenyben részt venni... (Közben meghalt Sztálin, Edmond Hillary megmászta a Mount Everestet, kitört, majd gyorsan el is söpörték az '56-os forradalmat, a szovjet hadsereg folytatta ideiglenes magyarországi állomásozását, ki-végezték Nagy Imrét, Kubában győzött a Fidel Castro vezette forradalom, Hruscsov Amerikában járt, Gagarin az űrben, felépült a berlini fal, John F. Kennedy lett az Egyesült Államok elnöke.)

Ez a tíz esztendő is eltelt, és nyugdíjba ment. Előtte évekig kereste utódát, akinek átadhatná ismereteit, tapasztalatait. Egy ideig lányára gondolt, de az nem érzett elhivatottságot, inkább a női szabó szakmát választotta. Később menyét szeretne volna betanítani. Az egy ideig hajlott is a dologra, be is mentek Szegedre, hogy a képzésről tájékozódjanak, de történt valami kettejük között, s a jelentkezés elmaradt. (Dédnagyanyám és menyé között mindvégig mély ellentétek voltak.) Édesanyám – Furák Mária unokája, Furák Ferenc lánya – kicsi gyerek korától sokat eljárt nagyjával a házakhoz, figyelte hogyan készül elő, hogyan gondozza az asszonyokat és a gyerekeket. Amikor aztán pályaválasztásra került a sor, anyja nem engedte, hogy egészségügyi iskolába menjen, és nagyjánya hivatását folytassa. Évtizedek alatt felhalmozódott tapasztalatát tehát dédnagyanyám nem adhatta tovább. Nyugdíjazása után már nem is neveztek ki új községi szülész-nőt, az anyákkal ezután a védőnő foglalkozott. Am voltak, akik továbbra is kérték tanácsait, véleményét, elszaladtak érte, ha a vártnál korábban megindult a szülés, és a mentő nem érkezett meg időben Makóról. Lassan azonban egyre fáradtabb lett. A sok, fagyoskodva végiggyalogolt kilométer öregkorában gyötörte meg igazán. Már csak bottal tudott járni, de amerre elment tiszteltetlenségűre köszöntötték, megszólították, elbeszélgettek vele utcán, boltban, buszmegállóban. Gyakran meglátogatta a „gyerekeket”, akik kezei között születtek, azok pedig elhívták lakodalmukba, gyermekük keresztelőjére.

Nagy törést jelentett öregségében fia váratlan halála. (Furák Ferenc 1974-ben, 52 évesen halt meg.) A lelki megrázkódtatás nyomán egyre zárkózottabb és szókimondóbb lett. Egy küzdelmes, és önfeláldozó élet után, halálához közeledve már csak az őszinte embereket tűrte meg maga mellett, akiről tudta, hogy valóban szeretik és elfogadják őt. Továbbra is eljárt beszélgetni a régi ismerősökhöz, sok időt töltött a templomban, temetőben. 1981-82 telén egyre többet betegeskedett, végül a makói kórházba került. Élete itt ért véget 1982-ben.

Egy élet a sok közül – mégis egyedi és megismételhetetlen, s amelyet lánya, Furák Ilona így foglalt össze: „Olyan érdekös volt ez az egész élete! Nagyon-nagyon szerethette ezt a hivatást, mert tényleg olyan türelőmmel volt és olyan odaadással csinálta végig.” A maroslelei temető egyik fő helyén lévő sírján ma csak ennyi áll: „Furák Mária szülész-nő 1902–1982”.

Kerekes Ibolya

Felhasznált irodalom: Deákzy Zita: A bába a magyarországi népi társadalomban. Bp. 1996. – Lotz Antal: A Csanádi Egyházmegye vázlatos története. In.: A Csanádi Egyházmegye jubileumi évkönyve. Szeged 9–42. old. 1980. – Markos Gyöngyi: A szülés hagyományai Makón. Debrecen 1986. – Uő.: Bábaság Makón. In.: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged 131–187. old. 1987. – Rozsnyai János (szerk.): Maroslele község monográfiája. Maroslele 2000.

Adatközlők: Kerekes Ferencné Furák Margit – Szeged, szül.: 1947; Kurusa István – Maroslele, 1911–2008.; Lele Lajosné Furák Ilona – Szeged, Petőfi-telep, szül.: 1932.

A XXXVII. Honismereti Akadémia

Szarvas, 2009. június 28–július 3.

Halász Péter:

Megnyitó

Tisztelettel, szeretettel és őszinte megbecsüléssel köszöntöm a 37. Honismereti Akadémia résztvevőit és vendégeit. Köszönöm, hogy érdeklődésükkel megtisztelték honismereti rendezvényünket. Köszöntöm a régen látott barátokat, munkatársakat, de mondhatom úgy is, hogy fegyvertársakat, hiszen akik itt összegyűltünk, valamennyien részesei vagyunk annak a nagy, és hitünk szerint nem kilátástalan szellemi honvédő háborúnak, amit kultúránk, szellemi értékeink megmentéséért, megmaradásáért vívunk a nemzetköziség és a kozmopolitizmus általános, globális kihívásával szemben.

A honismereti mozgalom lassan fél évszázada végzi értékmentő, identitást erősítő, nemzetegyesítő szolgálatát, s ennek a munkának kiemelkedő eseménye minden Honismereti Akadémia. Mindnyájunk számára szellemi, érzelmi feltöltődést jelentenek ezek az alkalmak, ahonnan tudásban gyarapodva, barátságokban megerősödve, vállalt feladatainkra felkészültebben térünk majd haza az Akadémia zárását követően.

De addig még öt mozgalmas, tartalmas nap áll előttünk. Számos érdekes előadást hallgatunk meg, elmecsiszoló szekcióüléseken veszünk részt, értékes kulturális rendezvények részesei leszünk, bejárjuk Békés megye legszebb tájait, városait és falvait, és végre ismét jól kibeszélgetjük magunkat. Legalábbis egy esztendőre!

Ezen a helyen jólesik elmondanom, hogy Békés megye már harmadik alkalommal ad otthont a Honismereti Akadémiának (1984, 1991, 2009), és a három közül két ízben Szarvas városa a házigazda. Örömmel és elismeréssel jelenthetem tehát, hogy ez a város az egyetlen a nem megyeszékhely települések között, amely már második alkalommal fogadja be a Honismereti Akadémiát. (Taps!)

Ha végigtekintünk az elmúlt harminchat Honismereti Akadémián, büszkén láthatjuk, hogy minden alkalommal mozgalmunk legfontosabb kérdéseit tűztük napirendre, a magyar múlt legkiválóbb alakjainak, történelmünk legfőlegelőbb eseményeinek szellemiségét idéztük meg. Ebben a sorban, a 12 esztendővel ezelőtti győri akadémia után, ismét a természet és a gazdálkodás, az „Ember és a környezet” kapcsolata, a táj kutatásának, a környezet ökológiájának, a természet, az élővilág védelmének összefüggése lett Akadémiánk fő témája, s erre aligha kínálkozhatott volna szebb és jobb helyszín, mint a vizek és a szelek által járt, az isteni teremtetés és az emberi teremtetőerő nyomát hordozó Békés megye, a hagyományos gazdálkodást kemény munkával megújító, a földművelés és a földművesek pallérozását egyaránt szívén viselő Tessedik Sámuel és az Arborétum révén méltán híres Szarvas városa. Ahol Tessedik szellemét ma is őrzik a város civil szervezetei és az agrárképzés műhelyei, s ahol mindig komolyan vették Tessediknek azt az üzenetét, hogy „Minden nép jövője attól a munkaerőtől függ, amit ki tud fejteni.” A Honismereti Akadémiákat bizvási tekinthetjük mozgalmunk képzőhelyének, magaskiskolájának, ahol megfogadjuk és valóra váltjuk Tessedik üzenetét: „Megcáfolhatatlan igazság az, hogy a jó iskola mind a népre, mind az államra áldást és boldogságot hoz.”

Tessedik Sámuel egész életének erőfeszítései a korszerű gazdálkodást, a célszerű életet szolgálták. Nem úgy akarta megújítani Magyarországon a paraszti gazdálkodást, mint nem is olyan régen a valóságtól elrugaszkodott kontár, rögeszmés politikusok, akik gyapotot, citromot és gumipityangot honosítottak volna a magyar Alföldön, aminek nemhogy haszna nem volt, de még a kárát is nekünk kellett megfizetnünk. Nem! Tessedik lucernamagot termesztett, szikét javított, állatokat nemesített, akácfát telepitett. Nem előírta, nem erővel kényszerítette az új termesztési módszereket a parasztságra, hanem ki-próbálta és ajánlotta.

Mi volt a titka sikereinek? Az, hogy gazdasági újításait mindig a *hagyományba* ágyazta, a hagyományt és a korszerűt nem szembeállította, hanem egymásba ötvözte. A természetet nem leigázni akarta, hanem okosan felhasználni, a változások és a változtatások sikerét tudással alapozta és szolgálta. Ady szavaival szólva „kedvét töltötte az időnek”, a tájnak, az éghajlatnak, a földnek, s így tudta mindezeket a célszerűség szolgálatába állítani. Mert az apáról fiúra szálló *hagyomány* az, amire alapozhatunk, amikor a mezőgazdaság újjáélesztésére készülünk. Hiszen a különböző természeti tényezők mellett jelentős mértékben az *emberi rátermettség, hajlam, hozzáállás* hozta létre és formálta ezeket az értéktöbbletet hordozó, célszerűen termelő markáns vidékeket. A hagyományos gazdálkodás jól felismerhető, minőséget nyújtó, értéket termelő környezetei is nyilvánvalóan azért alakultak ki, mert *ott sikerült az adott földrajzi, éghajlati, piaci, társadalmi és emberi tényezőkkel összhangba hozni a termelés módját, és képesek voltak az adott viszonyokhoz legcélszerűbben igazodó fajtákat kialakítani, technikát, technológiát létrehozni, fenntartani és folyamatosan tökéletesíteni.*

Ezeket az összefüggéseket szeretnénk a 37. Honismereti Akadémián feltárni, bemutatni, megismerni és továbbadni, hiszen az ember és környezete ma is minden területen újra és újra igényli ennek a kapcsolatnak az összhangját, és szenved a kapcsolat harmóniájának hiányát. A „honismeret” ugyanis mindig a jobbítás szándékával szolgálta a hon jobb megismerését. Azért szemlélt, kutatott, vizsgált, jegyzett föl és tett közzé minden ismeretet, hogy a *honnak*, vagyis a *házá*nak jobb gazdáit lehessünk. Mert tanítani – gyermeket és felnőttet egyaránt – csak az tud eredményesen, aki maga is rendelkezik mindazzal a tudással, amit az elődök – a szájhagyomány, vagy a tankönyvek révén – ránk hagytak. Ha megértjük Tessedik Sámuel mának is szóló üzenetét: „*Aki a parasztyervekeket jól, élethivatásának megfelelően akarja nevelni, annak magának is jó gazdának kell lennie; ha nem az, akkor csak úgy fog szólni a gazdálkodásról, mint ahogy a vak beszél a színekről.*”

Emellett természetesen szeretnénk minél jobban megismerni a vendéglátó megyét, azon belül a különböző programok során meglátogatott településeket, elsősorban Szarvas városát; és ezen kívül is mindenféleképpen szeretnénk jól érezni magunkat.

Itt, az egykori történelmi Magyarország mértani központjában, ahova most nemcsak a maradék Magyarország, de a Kárpát-medence számos régiójából is idesereglett a honismereti mozgalom színe-java, nagyon sokat szeretnénk látni, hallani és – magunkkal vinni. Mert elvisszük majd Békés megye és Szarvas város jó hírnevét, elmeséljük mindenfelé szépségeit és értékeit. Egyszóval nem úgy megyünk el innen július 3-án emlékekkel megrakodva, mint ahogy június 28-án, 29-én várakozásokkal megrakodva, kíváncsiságtól fűtve ideérkeztünk.

Ezekkel a gondolatokkal nyitom meg a 37. Honismereti Akadémiát.

Mándli Gyula felvételei

A Honismereti Akadémiai kitüntetettjei

A Honismereti Szövetség elnöksége a megyei és a fővárosi egyesületek javaslatára 2008. április 29-én többségi szavazással az alábbiaknak ítélte a kiemelkedő honismereti munka elismerésére alapított **Bél Mátyás – Notitia Hungariae Emlékérmét**, a **Honismereti Munkáért Emlékplakettet**, valamint a **Honismereti Emléklapot**. A kitüntetettek személyét és munkásságát a felterjesztők méltatták.

Bél Mátyás – Notitia Hungariae Emlékérmét kapott

Bánki Horváth Mihályné dr. Molnár Erzsébet Aranka

A Szolnok megyei Tiszavárkony községben született 1946-ban. Felsőfokú tanulmányait a Debreceni Tanítóképzőben, majd a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, később az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végezte. Első diplomája népművelő-könyvtáros, a második művelődési előadói szakképesítést, a harmadik levéltáros szakképesítést adott. Egyetemi doktori címét a Kossuth Lajos Tudományegyetemen kapta 1989-ben, művelődéstörténetből. 1994-ben elnyerte a történelemtudomány kandidátusa fokozatot.

1967–1974-ig művészeti előadóként elsősorban kiállítások rendezésével, valamint gyermek- és ifjúsági klubok vezetésével foglalkozott, s e területen megyei szinten végzett szakfelügyeletet. 1974-től 22 éven át vezetője volt a Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szer-

vezet egyik tájmúzeumának, a Kiskun Múzeum igazgatói posztját töltötte be.

Kutatómunkájában meghatározó volt levéltárosi képzettsége és munkahelye. Több mint húszéves közvetlen levéltári anyagrendezés eredménye két kutatási segédlete azokról a kiskunsági fondokról, amelyeket a jelenlegi Bács-Kiskun Megyei Levéltár őriz. A rendezett dokumentumok repertóriumai igazgatástörténeti, jogtörténeti és kutatási módszertani tudnivalókkal kiegészítve 1991-ben és 1996-ban jelentek meg. Mindezek az ismeretek és feladatok irányították figyelmét a jászkun történelem kérdéseire, ösztönözték a forrásfeltárára és feldolgozásra. 1997-től múzeumi beosztásából következően, érdeklődése a néprajz jászkunságra vonatkozó kutatásával egészült ki. Publikációinak többsége a jászkunság, a jászkun Kerület történelmének egy-egy korábban tisztázatlan, vagy kétkedően fel nem tárt területét dolgozta fel, az országban fellelhető különböző szintű levéltári forrásokra támaszkodva, de kutatásai határon túli levéltárakra is kiterjedtek. Első tanulmánya 1979-ben, a Levéltári Szemlében jelent meg, azóta rendszeresen közreadja eredményeit. folyóiratokban, levéltári és múzeumi évkönyvekben, hazai és határon túli konferenciákon. Eddig 11 önálló kötete és számos tanulmánya jelent meg. Választott témájának egyik összegzése – *A jászkun kerület igazgatása 1745–1876* – 1995-ben jelent meg, másik összegzése a *A jászkun autonómia*, húsz ív kézirat.

1985 óta szervez konferenciákat. 1985-ben az első *Jász-kunság kutatása* konferenciát, ahol régészek, nyelvészek, történészek és néprajzkutatók számoltak be eredményeikről és kutatási dilemmáikról. A konferencia kezdetét jelenti annak a fellendült kutatói érdeklődésnek, ami a különböző tudományágak képviselőinek figyelmét a jászkok és kunok, a Jászság és Kunság, a jászkun kerület tudományos fehér foltjaira irányította.

Múzeumi munkája során több kiadvány születését kezdeményezte, illetve ezeket szerkesztette. Közülük a leginkább említésre méltó, *Kiskunfélegyháza helyismereti könyve*, *A vallási élet emlékei a Kunságban* kötet, valamint *A százéves Kiskun Múzeum* album. Kiadványsorozatot indított *Bibliotheca Cumania* sorozattal, amelyben a Kunságra vonatkozó tudományos feldolgozások kaptak helyet. 2004-ben a sorozat ötödik kötete jelenik meg. 2003-ban elindította és szerkesztette a Kiskun Múzeum lapját, a *Múzeumőr*t, amely a múzeumi ismeretterjesztést szolgálja.

Meghívott előadóként néprajz és történelem szakos hallgatóknak speciális kollégiumot tartott a Debreceni Egyetem a „kunok Magyarországon” témakörből, előadásai önálló kötetben, az egyetem kiadásában jelentek meg. Külső tagja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Doktori Iskolájának, ahol 2003-ban a jászkun autonómiáról tartott előadásokat.

Aktív tagja több hazai szakmai testületnek, pl. Magyar Történelmi Társulat, SZAB Magyar Történelmi Munkabizottság (elnökségi tag), a társadalomtörténeti kutatókat összefogó Hajnal István Kör, Pulszky Társaság, Levéltáros Egyesület stb.

Tudományos és szakmai munkásságának elismerését díjak is jelzik: Szocialista kultúráért díj (1979), Kiskunfélegyházáért (1995), Bács Kiskun Megye Tudományos díja (1996), Holló László-díj (2000), Bács-Kiskun Megye Közművelődési díja (2000).

Székelyné dr. Kőrösi Ilona

Dr. Marjanucz László

1954. június 22-én született Csanádon (ma: Magyarcsanak). Nős, felesége Daróczi Éva, tanárnő. Hat gyermeket (Gergő, Máté, Lilla, Katalin, Zita, Krisztina) nevelnek szeretetben.

A Makói József Attila Gimnáziumban tett érettségi után a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, majd a Kossuth Lajos Tudományegyetemen tanult történelem–orosz, majd történelem szakon. Mindkét diplomája jeles. 1983 és 1986 között aspiráns volt az MTA Történettudományi Intézetében. 1984-ben szerzett egyetemi doktori címet, 1995-ben lett a történettudomány kandidátusa, 2007-ben pedig habilitált. 11 alkalommal nyert el tudományos ösztöndíjat, amelyekkel mintegy másfél évet töltött el ausztriai, németországi és utód-államokbeli egyetemeken és kutatóhelyeken.

1980 és 1986 között a Móra Ferenc Múzeumban tudományos munkatárs, 1986 és 1994 között a JGYTFK főiskolai docense, 1994-től a SZTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti tanszékének docense, 1996-tól tanszékvezető. Kutatási területei közé tartozik a XVIII–XIX. századi társadalomtörténet, az újkori magyar gazdaságtörténet, a Temesi Bánság története. A zsidóság polgárosodásban betöltött szerepe, az Alföld településeinek története témakörökben köteteket adott közre, valamint hazai és külföldi szaklapokban egyaránt publikált.

Marjanucz László oktatói tevékenysége – amely során a mindennapi oktatáson túl számos PHD dolgozat vezető tanáraként tartják számon –, valamint nemzetközileg elismert, kiterjedt és impozáns kutatói tevékenysége mellett mindezideig hűséges maradt a honismereti mozgalomhoz. Kevés profi kutatóról mondható el ez. Az 1978 és 1998 között rendezett Csongrád megyei honismereti diáktáborok állandó szervezője és résztvevőjeként dolgozott, minden alkalommal előadásokat tartott. E diáktáborok kezdetben tíz, majd hét napig tartottak. 1991-ben alapító tagja lett a Csongrád Megyei Honismereti Egyesületnek, amelynek harmadik ciklus óta elnökhelyettese. Zsűritagként az Emese álma című rendezvénytől a későbbi vetélkedőkön is folyamatosan részt vett a munkában. Állandó előadója egyesületünk rendezvényeinek, valamint a Károlyi Attila által szervezett régiótörténeti konferenciáknak. Együttal mindenkor jelen van az egyesület életében. Csodálatra méltó az a sokrétű és szerteágazó teljesítmény, amelyet mindenütt egyetemi tanárhoz méltó magas színvonalon valósít meg.

A fentiek rideg tények, számok és adatok. Mellettük feltétlenül kiemelendő Laci barátunk színes, jószándékkal és jóindulattal teljes egyénisége. Jókedélyű, a kéréseknek általában helytadó, nagy tudással és műveltséggel rendelkező személyiség.

Blazovich László

Néma Sándor

1960-ban született Csornán. Iskoláit és a középiskolát is itt végezte, majd a Szombathelyi Főiskolán szerzett történelem–könyvtár szakos diplomát. Első munkahelye a győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár volt, ahol a hálózati és módszertani osztály munkatársaként közelről megismerhette a megye kicsiny településeit is. Két év után került a Megyei Levéltárba, s az ELTE kiegészítő szakán szerzett levéltárosi diplomát. 1998 óta a Győr-Moson-Sopron Megyei

Levéltár igazgatója. Ebbéli minőségében is az egyik első munkása a Szülőföldünk Győr-Moson-Sopron Megyei Honismereti Egyesületnek.

Már gimnazista korában bekapcsolódott a honismereti munkába. Résztvevője volt honismereti diák-táborainknak, majd főiskolás korában az egyetemista megyei táborokban dolgozott. Munkába állása után a középiskolás táboraink vezetésében vett részt Pajer Imrével közösen.

Szinte minden munkánkból kiveszi a részét. Vezeti – most már több, mint 10 éve – a Kisfaludy-Napok középiskolai diákfesztivál honismereti-helytörténeti tagozatát a megyei múzeumigazgatóval közösen, aki a néprajzi pályázatok öre. Az idei pályázatra 74 pályamunka érkezett.

A Szülőföldünk nagypályázat helytörténeti pályázatainak felelőse. 2008-ban – hogy csak az utolsót említsem – az általános iskolás és az ifjúsági, felnőtt korosztálytól 131 pályázatot bírálhattunk el. A különböző vetélkedők összeállításából, megszervezéséből, lebonyolításából is kiveszi a részét, szívesen tart felkészítő előadásokat, konzultációkat. Most, hogy a Széchenyi István Egyetem Jogi Karán is megbízott előadó és speckoll vezető, ott is népszerűsíti mozgalmunkat, nem hiábavalóan.

1999 óta végzi az egyesület alelnöki munkáját, s hogy az elnök 2002-től különböző betegségekkel bajlódik – 2005-től súlyosan beteg –, szinte minden munka ráhárul, s így lett a Megyei Levéltár az egyesületi élet központja. *Nélküle a megyei munka nem tartana azon a szinten, ahol most áll.*

Tudományos munkájában, írásaiban foglalkozik a megye egyleteinek történetével, a szülővidék hegyközségeinek törvényeivel, a községek és városok címereivel és pecsétjeivel, a megye közigazgatásának történetével, a kéziratos térképekkel. Szerkeszti a Kisalföldi levéltári füzeteket, és szerkesztette a Száz magyar falu Könyvesháza öt megyei kötetét.

Munkáiból: A Győr-sokoróalji szülővidék hegyközségi törvényei 1672–1825. Győr 1995. – A magyar és a Győr-Moson-Sopron Megyei kereskedelmi és iparkamarák története. Győr 1996. – Községi és városi pecsétek Győr-Moson-Sopron megyében a 17–18. században. Győr 1996. – Hédervár. Bp. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Bp. 2002. – Győr vármegye települései 18–19. sz.-i kéziratos térképeken. Győr 2003. – Tanulmányok a Kisalföld múltjából. Győr 2003. – *Weisz Ferenc*: Magyar huszárok 2. világháborúban. Szerk. *Néma Sándor*. Győr. 2006.

Jászberényi Ferencné

Honismereti Munkáért Emlékplakettel kitüntetettek

Boldizsár Zeyk Imre

1930. december 14-én született Erdélyben, a Kalotaszeg perein lévő Tordaszentlászlón, az egykori Torda-Aranyos megyében. Tanulmányait a hetedik osztályig szülőfalujában végezte, majd 1945-ben – amikor mindenük, még a házuk is odaveszett – magántanulónként vizsgázott Kolozsvárott az egyetem Farkas utcai gyakorló gimnáziumában, utóbb pedig az Unitárius Kollégiumban, ahol érettségizett. Dolgozott, hogy tanulhasson s eltarthassa magát. 1951-ben a Bolyai Tudományegyetemen természetrajz–földrajz szakos hallgatója lett. E szakokból szerzett egyetemi oklevelet, később magyar nyelv és irodalomból is tanári oklevelet nyert.

Tanárként a Mezőség közepén, Buzába, ezt követően egy másik mezőségi nagyközségbe Kolozsra kapott kinevezést. Később ugyanitt igazgató, majd a román tannyelvű iskolával történt összevonás után aligazgatóként dolgozott. 1961-ben kerülhetett vissza szülőfalujába, kibocsátó iskolájába.

Mint magyartanár és iskolaigazgató *újjraalapította az iskolai és falusi könyvtárat* Tordaszentlászlón, Magyarfenesen és Magyarlétán, valamint a hozzájuk tartozó 5 román községben. *Korszerűsítette az iskola és óvoda tanszerállományát. Megfelelő szakembereket keresett a fa- és linómetszés, fűvös hangszere zene, kóruséneklés, kalotaszegi varrottasok készítése oktatására.* Így jött létre az egyedi, felbecsülhetetlen értékű *varrottas és szőtes alapú tablójútemény.*

Tanítványainak bevonásával a kalotaszegi falvak szellemi és tárgyi néprajzának gyűjtését, a szellemi néprajzi anyag rögzítését, tárolását és feldolgozását, valamint bemutatását vezeti és irányítja. A

gyűjteményt 1967-től a *Falumúzeum*, 1995-től a *Tordaszentlászlói Kalotaszegi Tájmúzeum* néven őrzi, bemutatja és fejleszti. Az igazi nagy eredmény, hogy *diákjai magyarságukat megtartották a legelítelbő főiskolákon és egyetemeken is.*

Írásainak száma jóval meghaladja a százat. Munkái, dolgozatai megjelentek a *Művelődés*, a *Hét*, a *Korunk*, a *Falvak Dolgozó Népe*, az *Utunk*, az *Új Élet*, a *Kalotaszeg új sorozata*, a *Tanügyi Újság*, a *Partium*, a *Szabadság*, a *Krónika*, a *Kalotaszeg és környéke* című kiadványokban és folyóiratokban. Magyarországon a *Honismeret*, az *Erdélyi Magyarság*, a *Magyarságkutatás*, a *Téka-Táncházi Tájékoztató* című folyóiratokban, valamint Kolozsváron a *Népismereti* dolgozatokban, Temesváron pedig a *Magyar Évkönyvben*. Kutatásainak eredménye nagyobb része kéziratban, a családi archívumban kiadásra vár.

Neves történészek biztatására, tanítványaival és az egyik kolozsvári gimnázium tanulóival 1977 és 1987 között ásatásokat folytattak több helyszínen. A régészeti leletek a Kolozsvári Történeti Múzeumban várnak feldolgozásra, de naplófeljegyzései bőséges anyagot szolgáltatnak a vidék magyarsága történelmének teljesebb megismerésére.

1963-ban támadt ötlete alapján megkereste a *Kolozsvári Állami Magyar Színházat*, és felajánlotta 400 személyes művelődési házukat a színházi főpróbák céljára. Azóta a városi bemutató előtt Szentlászlón, a helyi és a környék lakosai előtt játsszák el a prózai és opera darabokat. Ahogy mondta „Ennek eredményeként válhattunk a színházkedvelő közönség nevelésének műhelyévé, iskolájává”.

Felkérésre elvállalta a *Kalotaszeg új sorozatának* alapítását, bejegyeztetését, szerkesztését és terjesztését. A lap az egyetemes magyar kultúrát szolgálva vállalja mindazoknak a közlését, pótlását, amelyek a diktatúrák idején kimaradtak a magyarság tudatából, nemzeti kultúránkból.

Az évenként ismétlődő *Szent László-napi körustalálkozó* elindítója, fő szervezője és segítőivel együtt a lebonyolítója. Olyan alkalom és lehetőség ez, ahol a Kárpát-medence magyar kórusai, zarándokai, Szent László tisztelői ezen a történelmi és nemzeti kegyeleti helyen találkozhatnak, lelki és szellemi feltöltődésben részesülhetnek.

A helyi RMDSZ elnöke és a Kolozs megyei választmány tagja, s ebből adódó lehetőségeit felhasználva elősegítette, hogy településén vezetékes ivóvíz-, gázhálózat létesült. Megszervezője volt községében az alulról építkező kulturális autonómiának, melynek keretében kialakították az *önálló magyar iskola-hálózatukat*. Kezdeményezésére magyar szakfelügyelőt neveztek ki a Kolozs megyei Tanfelügyelőségre, magyar könyvtárosokat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárba, és kalotaszegi magyar ember került az Erdélyi Magyar Múzeumba. Indítványára szerveződött a Kolozsvári Rádió magyar gyermekkórusa.

Elindítója, kidolgozója volt településén a *szentlászlói faluturizmus* megszervezésének. Felismerte, hogy Szentlászló olyan kedvező földrajzi ponton fekszik, ahonnan Erdély számos pontja csillagutúrával elérhető. Ma már 34 falusi vendégfogadónak ad munkát és hához viszi a pénzt.

Ars poeticája. „*Tiszta szívvel, erős lélekkel és hittel küzdeni erőnk szerint a legnemesbekért, amelyhez nekem elég a kegyelem*”.

Dr. Simor Ferenc
egyesületi elnök

Bozó Vilmos és Bozó Vilmosné Sági Olga

A Bozó házaspár immár több, mint egy évtizede olyan munkát végez a honismeret terén, ami lelkesítő példa lehet minden lokálpatriota számára. Egy zsákfaluban. *Kevermesen* laknak, közvetlen a román határ mellett, ahonnan az út nem visz tovább. A lakosság itt is fogyóban van, de ők ebben a depressziós térségben sem adják föl, nem költöznek el, mint sok fiatal kortársuk tette, hanem rendszeres aprólékosan gyűjtik az egykori *gányó* – azaz dohánytermesztő – település tárgyi és szellemi emlékeit, kincseit.

Megvásároltak egy helyi jellegű házat, s helyiségeit egyrészt a múlt tárgyaival töltötték meg – ez lett a helytörténeti gyűjtemény –, másrészt átalakították a falusi turizmus követelményeinek megfelelően komfortos szállásadó helyé. A kettő ötvözte ideális helyszín a honismeret, helytörténetet kedvelők számára.

Bozó Vilmos a helyi önkormányzat műszaki előadója, *Bozó Vilmosné Sági Olga* pedig a helyi általános iskola tanára. Olyan kapcsolatot alakítottak ki a helybéli lakossággal, hogy létrehozhatták a Kevermesi Honismeret Falusi Turizmusért (KEHOFA) egyesületet, melynek ők a meghatározó vezetői. A helyi, fiatal tizenévesekből álló természetvédő csoport támogatását is felvállalták és sikeresen segítik őket országos szinten.

A Békés megyei Karácsonyi János Honismereti Egyesületben 1996 óta dolgoznak, mindig oroszlánrészről vállalva a közös munkából. Táborok, konferenciák, vetélkedők állandó segítői. Mindig számíthatunk rájuk.

2001-től pedig, amióta a helytörténeti gyűjteményük színhelye alkalmassá vált a vendégek fogadására, ott szervezzük meg a határon túli gyermekek részvételével a megyei honismereti gyermektábor. Minden évben bővül és szépül a tábor helyszíne, dicsérvén a házaspár keze munkáját és ötletességét. (Igaz, a nagyszülők is szívesen részt vesznek a munkálkodásban.) 2009-ben Arad, Horgos, Ekel, Nagymuzsaly diákjai és tanárai vettek részt a hazai diákok és felnőttek mellett.

A táborban táborvezetőként szervezik, irányítják az alapvető tevékenységeket, aminek fenntartásáért sikeresen pályáztak. Szemléletüket a segíteni akarás jellemzi.

Fabulya Lászlóné

Braun Lászlóné

Tanítónő, népes családjának fáradhatatlan motorja, mozgató rugója, összetartó ereje, mellette egy másik nagy család, a honismereti mozgalom fontos tagja. 1990-től, megalakulásától a Fejér Megyei Honismereti Egyesület alelnöke, és harmadik ciklusát tölti a Honismereti Szövetség Felügyelő Bizottságában, amelynek jelenleg elnöke.

Honismereti munkássága több évtizedes múltra tekint vissza. A tanítóképző elvégzése után már az első munkahelyén minden tantárgy keretében megtalálta módját a honismeret oktatásának, megszerettetésének: megtanította a szülőföld népdalait, játékeit, szokás-elemeit, megismertette a helyi kötődésű művészek alkotásait, diákjaival rendszeresen felkereste a Fejér megyei emlékhelyeket, közgyűjteményeket, gyűjtőmunkát végeztetett a gyerekekkel családjuk körében, a helytörténetet összekapcsolta a magyar és egyetemes történelemmel, megismertette és gyakorolta tanítványaival a népi kismesterségeket. Munkahelyein honismereti szakköröket alakított és vezetett. Diákjait felkészítette városi, megyei honismereti versenyekre. Elvégezte a Hazafias Népfront és a Megyei Művelődési Központ által szervezett honismereti szakkörvezetői tanfolyamot.

A Fejér Megyei Honismereti Egyesületben alelnökként komoly, hatékony munkát végez, az egyik legaktívabb elnökségi tag. 1995 óta rendszeresen meghirdeti alsós tanulók részére a „Felnevelő tájunk” című honismereti vetélkedőket, melyeken évente több száz tanuló vesz részt. A többfordulós megmérettetésre feladatlapokat állít össze, javítja azokat, és megszervezi a megyei döntőket. A felsős tanulók versenyében zsűri elnöki feladatokat lát el. A Honismereti Szövetség által meghirdetett országos középiskolai vetélkedők megyei, területi, és országos fordulóját irányítja megyénkben (Emese álma, Márciusi ifjak, Hős Rákóczi népe, 1956.). A székesfehérvári Országos Honismereti Akadémia szervezésében, lebonyolításában kiemelkedő érdemeket szerzett. A Honismeret Napja tiszteletére meghirdetett megyei programok fő szervezője. A Megyei Művelődési Központban minden évben történelmi, irodalmi évfordulókhoz, népszokásokhoz kapcsolódóan gyermekrajzokból és kézműves munkákból kiállítást készít. Az egyesületi honlap egyik szerkesztője. Társrendezői feladatokat vállal önkormányzatok, civil szervezetek, üzemek, intézmények honismereti programjainak megvalósításában (pl. néprajzi szokások bemutatása a Fehérvári Vigasságokon; sukorói haditanács megjelenítése a sukorói református templomban).

Megkülönböztetett figyelmet fordít – kirándulások keretében – a megye természeti értékeinek, történelmi emlékhelyeinek, és a különböző megyei közgyűjtemények honismereti munkájának megismertetésére (Alcsútdoboz, Bodajk, Csala, Dég, Fehérvárcsurgó, Iváncsa, Seregélyes, Soponya). Nemcsak szűkebb pátriánk megismerésére, hanem távolabbi tájak felkeresésére is szervez utakat. (pl. Őrség, Ormánság, Hetés, Észak-Magyarország). Nyaranta többnapos kirándulás keretében ismerteti meg a történelmi Magyarország tájait (Kárpátalja, Erdély, Felvidék, Vajdaság, Szlovénia, Horvátország) a tagsággal. Az utak során kapcsolatot épít ki az ottani szervezetekkel, amelyből barátságok, találkozások szövdnek. Az utakról videofelvétel készül, melyet a tagsággal megismertet. A kirándulásokon a szervezésen kívül idegenvezetői feladatokat is ellát.

Honismereti tevékenységébe családját is bevonja. Férje, három gyermeke és két unokája ugyancsak tevékeny tagja a Fejér Megyei Honismereti Egyesületnek.

Kedves, kiegyensúlyozott egyénisége, humánus magatartása, segítőkészsége, fáradhatatlansága példamutató valamennyiünk számára.

Nagy Éva

Halminé dr. Bartó Anna

1945-ben született Egerben. Tanulmányait a Gárdonyi Géza Gimnáziumban és a Tanárképző Főiskola magyar–történelem szakán végezte. Ifjú pedagógusként Tégláson a fiú gyermekotthonban vállalt nehéz, de szép pedagógusi feladatot. Férjét 1973-ban a Zánka Gyermekvárosba helyezték, ahol dr. Bartó Anna megalapítója és vezetője lett a Gyermekváros történetét bemutató múzeumnak. Az ELTE BTK történelem szakán szerzett történész diplomáját követően doktori disszertációját az ifjúsági mozgalmak történetéből írta meg.

Múzeumi tevékenysége alapján meghívást kapott Budapestre a Legújabbkori Történelmi Múzeumba, ahol 1986-tól vezette a történelmi adattárát és könyvtárát. 1990-ben a Múzeum Legújabbkori Történelmi

Főosztályként beolvadt a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Informatikai Főosztályába, ahol azóta osztályvezető-helyettesként dolgozik.

A Honismereti Szövetség munkájába annak megalakulástól, 1990-től bekapcsolódott, aktív szerepet vállalva az országos rendezvények szervezésében, lebonyolításában. 1992-ben megalakult az *Érdy János Pest Megyei Honismereti Egyesület*, amelyben több mint tíz éve a titkári teendőket, sok esetben az elnök teendőit is ellátja, és tagként képviseli az egyesületet a Honismereti Szövetség Elnökségében. Sokrétű munkájával nagymértékben hozzájárult az egyesületünk közreműködésével 1994-ben Vácon szervezett *Honismereti Akadémia* sikeréhez, majd szervezte az egyesület nevében 2003-ban a *VIII. Országos Ifjúsági Honismereti Akadémiát* Esztergom-Búbánatvölgyben. 2007-ban Vácon került sor a Honismereti Szövetséggel közös szervezésben a *XII. Országos Kiadványszerkesztői Konferenciára*, amelynek sikeréhez jelentős mértékben hozzájárult szakmai és szervező munkájával, a bagi asszonykórus bemutatásával. Közreműködésével eredményesen, sok csapat részvételével csatlakoztak a Szövetség által 1993–2007 között meghirdetett *Kárpát-medencei középkorok helytörténeti vetélkedőkhöz*. Az egyesület nagy sikerű, tartalmas rendezvénye volt a 2007-ben szervezett *regionális konferencia* Aszódon, ahol irányította a határ menti honismereti kapcsolatok áttekintését. Kezdeményezésére és szervezésében indult be a Pest megyei „*Honismereti Barangoló*” sorozat azzal a céllal, hogy egy-egy település bemutathassa helytörténeti értékeit, múltját és jelenét. *Kezdeményezésére és szervezésében 2009-ben* indult útjára az egyesület újabb sorozata, amelynek célja az, hogy a megye helytörténeti kutatóinak bemutatkozási lehetőséget adjon kutatási eredményeik bemutatására. Kutatásairól, az egyesületünk munkájáról, országos rendezvényekről több cikke jelent meg a Honismeret folyóiratban.

Két évtizede gondozza a Nemzeti Múzeummal közösen évenként, majd két évenként meghirdetett *Kárpát-medencei helytörténeti pályázatot* – a témaválasztástól a kiíráson át a bírálatig és az eredményhirdetésig.

Mándli Gyula

Németh Ákosné Rác Lidia

A balatonfüredi Lóczy Lajos Gimnáziumban érettségizett, majd 1967-ben a Szombathelyi Tanítóképző Intézet népművelő-könyvtár szakán, 1980-ban pedig a Szombathelyi Tanárképző Főiskola könyvtár szakán szerzett oklevelet. Férjezett, két gyermeke van.

1969-től a Balatonalmádi Könyvtárban dolgozott 1979-ig. 1981-ben kérték fel az új balatonfüredi SZOT Oktatási Intézet könyvtárának a létrehozására, amit 1992-ig igazgatott. A SZOT könyvtárát bekapcsolta a város kulturális életébe és ismertté tette Balatonfüreden. A megszűnt szakszervezeti képzés miatt a SZOT könyvtárat felszámolták, így került 1992-ben a Városi Könyvtárhoz. 1993-ban megbízták a Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjtemény életrehívásával, ahol 2001-ig, nyugdíjba vonulásáig vezette a munkát. Színvonalas

szakmai tudásával, helyismeretével és kapcsolataival elismert intézménnyé tette a Helytörténeti Gyűjteményt. Munkatársaival gyűjtötte, feltárta, rendszerezte a Balatonfüred és környéke múltját őrző dokumentumokat.

Németh Ákosné Rác Lidia megemlékezéseket, kiállításokat, vetélkedőket, előadásokat és az általános iskolásoknak helyismereti táborokat szervezett. Elhivatott munkája szerves részének tekintette az idős fürediek visszaemlékezéseinek rögzítését. Évente megjelent az általa készített *Füredi évfordulók* című összeállítás, melyet eljuttatott minden intézménynek. Több esetben publikált a *Füredi Napló* újságban. Megálmodója volt a 2001 decemberétől megjelenő *Füredi História* című színvonalas helytörténeti folyóiratnak. Egyik megszervezője, alapító tagja és titkára volt az 1994-ben megalakult Balatonfüredi Helytörténeti Egyesületnek. Hamarosan a Veszprém Megyei Honismereti Egyesület tagszervezetévé váltak. Nyugdíjba vonulása óta is részt vesz az egyesület munkájában, valamint a balatonfüredi helytörténeti kiadványok írásában és szerkesztésében.

Főbb publikációi: Gyerekkönyvtári tanulmányok (1973), Népművelési Értesítő (1973), Bándi László (főszerkesztő): Emlékhelyek Veszprém megyében (társszerkesztő, 1996), ... szép magyar hazánk-nak tündérvidéke... (társszerkesztő, 1997), Csajághy Gábor emlékezete (szerkesztő, 1998), Dr. Csizmazia József szőlőnemesítő (bibliográfia összeállítója, 1999), Üdvözlét Balatonfüredről (társszerkesztő, 2003), Elek Miklós (szerkesztő): Márványtábla helyett. Emlékező füredi polgárokra, családokra (társszerző, 2008), írta, szerkesztette a Balatonfüred nevezetes épületei (2008) című kiváló könyvet.

Bándi László

Séta a Bory-várban¹

Bory Jenő munkássága (1879–1959)

Minden kislány életében van egy időszak, amikor királylány szeretne lenni egy mesebeli várban, ahol legendás lovagok viaskodnak kegyeiért, vagy éppen megvédik őt a világ reá leselkedő rémségeitől. Már nem emlékszem, pontosan hány éves voltam, amikor édesanyámmal éppen egy ilyen mesés helyre látogattunk. Mint később megtudtam, ez a Bory-vár volt, ahol édesapám akkor egy megrongálódott falfestményt állított helyre. Azóta eltelt néhány év, de ennek a napnak az emléke sokszor felidéződik.

Talán azért él még bennem ennyi év után is a „Bory-hatás”, mert szülővárosom, Székesfehérvár bővelkedik a mester munkáiban, így lépten-nyomon rábukkanok egy-egy régi ismerős alkotásra a várból, ahol a művész egy életen át gyűjtötte és állította ki az ország számos pontján látható köztéri szobrainak másolatait, sok eredeti mű társaságában.

¹ Készült a 2009. évi Fejér Megyei Diáknapok honismereti kategóriájára. (Szerk.)

Fejér vármegye alapításának ezredik évfordulója alkalmából a Fejér Megyei Diáknapi rendezvényének új, honismereti kategóriájához készítő dolgozatom kapcsán elindultam hát, hogy gyermeki álmaim színhelyét újra felfedezzem.

Miről is meséljek neked? – kérdezi dr. Ágoston Béla, Bory Jenő unokája, a Bory-hagyaték őrzője, restaurátora, gondozója. Mert a Bory-életmű olyan hatalmas, hogy bárhol is veszi fel az ember a történet fonalát, nemhogy öt oldal, de öt könyv is meg telne az életúttal és a művekhez fűződő anekdotákkal.

Bory Jenő apja, Bory József lakatosmester 1879-ben települ át Abáról Fehérvárra, a Palotaváros korabeli iparos negyedébe. Jenő már itt született, és itt végezte iskoláit is. A Főreál Gimnáziumba járt (a mai Szent István Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Szakképző Iskola), ami előtt 1929 óta a mester első világháborús emlékműve áll, a haza védelmében hősi halált halt iskolatársak emlékére. Talapzatának felirata tanúskodik a hajdani diák bajtársi érzelméről, hazaszeretetről.

Művészi beállítottsága már fiatal korában megmutatkozott, de mivel a művészpálya már akkor sem jelentett biztos megélhetést, így – apja tanácsára – érettségi után 1899-ben a József Nádor Műegyetemre iratkozott be. Ebben segítette szülővárosa 200 koronás ösztöndíja is, minek fejében később a Zichy-liget zenepavilonja mellett található mozaikdiszítésű virágtartókat adományozta a városnak.

Az építészdiploma megszerzése után szobrászként szeretne volna magát tovább képezni, de mivel a Képzőművészeti Főiskolán (akkori nevén: Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző) még nem volt lehetőség erre, csak egy évi katonáskodás után kezdhette meg tanulmányait a Stróbl Alajos vezetésével induló szobrász szakon, ahol már élő modellről is mintáztak szobrot a tanítványok. Bory Jenő pályára lépésének sorsdöntő momentumaként tartja számon az 1906–1907-es carrai tanulmányútját, egyrészt az ottani benyomások ösztönözték a hazai márványlelőhelyek felkutatására és a márványfaragás meghonosítására, másrészt itt álmodja a nemes anyagba hitvese (Komócsin Ilona) portréját, kívül a főiskolás évek alatt ismerkedett meg. A szobor ma a Bory-vár főlépcsőjének pihenőjében látható.

Komócsin Ilona ekkor Székely Bertalan festő osztályába járt. A szegedi lány, kit nevelőszülők támogattak a művészi pályán, nemcsak Bory Jenőre, de – ahogy Ágoston Béla hamis mosollyal említi – idősebb mesterére is mély benyomást tett... Valósággal felvillanyozta a komor, morózus festőt, aki még portrét is festett róla, sőt megkérte Ilonát, hogy fesse le őt is. Azonban nagyapám – mondja Ágoston Béla – ettől még elszántabb lett, ő márványba faragta portréját, mert ahogy ő fogalmazott: „a márvány tartósabb, mint a pingálmány”, és ezt az élet be is igazolta, hiszen szerelmük életük végéig tartott.

A férfi–nő kapcsolat, mint az emberi lét kifejezésének egyik alapvető motívuma, a XIX század utolsó éveiben vált általánossá a művészetben. Ebben nagy szerepe volt Rodin szobrainak, melyek országhatárokon át sugározták ezt az életérzést, megérintve Bory Jenő fogékony lelkét is. Egyértelműen érezhető ez a hatás Bory korabeli néhány szobrán, talán a legszemléletesebben az anyagból csak fűlig kibontott Csók címűn.

A szobor a Bory-vár több helyén is felbukkan, mint a szerelem dicsőítésének szimbóluma. A mester többféle anyagból is megalkotta, mintegy megsokszorozta, mert csókból soha nem elég. Valóban nem volt az: a várbán bolyongva feltűnik, hogy a felesége iránt táplált érzelmek nemcsak a róla szóló műveket járják át, hanem ott rejtőznek különböző munkáinak érzéki hajlataiban, a szenvedélyes gesztusokban és a Bory-vár számtalan titkos kis zugában elrejtett utalásokban, idézetekben is. Ezzel a hitvesi szeretet igazi fűszekévé varázsolta a később életművének múzeumává és egyben a Bory-család otthonává is váló romantikus „szoborvárat”, amelyhez az alapul szolgáló egyholdas területet, a rajta álló kis présházzal együtt, ezekben az időkben vette.

1912-től tanulmányai végeztével felkérésre a Képzőművészeti Főiskolán maradt, előbb tanársegédként, majd a szobrászosztály órádjás tanáraként, 1918-tól pedig kinevezett tanárként. Hamar híre ment a fiatal, ambíciózus építész-szobrász művésznek, aki pillanatok alatt képes megálmodni és rajzban megjeleníteni különböző nagyszabású emlékművek, egyházi építmények kivitelezésre alkalmas tervét.

Ezért Bory sok kisebb-nagyobb megrendelést kapott, ezek közül az egyik legérdekesebb és általam is többször meglátogatott a székesfehérvári Jézus Szíve Templom, ami a templomépítészetben újításnak számít, hisz nem cserép, vagy bádóg borítja a kupoláját, hanem a mester szavaival: „a héjazatot is beton képezi”. A zsaluzott 12 cm vastag betonkupola ötlete és kivitelezési módja példázza Bory Jenő töretlen kísérletező kedvét. A templom külső megjelenésén és belső terének emberléptékű arányain a reneszánsz emberközpontú szakrális téralkalítás hatásai érezhetők, ami különösen alkalmassá teszi a lélek megnyugvására és feltöltődésére – ezt jómagam is nemegyszer megtapasztaltam. De sajnos a történelem – meséli Ágoston Béla –, az első világháború, egy időre más irányt szabott a szobrászati pályára. A Szarajevóban népfőlkelő hadnagyként szolgáló Bory Jenő hamar felhívta magára az ott működő Ferenc Ferdinánd emlékbizottság figyelmét, akik pont egy ilyen „csodabogarat” kerestek a merénylet áldozataiba, jó néhány megvalósulatlan szarajevói tervét is felhasználva benne. Munkamódszerére a katonai szolgálat alól, ismét szenvedélyének, a tervezésnek, szobrászatnak élhetett. Ötletei Bécsben is sikert arattak, így elnyerte Ferenc József támogatását. Az elkészült emlékmű nagy sikert aratott, és ezen felbuzdulva egy még nagyobb mű elkészítésére kapott felkérést. Csakhogy a Ferenc Ferdinánd fogadalmi templom és a Zsófia-otthon terve a háború elvesztése miatt csak álom maradt Bory lelkében.

Mivel azonban a teremtő energiáknak nem lehet gátat szabni, így a mester hazatérve Székesfehérvárra az elmaradt munka kompenzációjaként „kielégítetlen alkotási vágygal” vágott bele a Bory-vár munkálataiba, jó néhány megvalósulatlan szarajevói tervét is felhasználva benne. Munkamódszerére a középkori építőmesterek és Antoni Gaudí spontán, inspiratív módon létrehozott téralkotási technikája jellemző. Jó példa erre a Csörös torony. Meg is lepődöm, mikor Béla bácsitól megtudom, hogyan mászott fel a nyolcvanéves építész a II. világháború alatt megrongálódott torony állványzatára, hogy az ott dolgozó kőműveseknek megmutassa „a fandli és a kőműveskanál használatának mesteri fogásait”.

A Mária-völgyi domboldal, ahol a vár áll, már eleve meghatároz egy szinttelolós elrendezést. A bejáratról indulva lépcsőkön és kisebb-nagyobb teraszokon, pihenőkön juthatunk fel a főépület homlokzati részéig. Ennek bal oldalát alakították lakhatóvá, és a családból néhányan ma is itt élnek. Különösen az érdekes számomra, hogy akárhányszor vágok neki a Bory-vár „meghódításának”, mindig találom új útvonalat, felfedezek egy titkos kis zugot, amit addig nem ismertem. A főlépcsőn felérve a második pihenőre például rátalálom a dr. Ágoston Béla által felújított Amor és Vénusz szoborra, minek különlegessége abban rejlik, hogy a kis Amor nem nyilaz, hanem „pisil”. Az unoka úgy emlékszik vissza, hogy valamikor gyerekként az ő feladata volt a kellő pillanatban egy kis szelepet kinyitni, hogy a „mennyei áldás” csurogjon.

Ma már mindent modern fotocellás rendszer működtet, de a hatás ugyanolyan meglepő, mint régen. Ámorral egy másik újszerű feldolgozásban is találkozhatunk, ott a kezében pisztolyt tart, hiszen a mai emberek szíve már annyira kemény, hogy azt a nyíl már nem viszi át – mondja Béla bácsi. Ha tovább haladunk, mindenfelé újabb és újabb élmények érnek. A szobrok, kispasztikák sora kiapadhatatlan. A történelmi személyekről, művészekről készült portrék, valamint a vallási és szerelmi témájú munkák egyaránt megtalálhatók. Rátalálom a fehérvári strandról már sokak által ismert Huszár születik című szobor másolatára is. Ennek kapcsán az unoka felvilágosít, hogy a gólya csak minket, „egyszerű halandókat” hoz a csőrében, de a huszárok már a hátán lovagolva ékezknek.

Ágoston Bélának szinte mindenhez fűződik valami emléke, vagy a mű születéséről beszél, vagy valami kísérletező fortélyba avat be. Így tudom meg a betonszobor öntésének rafinált fogásait és a hátrányát is, miszerint a fagyának már nehezen áll ellen. Ezért sajnos mára sok a javítanivaló. Abba is beavatnak, hogyan készül a „Bory-bronz”, ami valójában egy égetési technika eredményeképp létrejövő bronz- vagy gránithatású, nagy kvarctartalmú kerámia.

A várban Bory Jenő munkáin kívül még számos kortárs művész alkotása is megtalálható. A képtárrá átalakított festő-műteremben feleséges munkáin kívül például: Székely Bertalan, Csók István, Rakssányi Dezső, Hargitai Jenő és még sokak képei láthatók.

Az építészeti környezet a gyermekkori mesék világát idézi, kiderítettem, hogy ezt a művészettörténészek eklektikusnak, azaz több történelmi stílus együttélésének nevezik. Béla bácsitól megtudom, hogy az oszlopfelek kosár fejezetei román koriak, csakúgy, mint a boltívek, kereszt- vagy dongaboltozatok is. Ezeket a stílusjegyeket az Elefántudvarban találom meg legtisztábban, ahol az alacsony, szűk folyosón végigsétálva felidéződik bennem a pár évvel ezelőtti látogatás, és ráismerek az édesapám által rekonstruált falfestményekre. Ezek a falak pillérekkel tagolt, boltíves mezőit díszít. Bory által legfontosabbnak tartott történelmi korszakokat megjelenítő freskók: a klasszikus kor, a kereszténység, a despotizmus és a szocializmus. Az eredeti képeket egyébként – ahogy arra Ágoston Béla visszaemlékezik – pár

nap alatt festette a mester, csak hogy a falak ne maradjanak üresen. Amúgy a festészetet soha nem tartotta az építészettel, szobrászattal egyenrangúnak.

A különböző építészeti formák ugyan a régi korokat idézik, de anyaguk már nem a fáradtságos munkával, akár több emberöltőn keresztül faragott kő, hanem a sokkal gyorsabban, képlékenyen formába önthető vasbeton. „Ha a cement nem volna, a Bory-vár sem volna” – írja Bory Jenő életrajzában.

Tovább haladva újabb és újabb korok elevenednek meg: támvékek, árkdok, párkányok, mellvédek, kupolák, tornyok, csigalépcsők, kutak, ablakok, vakablakok, mozaikok és a legkülönbözőbb épületdíszítő elemek összegyűrve a Bory-életmű szimbolista épületszobrává. Ráadásul az egész beágyazva egy üdítő, zöld környezetbe.

Tudom, hogy ez a tanulmány nem vállalkozhat egy mindenre kiterjedő ismertetésre, de az engem ért hatások, érzelmek talán áthatják e sorokat. Sőt még tovább is élnek bennem: hazafelé tartva a belvárosban eszembe jut Béla bácsi története a Püspök-kút hányatott sorsáról. A művészettörténészek a mű legfőbb erényének a plasztika és az architektúra mértéktartó, egymás hatásait felerősítő kialakítását tartják. Eredeti helyének – a Püspöki-palota és a Városháza előtti térnek – szellemiségét, a magyar államalapítás és az egyház elválaszthatatlan kapcsolatát kívánja hangsúlyozni. Ezért került a kor történelmében fontos szerepet játszó négy püspök (Szent Adalbert, Boldog Asztrik, Szent Gellért, Boldog Mór) szobra a főléjük emelkedő, oszlopon álló Szent István korabeli páncélos vitézzel a város Piacterén, akkor még állatok itatására is szolgáló négykaréjú vízmedence közepére. A kút a vizet egyébként, e célból kiépített vezetéken, a város addig legfontosabb közútjából, a Forgó utcai Királykútból kapta. A visszafogott, barokkos stílusban megformált emlékmű teljes formai egységben volt az építészeti környezettel, sajnos 1938-ban mégis át kellett adnia helyét az akkori városrendezők által fontosabbnak tartott, Sidló Ferenc-féle Szent István szobornak, ami aztán hosszas huzavona után mégis a Megyeház elé került, az elbontott Püspök-kút helyét pedig a máig ott álló Országalma foglalta el. A kút annak a városrendező elvnek következtében került a pályaudvar elé, miszerint egy széles sugárút vezetett volna a vasúttól a város főteréig.

A II. világháború mindent elsöpört, terveket, pályaudvart, sőt a kút is megrongálódott, épp csak az isteni gondviselésnek és néhány városvédőnek köszönhető, hogy a leszerelt szobrok a múzeum raktárában átvészelték az 1945 utáni nehéz időket. Mai helyére az 1970-es években Tatár Dezső, akkori főépítész gyors és határozott döntésének eredményeképp került – ahogy Ágoston Béla visszaemlékszik az építész szavaira: „mielőtt még mást tennének oda”. Sajnos azonban a kutat máig ostromozza a sors, a medencét a fagy, a szobrokat a vandál színesfémgűjtők tépázzák. Ezért nemrégiben ismét szétszedték és Kocsis Balázs restaurátor vezetésével felújítják. Várhatóan tél- és rongálásállón töltheti be díszítő, üdítő küldetését városunk impozáns terén.

Ilyen reményteli gondolatokkal, ahogy dolgozatom végéhez közeledem, úgy érzem, még számos érdekes történet rejlik lakóhelyünk kövei alatt, mert ahogy Bory Jenő azt mozaikba rakta: „a kövek beszélnek”. És rajtunk, itt élőkön múlik, hogy az igazi értékek fennmaradjanak, nemcsak a mi, de unokáink örömeire is.

Számomra példaértékű városom szobrász-építész zsenijének, Bory Jenőnek szellemi hagyatéka, hogy ifjúkori álmainkért megéri lélekkel, tettel, tudással küzdenünk egy életen át.

Felkészítő tanár: *Dr. Szalai Károly*

Kovács Gréta

Források: *Péntek Imre:* Bory Jenő. Székesfehérvár 2001. – Bory Jenő unokájával, Dr. Ágoston Bélával készített interjú – *Bardon Alfréd:* A Bory-vár Székesfehérvárott. Technika, 1938. – *Bory Jenő:* Beton a művészet szolgálatában. Technika, 1931. – *Bory Jenő:* Hogyan készül a márványszobor? Képzőművészet, 1933. – *Bory Jenő:* Öntsük-e szobrainkat alumíniumból? Technika, 1940. – *Dr. Szendrei János és Szentiványi Gyula:* Magyar Képzőművészek Lexikona. Budapest 1915. – *Éber László és Gombosi György:* Művészeti Lexikon. Budapest 1939. – *Gregorich Mária:* A bori és borfői Bory család és levéltára. Családtörténeti és levéltári tanulmány. Szeged, 1935. – *H.-h.:* A székesfehérvári Bory-vár M. M. É. É. Közlönye, 1940. – *Lyka Károly:* Szobrászatunk a századfordulón. 1896-1914. Az életrajzi adatokat összeállította: Rónay Mária, Budapest 1954. – *Magony Imre:* Székesfehérvár Szobrai. Székesfehérvár, 1995. – *Szokolay Béla:* Bory Jenő szobrászművész. Élet 1924.

Átány

Egy falu az országban

A magyar kistelepülések, a „vidék” helyzete a XXI. század elején bizonyára igen sok érdekességgel és tanulsággal szolgál az ezt vizsgálók számára. Az egyre nagyobb ütemben zajló modernizáció, a külső és belső hatások, a politika és más tényezők által befolyásolt vidéki élet az utóbbi évtizedekben gyökeres változást mutat. Ez az írás nem vállalkozik részletes, tudományos elemzésre, csupán egy falu helyzetképét villantja fel 2009-ből.

Miért éppen erről a dél-hevesi településről szól ez az írás? Mitől érdekesebb mint bármelyik másik község? E kérdésekre a választ úgy adhatjuk meg, hogy Átány a legalaposabb kutatást megélt településünk, noha a magyar köztudatban nem szerepel ilyen formában. Pedig azt is mondhatjuk, hogy a legismertebb falu világszerte! 1951-től kezdődően mintegy két évtizedig itt végzett néprajzi/antropológiai gyűjtést *Fél Edit* és *Hofer Tamás*. Eredményeiket több kontinens országában ismerik és tanítják.

A monografikus kutatásnak indult munka végül sokkal több lett annál. A mindennapos folyamatokat úgy tudták megfigyelni, hogy közben beilleszkedtek az átányi családok életébe olyannyira például, hogy maguk is bekapcsolódtak néhányszor a munkákba, a templomban a társadalmi helyzetüknek megfelelően foglaltak helyet, szinte családtagként voltak hivatalosak a lakodalmakba stb. Sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mint mások – főként, akiknek a vizsgálatuk tárgya nem a saját kultúrájuk –, ugyanis magyar kutatóként magyar faluban gyűjtöttek, így egyszerre tudták belülről és kívülről is nézni a település életét, mivel ismerték az ország politikai, társadalmi helyzetét, beszélték a nyelvet, de a nagyvárosból jelentősen kívülállóak, a megbecsült vendégek szerepét is betöltötték. A Néprajzi Múzeum munkatársaiként pedig mintegy 4000 tárgyat gyűjtöttek és kétszer ennyi fénykép felvételt készítettek az 1970-es évek elejéig bezárólag.

Megállapították, hogy a modernizációs folyamatok ellenére Átány sokkal többet őrzött meg a paraszti világból, mint a magyar falvak átlaga. Így például az 50-es években még létezett a tanyázás, azaz a férfiak társas összefüggése egy-egy istállóban, vagy a temetések alkalmával a siratás. Azonban a gyűjtés ideje egy gyökeres átalakulás korszakában zajlott. 1959-re Átány is termelészövetkezeti község lett. Ezért is jelentős *Fél Edit* és *Hofer Tamás* munkája, mert egy megszűnőben lévő kultúrát rögzített.¹

Ennek az írásnak az adja még az időszzerűségét, hogy a Néprajzi Múzeum ebben az esztendőben „újra felfedezi” Átányt. Az eddig be nem mutatott, s világviszonylatban is jelentősnek mondott Átány-gyűjteményből időszaki kiállítás – melynek rendezői *Balázs György* és *Máté György* – körvonalazódik és remélhetőleg valósul meg novemberre. E sorok írójának lehetősége nyílt arra is, hogy az elmúlt fél évben többször a településen élhesse át a hétköznapi és némely ünnepek történeteit. Az alább olvasható néhány példán keresztül a mai Átányról láthat mozaikokat az olvasó.

Átány mindig is nagyhatárú település volt. Ez mára sem változott meg, ellentétben a belső szerkezettel, ugyanis már csupán az emlékezetben él a kétfaltelkes falu képe. (A szabálytalan, zegzugos utcahálózat a nehezen kiismerhető közőkkel ma is megvan). Az a néhány istálló, ami még látható, már korábban a lakóház mellé került vagy a lakóház épült a „kertben”. Sok azonban eltűnt, lebontódott, csak úgy, mint az elhagyott lakóépületek közül is jónéhány. Ezek mementói arról árulkodnak, hogy illegális pusztítás áldozatai lettek – főként azok fa építési anyagok miatt, amit később tüzelőnek használnak. A törzsköcsők próbálnak tenni a folyamat megállításért, de törekvésük nem nagyon talál támogatásra a felsőbb döntéshozók körében. Úgy tűnik, hogy az elhagyott házak – ahonnan a lakosok vagy kihaltak vagy más településre költöztek – napjai meg vannak számlálva.

A határ azonban gondosan meg van művelve. Az utolsó téesz megszűnését (1992–1993) követően kft, szövetkezet, illetve magángazdaságok alakultak, melyek különböző korszerűségi fokon lévő, de minden esetben gépesített eszközökkel végzik a mezőgazdasági tevékenységüket. Fő termény a búza, valamint az árpa, a zab, a kukorica, valamint a repce és a napraforgó. Egyre kevesebben tartanak nagyállatot: a lovak, szarvasmarhák, száma igen lecsökkent. Az egykori téesz területén foglalkoznak na-

¹ Az adatokat a kutatás eredményeit bemutató munkák alapján foglaltam egybe. Ezek közül a fontosabbak *Fél Edit* és *Hofer Tamás* közös könyvei: *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian Village*. New York, 1969.; *Bauerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány*. Göttingen, 1972. *Geräte der Átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest 1974.; *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest 1997.

Kivezetés, kihajtás a nyájba

gyobb számban borjúneveléssel, tehenészettel és ide hajthatják ki tavasztól őszig az állataikat a magángazdák. Gondot okoz azonban az értékesítés (például a tej, a tejtermékek, de a növénytermesztésnél is hasonló a baj). A magángazdálkodóknak van civil foglalkozásuk, e mellett osztják be úgy az idejüket, hogy mindent el tudjanak végezni. Ez a több lábon állás nagymértékű tudást, ismeretet, elszántságot, kitartást és kockázatvállalást igényel. Ezekkel a tulajdonságokkal a „régii” átányiak is rendelkeztek. Ugyanígy hasonlóságot lehet felfedezni a különböző munkatársulásoknál, illetve a kölcsönös segítségnyújtásoknál is.

A csökkenő létszámú lakosság² etnikai összetétele is gyökeresen megváltozott az elmúlt évtizedekben. A magyarok és a romák aránya jelenleg kb. 2/3 és 1/3. Előbbieknél évente alig születik gyermek, de ide kapcsolódóan néhány szokás elevenen él. Az apának ilyenkor a néhány hónapos szexuális tilalmát a közeli barátok is hangsúlyozzák egy jelképes ajándékkal: a születendő gyermek nemére utaló színű kék vagy rózsaszín borjúkötelet adnak neki. A keresztelő fontos családi ünnep. Még ma is gyakori, hogy a szülők, nagyszülők keresztnévét kapja a gyerek. A templomi szertartást követően kerül sor a szülők házához a vendégségre, este pedig a fazékverésre, ami szintén a férfiak magyarázatra szoruló szokása. Ekkorra összegyűjtött rossz cserép és pléh fazekakat megtöltöttek szimbolikus jelentésű aprószemű terménnyel (leggyakrabban búzával), amiket aztán meglepetésszerűen bedobálnak az udvarra, illetve a ház falához vernek. Az apa ezután megvendégeli a „hívatlanokat”. Hasonlóan tartják magukat a május elsejét megelőző estéhez, éjszakához kapcsolódó szokások. Ezen a napon a lányos házak (legyen szó akár kisgyermekről vagy felnőtt nőről) kiskapuját az óvatosabb apák láncsal rögzítik vagy biztonságba helyezik, mert az éjszaka leple alatt a legények (vagy a házas férfiak!) „ellophatják” és nehezen megtalálható vagy visszaszerezhető helyre teszik. Egyet-kettőt a település központjában felállított több méteres községi májfára is rákötöznek. A kislányok az apjuktól kapnak májfát, amit a kapura tesznek. A komolyabb udvarló fiú diszes virágkosarat készített a lány számára, amit általában a keresztanya, szülei társaságában visz el a lányos házhoz, ahol ajándékváltás után vendégségre kerül sor. A májusi kosár – melynek színe rózsaszín, kivéve, ha a fiatalok már eljegyezték egymást, mert akkor fehér – ezt követő napokban jól látható helyre, az ablakba kerül.³

² 1960-ban 2616, míg 2007-ben 1678 lakosa volt a településnek.

³ Május elsejéhez kapcsolódó hasonló szokások élnek a környező településeken is. Ezekről korábban Bakó Ferenc számolt be 1966-ban. (Az Egri Múzeum Évkönyve IV. 257–304.)

Kiskapulópás

Jellemzők más közösségi alkalmak, összejövetelek is, és ezek gyakorisága szintén azt az üzenetet hordozza, hogy a település él. A különböző bállokból, estekből, fesztiválszerű napokból és más rendezvényekből az tűnik ki, hogy van egy összetartó réteg, akiknél sokat jelent átányinak lenni. Rájuk jellemző, hogy a múlt értékeivel is foglalkoznak. Rendben tartják a kis múzeumukat, a Kakas-házat, sőt, egy saját helytörténeti kiállítóhelyet is berendeztek, ami az Átányi évszázadok nevet viseli. Próbálnak valamit kezdeni azzal a „temető-” vagy „koporsó-turizmussal”, ami az elmúlt években alakult ki és egy XVIII. századi koporsó alakú sírjelhez kötődik.

És mi lesz Átány jövője? Minden bizonnyal sok múlik majd azon, hogy a nem csak erre a településre jellemző társadalmi problémákra milyen megoldási stratégia alakul majd ki. Gondolok itt a szövegben halványan érzékeltetett roma lakosság integrálására, az előregedő-elvándorló tendencia megállításra, az önkormányzat finanszírozására.

Ezzel kapcsolatban szeretném leszögezni, hogy ezzel az írással nem (jó vagy rossz) véleményt akarok formálni a jelenlegi helyzetről és a törvények érezhető fogyatékosságairól, csupán egy helyzetképet adni 2009-ben Átányról. Egy faluról az országban.

Máté György

Természetjárás és honismeret

Az Erdélyi Kárpát Egyesület háromszéki osztálya, a HEKE 1892 április 3-án alakul meg. Első elnöke *Potsa József* Háromszék vármegye főispánja volt. A HEKE, a székelyföldi természetjárók közművelődési vonatkozásait ápoló szakosztályként, az Erdélyi Magyar Köz művelődési Egyesület kereteiből nőtt ki. Már megalakulása utáni években megszervezi a „Székely Mentőakció” programját, mely arra hivatott, hogy megakadályozza a tömeges kivándorlást.

Számba vette a vidék természeti értékeit, a házi ipar fejlesztési lehetőségeit, a fürdőhelyek fejlesztési lehetőségeit, a hitelügyek kilátásait és nem utolsósorban a köz művelődés fellendítésének módját. Bemutatja Székelyföld értékeit, megszervezi az első jelzésfestő csapatot. Megyei kalauzt ad ki.

Az Erdélyi Kárpát Egyesületnek az I. világháborúig hat fiókja volt, s a királyi Romániában a II. világháború végéig az EKE a székelység egyik összetartó erejévé vált. Itt szervezték Erdély első turistakiállítását. Olyan munkatársak voltak mint *Csutak Vilmos* múzeumi szakember, *Kovács Jenő* fotóművész. A kommunista rendszer 1948-ban teljesen felszámolta, megszüntette tevékenységét, mindenét elvettek, államosítottak. A természetjárás az iskolákba és a Nemere Természetjáró Körbe tevődött át. Olyan emberek fémjelezték munkájukat, mint *Kónya Ádám* tanár (később a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója), *Kisgyörgy Zoltán* tanár, geologus, publicista, *Fejér Ákos* tanár, *Kakas Zoltán* muzeológus. Az 1992-es újjáalakulás óta az elődök alkotó tevékenységét próbálja folytatni.

A HEKE fő feladatát három szóban lehetne összefoglalni: természetjárás, honismeret és környezetvédelem. Küldetésünk szűkebb és tágabb környezetünk teljes megismerése, értékeink tudatosítása és megőrzése. Tevékenységünket éves programjaink tükrözik, amiben a legfiatalabbtól (9 éves) a legöregebbig (76 éves) mindenki megtalálja a hozzá közelebb állót, a számára legmegfelelőbbet. Így a kemény, embert próbáló hegyi túráktól, a környezetünkben levő természeti szépségek megismeréséig, a várturáktól a műemlék épületekig, a települések történelméről, a múzeumoktól az emlékhelyekig sok minden belefér ebbe a munkába. És hogy ne maradjanak csak azok emlékezetében akik részt vesznek a túrákon, kisfilmekben rögzítjük azokat, és levetítjük nem csak a tagságnak, hanem az érdeklődő közönségnek is. Környékünkön újítalakautzadtunk ki, melyben megtalálható a hely ismeretanyaga, magyar helységnevei, történelme. Most a legutóbbi táborozásunk programjából tallóznék.

A legutolsó országos EKE-fórumon elhatároztuk, hogy minden évben májusban (az országos szervezet 1891. május 10-én alakult meg) EKE-napokat rendezünk, ennek megrendezésére a helyszínt a zabolai Csipkés Ifjúsági Tábor adta. 2009-ben az első napon, a megnyitóban hiteles népitáncot láthattunk a helyi amatőr táncsoport bemutatásában. A második napon három túra között lehetett válogatni. Az első Háromszék legmagasabb csúcsára a Lakócára (1777 m), a második a Zerge havasra (1602 m) vezetett, a harmadik honismereti túra volt: a hegyen át Gelencére, a Szent Imre műemlék templomhoz, amit a Kulturális Világörökség részeként tartanak számon. Ezt a túrát én vezettem, ezért részletezem a látnivalót.

A nemrég restaurált templom a román, a gótika, a reneszánsz és a barokk értékes stílusjegyeit ötvözi, megtekintése egy órát vett igénybe. Építésének időpontja 1245-re tehető, és van aki ciszterci alapítású templomnak véli. Az 1932-ben feltárt falképei (freskói) háromszék legrégebbi falfestményei közé tartoznak. A Szent László mondaokr egyik legrégebbi ábrázolása. A XVI-ik századi gótikus szentély alatt megtalálták a román kori szentély alapjait. A két barokk portikuszt 1766 körül építették. A templomhájo gerendákra szegezett deszkáira 1628-ban készül el a 103 festett kazetta. A mértani és növényi formák színezése az erdélyi reneszánsz néhol már barokkba hajló példái, amint Kelemen Lajos 1899-ben megállapította. A karzati kazetták 1766-ban készülnek, ezt Köpeczi Sebestyén József írta le 1957-ben. A falfestményeket Huszka József tárta fel 1882-ben és 1972-ben restaurálták. A falfestmények az 1330-as évekre datálhatók. Az északi falon az első sorban a Szent László legenda képsora látható. A király öve éppen olyan, mint a honfoglaló magyaroké. A legenda jelenetei: Kihallgatás, Felvonulás, Ütközet, Üldözés, Párviadal, Lefejezés. Az alsó képsor Krisztus életéből merített eseményeket örökít meg, a jeruzsálemi felvonulástól a keresztre feszítésig. A déli oldalon levő falfestményekről a vakolatot Köpeczi Sebestyén József távolította el, s így kerültek elő az Alexandriai Szent Katalin életéből vett jelenetek. A freskókat 1466-ban berakatták. A régi harang 1401-ből való, 1763-ban újra öntötték. A második harang 1617-ből való.

Harmadnapon Zabola nevezetességeivel ismerkedtünk. Először a gazdag helytörténeti múzeumot tekintettük meg. Itt megemlítem a Csángó Múzeum gazdag anyagát, mely izelítőt nyújtott a moldvai csángók néprajzi kincseiről. Utána a tiszteletes aszony bemutatta a falu központjában levő gótikus református vártemplomot. A templomépület a XV-ik századból való. A harangtorony a barokk jeleit viseli, amit Háromszék főkapitánya, Basa Tamás 1666-ban épített újjá. A vár falát kilenc támpillér támasztja. A templom belső tere késő gótikus. A déli ajtó kökerete egyike Erdély legszebb kora reneszánsz emlékeinek. A boltozatot 124 1752-ből való kazetta fedi, amik az erdélyi virágos reneszánsz legmagyarosabb változatát képviselik. Hasonló (mellvéd) kazetták díszítik az orgonakazatot is. A kisebbik harang az 1558-as évszámot viseli, a nagyobbikat Basa Tamás öntette 1644-ben.

Innen a Mikes parkba mentünk, a Mikes kastélyhoz. A park 16 ha-nyi terület ma visszaszolgáltatott, lezárt rész. Az arborétumszerű park létrehozója gróf Mikes Ármán volt. Ma csaknem 170 növényfaj él a természetvédelmi területen. A parkban áll az 1500-as években épült műemlék kastély, amit Mikes Benedek 1867-ben svájci stílusban alakított át. A Mikesek közül sokan kitüntek politikai, katonai tiszt-

ségükkel. Mikes György és Benedek részt vett Székely Mózes harcaiban. Mikes György és Kelemen 1658-ban a megyesi országgyűlésre vezette a székelyeket. Mikes Pált mint Thököly hívét kivégezték. Az ő fia volt Mikes Kelemen (1690–1761). Mikes Mihály háromszéki főkapitány a kuruc szabadságharc lelkes harcosa volt. Mikes Zsigmond, Mikes István főkirálybírói méltóságig vitte. Mikes Kelemen honvéd ezredes (1820–1849) volt, aki 1848 július végétől a Kossuth-, a későbbi 15. Mátyás huszárezred szervezője és parancsnoka volt.

A kastélyban született Mikó Imre (1805–1876) államférfi, tudós, művelődéspolitikus író, az Erdélyi Múzeum Egyesület és a Református Székely Mikó Kollégium egyik megalapítója, Erdély Széchényije.

E táborozás alatt számottevően gyarapítottuk az erdélyi hon-ra vonatkozó ismeretünket.

Dukrét Lajos

In memoriam

Dr. Barta László¹ **(1936–2009)**

Szentes város arról is ismert, hogy az elsők között csatlakozott az 1960-as években életre kapó honismereti mozgalomhoz. A múltbeli értékek feltárását, megismertetését és megőrzését szolgáló kezdeményezés nagyban elősegítette a szűkebb pátria iránti ragaszkodás, az egészséges lokálpatriotizmus kialakítását. E nemes érzések elsődleges kialakítói a tanítók és tanárok, legfontosabb bázisai pedig a múlt idők dokumentumainak őrzőhelyei: a levéltárak és a könyvtárak voltak.

Így volt ez városunkban is. Barta László személyében most olyan ragyogó szakembertől búcsúzunk, aki előbb tanárként, helytörténészként, majd levéltár-igazgatóként, tudós előadóként és helytörténeti kiadványok szerkesztőjeként segítette településünk és a dél-alföldi régió történetének feltárását és közzétételét.

Barta László a Csongrád megyei Szentesen született 1936. január 31-én. Szülei kiskereskedők voltak. Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte; 1954-ben a Horváth Mihály Gimnáziumban érettségizett. 1958-ban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar-történelem szakos tanári oklevelet szerzett. Ugyanitt doktorált történelemből 1966-ban. A diploma megszerzése után öt évig általános iskolában dolgozott Szegváron és Szentesen. 1963–1978 között a Horváth Mihály Gimnázium magya-történelem-művészettörténet szakos tanára. 1978 nyarán kinevezték a Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára igazgatójává, mely tisztségét nyugdíjba vonulásig, 1996. január 31-ig viselte.

Az 1960-as években helytörténeti kutatóként került kapcsolatba a levéltárral. Gyűjtőmunkájának első eredményei a doktori disszertáció (1966) és egy helytörténeti dokumentumkötet volt, ez utóbbit a helyi levéltárosokkal állította össze (1969).

Levéltár-igazgatói működése idején a szentesi levéltár a helytörténeti kutatás- és írás legfőbb bázisává vált. Vezetésével valósult meg a „nyitott levéltár” program, amelynek lényege az volt, hogy a levéltár váljék titokzatos, poros, zárt intézménnyel, a nagyközönség, a diákság, a helytörténet iránt érdeklődők számára nyitott létesítménnyé, tudományos műhellyé. Ennek szellemében került sor az első levéltári nyílt napokra, amelyből utóbb kinőtt a máig élő, évenként megrendezésre kerülő *levéltári napok* helytörténeti rendezvénysorozata.

A levéltár volt a legfőbb helyszíne a honismereti rendezvényeknek; rendszeresen itt gyülekeztek a helytörténet iránt érdeklődők; itt tartotta összejöveteleit a HNF Szentes Városi Honismereti Bizottsága, amelynek a levéltárosok is tagjai, tisztségviselői voltak. A rendezvények mellett említést érdemelnek a több alkalommal kiírt honismereti pályázatok, amelyekre több tucat értékes helytörténeti tanulmány készült, igen változatos tematikával. Ezek zsűrizésében Barta László mindannyiszor szerepet vállalt.

¹ Elhangzott Szentesen, 2009. május 25-én.

De nemcsak szervezte, hanem maga is művelte a helytörténeti kutatást és írást. Több könyv, helytörténeti kiadvány szerzője, társszerzője; alapvető tanulmányokat készített Szentes város és Csongrád megye történetéből. Tudományos közleményeinek száma megközelíti a félszázat. Legfőbb kutatási területe a reformkor és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc története, de foglalkozott legújabb kori témákkal is. Legfontosabb munkái: A szentesi örökváltság 1836; Az 1828. évi országos összeírás Csongrád vármegyében; Szabad Szentes városának képviselői és igazgatási rendje 1837–1840; Szentes igazgatása az 1848/49-es forradalomban; Csongrád az 1848/49-es forradalomban; A Lakos-gyilkosság (Virágos Istvánnal); Az 1956-os forradalom Szentesen. Ezek mellett részt vett több helytörténeti monográfia és forráskiadvány összeállításában.

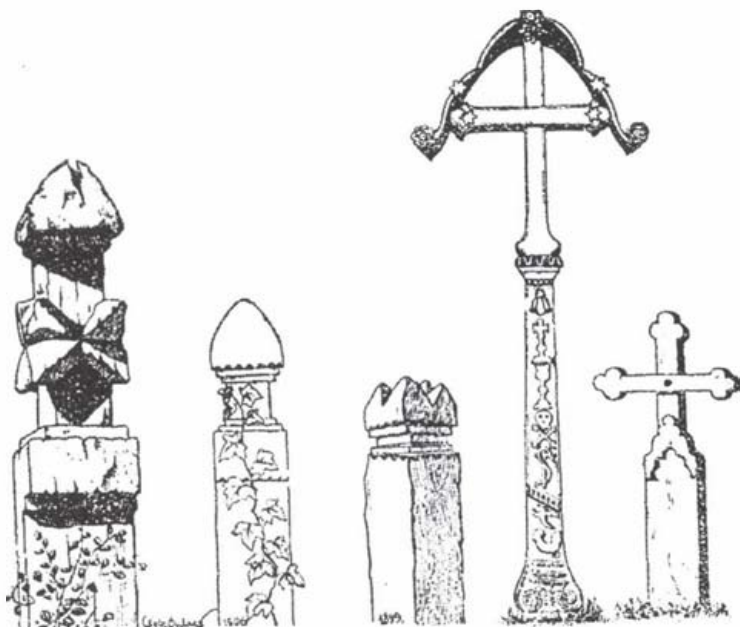
1979-től bekapcsolódott a külföldi levéltárakban folyó hungarika-kutatásba. A Vajdasági Levéltárban három alkalommal, a spanyolországi levéltárakban 8 alkalommal végzett gyűjtő munkát, számos értékes dokumentummal gazdagítva a Csongrád Megyei Levéltárat és a Magyar Országos Levéltárat.

Hivatali elfoglaltságai mellett a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Levéltárosok Egyesülete, a Hajnal István Kör, a Szegedi Akadémiai Bizottság, az Erdélyi Szövetség és sok más társadalmi szervezet tagja, vezetője. Szentes kulturális életében és közéletében betöltött kiemelkedő szereplését a városi képviselő-testület 1997-ben Pro Urbe díjjal ismerte el.

Az elmúlt év decemberében meghívtuk a régi levéltári dolgozóinkat egy családi összejövetelre. Mint utóbb kiderült, Barta László ny. igazgatónk ekkor volt közöttünk utoljára. Hosszan tartó betegeskedés után, 2009. április 29-én elragadta a halál. Tudta, hogy komoly betegségből nincs felépülés, ennek ellenére kiegyensúlyozott nyugalom, békés beletörődés áradt belőle. Bizonyára átgondolta, hogy mindent megkapott az élettől, amire egy ember vágyhat: tudást, szakmai sikereket, közmegbecsülést, odaadó, szép feleséget, négy gyönyörű gyermeket, hű barátokat és cimborákat, segítőkész, szerető munkatársakat. Szeretnénk remélni, hogy ezek voltak utolsó gondolatai, s megbékélt lélekkel indult el abba a másik világba.

A szentesi levéltár munkatársai nevében

Labádi Lajos

KÖNYVESPOLC

BÉNYEI MIKLÓS:

Művelődési törekvések az erdélyi országgyűléseken 1834–1848

A magyar történelem csekély számú ígéretes fölvilágosító korszakai között az első hely valószínűleg a XIX. század első felére esett reformkort illeti meg. A nagyszerű évtizedek a történelmi földolgozottság szempontjából is élen járnak; azt hihetnénk, csaknem mindent tudunk az 1825–1848 közötti esztendőkről. Az alapos ismeretek kialakításához, elmélyítéséhez – mások mellett – Béneyi Miklós is nagymértékben hozzájárult: három kötetben dolgozta föl a reformkori magyar országgyűlések művelődési törekvéseit (*Reformkori országgyűlések színházi vitái, 1825–1848*, 1985; *Oktatás-politikai törekvések a reformkori országgyűléseken*, 1994; *A nemzeti és a polgári kultúra felé. Tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéről*, 1998). Talán éppen azért, mert oly sokat foglalkozott a reformkor művelődéspolitikájával, érezhette úgy, hogy a honi történeti érdeklődés eléggé mellőzte a testvérhaza, Erdély reformkori művelődési törekvéseinek vizsgálatát. Így született meg új, *Művelődési törekvések az erdélyi reformkori országgyűléseken 1834–1848* című könyve, a téma és a korszak monografikus igényű földolgozása.

Erdélyben a reformkor az 1830-as évektől számítódik, és másfél évtized alatt öt országgyűlést jegyeztek föl a krónikák. Az első 1834 júniusától 1835 februárjáig, a második 1837 áprilisától 1838 márciusáig, a harmadik 1841 novemberétől 1843 februárjáig, a negyedik 1846 szeptemberétől 1847 novemberéig, és az utolsó 1848 márciusától júliusáig tartott. Béneyi Miklós azonban nem a diéták időrendjében haladva tárgyalja az ott fölvetett művelődéspolitikai kérdéseket, hanem a művelődés meghatározó területei szerint tekinti át, mit végzett abban egy-egy országgyűlés.

Tudott, hogy a XIX. század meghatározó európai tendenciája a polgári átalakulás és a nemzeti egység kialakulása volt. Erdélyben – a nemzetiségi és a felekezeti megosztottság miatt – ez némi késéssel és talán több ellentmondással, nehézséggel ment végbe. E tájon szívósabbak voltak a feudális gyökerek, erőteljesebb a bécsi udvar ellenállása és meghatározóbbak a nemzetiségi ellentétek, mint Magyarországon. Ugyanakkor Erdély társadalmában is jelen voltak a reformkor indukáló tényezői, mint a felvilágosodás hatása, a nemzeti gondolat felhajtó ereje, illetve a nyugat-európai és észak-amerikai példák ismerete és követése. E tényezők talaján született meg a polgári értelmiség, a reformista politikusok és a szabadelvű arisztokrácia összefogása; legjobbjaik között találjuk Wesselényi Miklóst, Kemény Zsigmondot, Zeyk Józsefet, Bölöni Farkas Sándort, Szentkirályi Zsigmondot, Kemény Dénest, Pálffy Józsefet vagy a szász Georg Paul Bindert.

Az erdélyi politika megosztó tényezője volt, hogy a diétákon csak három nemzet – a magyar, a székely és a szász –, illetve két örmény város képviseltette magát, az ez idő tájt már legnépesebbnek számító nemzetiség, a

románság nem. Ugyancsak hátráltató tényező volt, hogy a bevett felekezetek – a katolikus, református, unitárius és evangélikus – között nem szerepelt a románok legnagyobb részének egyháza, az ortodox. Ilyenfórmán a román érdekek, a román nemzeti és felekezeti sajátosságok szószólója a rendi országgyűléseken a görög katolikus egyház képviselője volt.

A nemzeti és felekezeti tényezők megosztó hatásán való fölemelkedés – vagyis a feudális rendet lebontó polgárosodás, illetve a nemzeti egyenjogúságot formáló érdekegyesítés – volt az erdélyi reformkori országgyűlések legfontosabb célja. Ebből következően a diéták művelődéspolitikai vitáit négy törekvés határozta meg: az egyéni szabadságjogok kiterjesztése, a művelődési intézményrendszer ki- és átalakítása, a tudati és műveltségi színvonal emelése, valamint a korszerű kultúra megteremtése. E célokért vették föl a küzdelmet az országgyűlésen a progresszív erők, itt mérköztek meg a polgárosodás képviselői az abszolutista, aulikus konzervativizmus képviselőivel. Csak itt, a törvényhozásban nyílt esély a művelődési intézményrendszer, a kulturális jogalkotás és a finanszírozás formáinak megreformálására, tehát a polgárosodás európai igényeihez való alkalmazkodásra. És ha a diétai viták nem is jutottak el a törvényjavaslat megfogalmazásáig vagy az uralkodó nem szentesítette a törvénytervezeteket – a nyílt viták, a vitákat tükröző vagy épp kiteljesítő sajtópolemiák, röpiratok igazi polgári jellegű szellemi fórumot teremtettek a művelődés ügyének Erdélyben 1834 és 1848 között.

Ebben az összetett – társadalmi, nemzetiségi, felekezeti, kulturális sokszínűséget és ellentmondásosságot mutató – kontextusban tárgyalja Béneyi Miklós az öt erdélyi reformkori országgyűlés művelődési törekvéseit. Köte első fejezetében röviden ismerteti az erdélyi fejedelemség államszervezetét, az országgyűlések összetételét, belső intézményeit, a tanácskozások menetét és ügyrendjét, a diétákon keletkezett dokumentumok típusait – vagyis a mai történész legközvetlenebb forrásait – és a bizottságok működését. Monográfiája második fejezetében áttekinti a korabeli Erdély műveltségi viszonyait, iskolahálózatát, a tudományos élet sajátosságait, a művészetek állapotát, a könyvkiadás és a sajtó viszonyait, a cenzúra hatását és a korszak értelmiségének jellegadó vonásait. Összgezzen azt állapítja meg, hogy a reformkor elején, az 1830-as években az erdélyi művelődés – a magyarországiával való összevetésben – némiképp lemaradt volt. A társadalmi és kulturális megosztottság nyomta rá a bélyegét; színvonala egyenetlen, teljesítménye esetleges volt. A harmadik nagy fejezet a meglévő intézményrendszert veszi számba: az egyházi iskoláirányítástól megkezdve a kolozsvári cenzúra hivatali tevékenységének leírásáig. A fönnálló helyzet alapos áttekintése után, lényegében a negyedik fejezettel kezdve tér rá a szerző a korszak diétai vitáinak, verbális küzdelmeinek tüzetes bemutatására: jelesen arra, milyen tárgykörökben voltak fölszólalások az öt országgyűlésben. Béneyi Miklós kiemeli a magyar tannyelv és a magyar nyelvoktatás kérdését, a tanszabadságért folyó küzdelem mozzanatait, a népoktatás fejlesztésének törekvése-

it, az oktatás új formáinak és intézményeinek, illetve intézménytípusainak létrehozását célzó vitákat. Leírja, milyen felszólalások, javaslatok hangzottak el az iskolatípusok (népiskolák, tanítóképzők, óvodák, leánynevelők) tárgyában, hogyan érveltek új intézmények (tudományegyetem, reáliskolák, politechnikum, mezőgazdasági szakoktatás) alapítása mellett; milyen tárgyalások folytak az oktatásügy autonómiájának kialakítása (például a románok iskolai gondolai vagy a református felekezeti oktatás önrendelkezése) ügyében. Úgyszintén bőven taglalja az új típusú közművelődési intézmények (mint erdélyi múzeum, tudományos akadémia, honismereti egyesület) alapítására tett javaslatokat. Külön fejezetben szól a kolozsvári magyar színjátszás támogatásának, fejlesztésének problémáiról és a sajtóval kapcsolatos következtetésekről, a sajtószabadság igényéről.

Az 1834 és 1848 között megtartott öt erdélyi országgyűlés számos törvényjavaslatot dolgozott ki, sok-sok művelődési kérdést érintő felirat született. A kor egyik fölismerése volt, hogy a művelődés a politika kérdésévé vált, ugyanis a rendek többnyire azt vizsgálták, vitatták, hogy egy-egy művelődési terület vagy intézmény, milyen társadalmi szerepet tölt be, mi a funkciója, hatása és haszna. Tehát a kultúra, a társadalom és a gazdaság szempontjai összefonódva a politikum szférájában jelentek meg a vitákban, illetve a nyilvánosság előtt. A reformkori diétákon megfogalmazott művelődéspolitikai célok illeszkedtek a két nagy európai folyamathoz, a polgári haladásához és a nemzeti fölemelkedéshez, vagyis a haza és haladás eszméjéhez. E két sorskérdés a politikusok és értelmiségiek egyre bővülő csoportjának gondolkodásában immár összekapcsolódott és folyamatosan jelen volt.

A diétákon született javaslatok, tervezetek, feliratok két teendő köré csoportosíthatók: a magyar, székely és szász nemzeti intézményrendszer fejlesztése, bővítése, illetve a korszerű polgári törekvéseket szolgáló műveltség tartalmak kidolgozása köré. E vitakérdésekben való állásfoglalásokban pontosan leképeződött az országgyűlésen résztvevők politikai megosztottsága. Egyfelől jelen voltak a Habsburg-hű, aulikus konzervatívok, akik a rendi viszonyok fönntartásában voltak érdekeltek, másfelől ott voltak a szabadelvű főurak, követek, a polgári haladás szószólói (mint Wesselényi Miklós, Teleki László, Bethlen János, Kemény Dénes, Kálnoki Dénes).

Bár Bényei Miklós a fölvetett tárgyalási témák, azaz művelődési területek szerint vizsgálódik, így taglalja az öt országgyűlésen fölvetett javaslatokat, azért kirajzolódik az események időrendi sajátosságai is. Az első két országgyűlésen még a sérelmi politika dominált, a nemzeti önrendelkezés és a hajdani jogok helyreállítása volt a cél (pl. a külföldi egyetemek látogatási tilalmának föloldása, sajtójogok kivívása), de már fölukkantak bizonyos polgári célok is (mint az oktatás szekularizálása). Fordulatot az 1842/43-as diéta jelentett, amikor a küldöttek előtt világossá vált, hogy a jogtalanságok fölpanaszolása helyett sokkal célravezetőbb az előrelépés módzatain gondolkodni. A szabadelvű reformellenzék határozott programmal lépett föl, és számos javaslatához többséget is szerzett. Kirajzolódott egy átfogó művelődési struktúra: a magyar nyelv iskolai tanításától az országos erdélyi múzeum alapításán át az új szak- és felsőoktatási intézmények megteremtéséig – ami már a tanu-

lás polgári jogaiért való kiállást jelentette, és mindezeket betetőzte a sajtószabadság követelménye.

Az 1846/47-es országgyűlésen – ahol ismét a kormánypárt volt többségben – a művelődésügy kevésbé kapott hangot.

Az erdélyi reformországgyűlések keserű végeredménye az, hogy a számos fölterjesztés, javaslat közül egy sem valósulhatott meg. Némelyik – törvényjavaslat formájában – eljutott a bécsi udvarig, ám az uralkodó egyet sem szentesített. A reformpolitika voltaképpen kudarcot szenvedett Erdélyben, ám a diéták művelődéspolitikai törekvései mégsem voltak hatástalanok. Voltaképpen tisztázó vitákban, hírlapi cikkekben, röpiratokban, könyvekben, értelmiségi körök vitáiban testesültek meg (ezek között a legismertebb Wesselényi Miklós *Balittlekről* című, 1833-ban megjelent munkája). Ez volt az, ami maradandó hatásnak, értéknek mondható. Olyan szellemi fölpezsdülés, együttes gondolkodás kezdődött meg az 1830-as, 1840-es években, amely lerakta Erdélyben is a modern műveltség eszmei és társadalmi alapjait, illetve kialakult és kiterjedélyesedett a modern műveltség iránt érdeklődők rétege. „A magyar és székely rendek, értelmiségiek megalkották a nemzeti művelődés polgári tartalommal telített modelljét is, kijelölték azoknak a kulturális intézményeknek a körét, kereteit, amelyek az újfajta kultúra hordozói, megvalósítói, közvetítői lehetnek, pontosabban: többségükben lehetnek volna” – írja kötet végi summázatában a szerző.

A reformkori diéták Erdélyben is előkészítették a magyarországi változások hatékony befogadását, így az 1848. márciusi forradalom egészen közvetlenül hatott Erdélyben. E hatás a csúcspontját 1848. május 30-án érte el, amikor az erdélyi rendi diéta megszavazta Magyarország és Erdély unióját. Nem csak több évszázados álom vált valóra, de megteremtődött a modern polgári Magyarország fölépítésének alapfeltétele, a nemzeti egység is.

Bényei Miklós monográfiája – akárcsak a bevezetőben említett másik három könyve – a történeti források és a szakirodalom alapos föloldozásán és szintéziséen alapuló munka, és mint ilyen nélkülözhetetlen darabja a magyar reformkor gazdag irodalmának.

(Debrecen, 2008. Erdély Történeti Alapítvány, 270 old. Erdély-történeti könyvek 7.)

Mezey László Miklós

GYÜRE LAJOS:

Az alsószoknya alkonya

A múlt év karácsonyára jelentette meg Pozsonyban a Madách-Pozsonium Kiadó Gyüre Lajos kötetét. Elküldhetetlen az alcím meg a műfaj közlése, hogy értsük a könyv tartalmát: „*Írók és költők a Kassai Naplóban. Szöveggyűjtemény és bibliográfia*”. Viszonylag csekély visszhangja támadt eddig, pedig sajátos és tanulságos anyag közzétételéről van szó, amely irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt méltánylandó. A 270 oldalas, gondallal szerkesztett és megformált kötet Gyüre Lajos tanulmányértékű, fontos szempontokat fölvető 25 oldalas előszavából, egy 166 oldalas szöveggyűjteményből és egy 67 oldalas bibliográfiából

áll, s mindhárom rész tartalmaz a közfigyelemre méltó értékeket.

Vajon nem periférikus a téma? Érdekelhet-e bennünket egy vidéki, ráadásul a határainkon kívül megjelenő magyar újság irodalmi arculata? Határozott nemet kell mondanunk az első, s nyomatékos igent a második kérdésre. S nem pusztán azért, mert az egyetemes magyar művelődés jelenségéről van szó, hanem mert a szorgos búvárlattal, gondos filológiai kutatással feltárt anyag kultúrhistoriánk több területére vet reflektorfényt. A bemutatott szövegek egy kassai napilap irodalmi rovatában, ünnepi mellékleteiben jelentek meg az 1920-as években, tehát földrajzi vagy történeti értelemben nem valamely irodalmi központnak a korszakot meghatározó természetével találkozunk: ennek ellenére – vagy éppen ezért? – egyedi eredményekhez vezethet tanulmányozásuk.

Gyüre Lajos avatott szakemberként nyúl a témához. 1986-ban jelent meg „Kassai Napló 1918–1929” című 258 oldalas monográfiája, amelyben feldolgozta a lap történetét, s amelyben idézi a szlovákiai magyar irodalom legtekintélyesebb publicistájának, Fábry Zoltánnak a vallomását az újság jelentőségéről: „Az induló magyar írás lényegében itt és innen startolt: Darkó István, Földes Sándor, Győry Dezső, Jarnó József, Komlós Aladár, Márai Sándor, Merényi Gyula, Mihályi Ödön, Sebesi Ernő, Simándy Pál, Tamás Mihály, Vozári Dezső és jómagam a 'Kassai Napló Vasárnapja'-ban leltünk megértő otthonra”. Megtudjuk a könyvből, hogy ez a független politikai napilap előbb (1884 és 1918 között) Felső-magyarország cím alatt jelent meg, ám alcíme már ekkor is Kassai Napló volt. Az államfordulat után az emigráns írók (Ignotus, Barta Lajos, Szende Pál) színvonalas, korszerű újsággá formálták. Itt nőttek fel olyan rangos újságírók és szerkesztők, mint *Dzurányi László* vagy *Győry Dezső*. A lap nagy figyelmet szentelt az irodalomnak, a művészetnek és a kulturális életnek, s ilyen jellegű rovataival és kitűnő irodalmi mellékleteivel (Új Élet, Kassai Napló Vasárnapja) folyóiratot pótló szerepet töltött be. Ez a lap a Petőfi- és Ady-kultusznak egyik legaktívabb bázisa lett, s József Attila szlovákiai népszerűsítésében is övé volt a vezető szerep. 1925 őszétől az addig független lap súlyos anyagi válságba jutott, amit nem kis mértékben a bulvárjellegű *Kassai Újság* konkurenciája idézett elő. A Magyar Nemzeti Párt befolyása alá kerülő lap egy ideig *Az Újság* (Kassai Napló alcímével) majd Napló címmel jelent meg, míg végül 1929 júliusában megszűnt. Főszerkesztői: Kendi Zoltán (1918), Szepesi Miksa (1918), Telléry Gyula (1927), Keller Imre (1928).

A Trianon utáni új helyzetben nem volt könnyű a helytállás; az újság a csehszlovák állam keretében kisebbségként helyét kereső magyarság kulturális életében igyekezett hasznos tényező lenni. Mégpedig nem a bezárkózás, hanem épp az anyaország és a nagyvilág iránti nyitottság jegyében. Jellemző adalék, hogy Márai Sándor, aki 1920-ban Frankfurt am Mainba költözött, s újságíróként beutazta Európát, a Frankfurter Zeitung és a Prager Tagblatt mellett szülővárosába is rendszeresen küldött tudósításokat, s a Kassai Napló kilenc évfolyamában több mint kétszáz írást jelent meg. De ha maradunk a szépirodalom műfajainál, akkor is érzékeljük a változatosságot. Versekkel közölnek a klasszikusok közül Balassitól, Berzsenyitől, Csokonaitól, Jókaitól, Petőfi-

től, Vörösmartytól, a már halott Adytól (köztük kiadatlanokat is). Megjelennek a magyarországi szerzők, első sorban a Nyugat első és második nemzedékének jelei: Babits, Dutka, Gellért, Juhász Gyula, Karinthy, Kosztolányi, Móricz, Nagy Endre, Tersánszky, Tóth Árpád; a fiatalok közül Erdélyi József, Fodor József, Illés Endre, József Attila, Kodolányi János, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Zilahy Lajos. Közlési lehetőséget nyitottak az emigrációba vonulóknak, köztük Barta Lajosnak, Déry Tibornak, Gergely Sándornak, Ignotusnak, Simándy Pálnak, s helyet adtak az erdélyi íróknak, mint például Áprily Lajosnak, Franyó Zoltánnak, Reményik Sándornak. Ennek az újságnak is volt szerepe abban, hogy az 1920-as években Kassa lehetett a szlovenszói magyar irodalmi élet központja. (Egy időben hat magyar nyelvű napilapja is volt a városnak, s ezzel megelőzte a magyarországi nagyvárosokat.) Győry Dezső itt lett rangos publicistává, Fábry Zoltán tehetsége ezekben az években ért be, s vált társaira ható tényezővé. Győry mellett és után 1927-ig Jarnó József (1901–1934) vállalt meghatározó szerepet az irodalmi melléklet szerkesztésében, aki maga is szimbolista költő volt, sikeresen fordította Baudelaire, Verhaeren, Whitman, Ernst Toller és mások verseit, s Kassán több próza- és verseskötete jelent meg.

„Az alsószoknya alkonya” címet Gyüre Lajos Ady Endrének egyik versétől kölcsönözte, mégpedig egy olyan könnyed költeménytől, amely addig nem szerepelt a költő kötetében, azt a Debreceni Független Újságból vette át a kassai lap 1923-ban. Más esetekben is kimutatható a Kassán közzétett írásokban az egyediség. Gyüre Móricz „Szabadulás” és Juhász Gyula „A csillag” című novelláin mutatja ki a Kassán megjelent szövegváltozatok egyediségét, érdekességét. Tanulságos József Attila kapcsolata a kassai és a prágai magyar napilapokkal. Jarnó bécsi nagybátyjának meglátogatásakor 1925-ben találkozott a költő verseivel, s a következő két évben József Attila 18 költeményét közölte Kassán, (Győry Dezső pedig több verset Prágában), köztük számos első közlés lehetett, s tervezték „Tűzek éneke” címmel a költő verseinek füzetben való kiadását. A bevezetésben Gyüre Lajos több érdekes szövegmódosulásra hívja fel a figyelmet, amelyek részben a költő műhelymunkájának jellegéről, részben szerkesztői beavatkozásáról tanúskodnak.

Igazat adunk a kötet összeállítójának abban, hogy az antológiában megjelent írások a szlovákiai magyar írásbeliség érési folyamatát dokumentálják, s hogy az anyagnak a feltárással lehetőséget ad annak tanulmányozására, miként teremthetnek a mű jelentésértelmezésében módosulást az új kontextusok. S ne feledjük: olvasmányként is igényes szövegeket kap a mai érdeklődő olvasó.

Kováts Dániel

MAKOLDI SÁNDORNÉ:

Helm Sámuel képe Tokajról

Adatok Tokaj XX. századi kultúrképéhez

Tokaj-Hegyalja művelődéstörténeti szakirodalmában ismét egy kiváló munkával gyarapodott. *Makoldiné Pap Gizella* könyve nem mindennapi tudományos teljesítmény! Imponálóan gazdag, nagy szorgalommal összegyűjtött adattárára építve állított emléket Helm Sámuel-

nek, akinek életében nem sok hivatalos elismerés adott. Mint sok más magyar város, Tokaj sem tudta igazán megbecsülni jeles szülőit.

Helm Sámuel talán az utolsó polihisztor volt e szépséges tájnak: mérnök, bortermelő, borász, zenész és festőművész. Matuzsálemi kort megérve 93 évesen hunyt el – csaknem egy évszázad helyi történéseinek, eseményeinek volt figyelmes tanúja. Az egyik országos hetilap tudósítója igen találóan „tokaji mindentudónak” nevezte.

Családja a németországi Erfurtból származott. Dédapja erdőmérnökként került Bretzeim herceg sárospataki erdőbirtokára. Fia már hazánkban született, s Tállyán jegyzősködött. A család magyarországi letelepedésében döntő volt, hogy feleséget a taktakézi, tehetős Kövér családból választott. A Kövérek ősapja Tokaji Ferenc alvezére volt az 1697. évi hegyaljai felkelésben. Helm Sámuel anyai ági nagyapja pedig az 1848-as magyar szabadságharc honvédtisztje volt. Helm Sámuel tehát mindkét szülője által erősen kötődik Hegyalja rebellis hagyományaihoz.

Tanulmányait a helyi polgári iskola után Miskolcon folytatta, ahol 1915-ben érettségizett. A háború a pesti műegyetem gépészmérnöki karán érte. Részt vett a híres Brusilov offenzívában, ahol meg is sebesült. Ezredéből csupán nyolcvan maradtak életben. Bátorágáért megkapta a Vilmos császár emlékérmét és a Károly csapatkereszt kitüntetését.

A műegyetemen 1924-ben fejezte be tanulmányait. Miskolcon és Debrecenben dolgozott pár évet, majd végleg Tokajban telepedett le. 1930-ban feleségül vette a rakamazi dohánybevalótól-tiszt lányát.

Sokoldalú érdeklődésének megfelelően 1928-ban Itáliában, 1929-ben Egyiptomban járt hosszabb tanulmányúton. Utjain sok akvarellt készített, ezekkel illusztrálta itthoni beszámolóit.

A MÁV kötelékében több mérnöki találmányát alkalmazták. Így a gőzmotordonyok szikrafogójával sok ezres pengő kártól mentette meg a magyar gazdákat.

A munkája mellett szorgalmasan festegetett. Első kollektív kiállítása az 1930-as években volt Tokajban, Tenkács Tibor és Győri Elek társaságában.

1946-tól a saját szülője művelésével és a festéssel teltek napjai. Sokoldalúságát jelzi, hogy ez időben „Tiszai evezősök” címmel színművet is írt, amit sikerrel mutattak be. A színpalotát is ő készítette, s a zenei betéteket úgy színtette. A „fordulat” éve után visszavonultabban élt, a hivatalos vezetők mellőzték.

Makoldiné Pap Gizella Helm Sámuel életét és munkásságát úgy mutatja be, hogy Tokaj és környékének művelődéstörténetét, népi életét is feltárja.

A könyv értékét nagyban növelik a kitűnő illusztrációk, melyek képaláírásai ismeretgazdagítók. Külön figyelmet s dicséretet érdemel a 27 színes kép, melyek Helm Sámuel ecsetjének bravúrosságát hirdetik.

Makoldi Sándorné monográfiáját nemcsak Tokaj szerelmeseinek, de a művelődéstörténet iránt érdeklődőknek is szeretettel ajánljuk.

Tokaj 2008.

Dr. Varga Gábor

DR. SZARKA LAJOS:

Tüntetés a tóért

A hévízi tó nemcsak hazánkban, hanem az egész világon egyedülálló természeti érték: a gyógytényező és a szépség szerencsés ötvöződése. Egy finn író szerint „itt meghal a bánat, ez a feledés tava”, de nevezték bibliai szóhasználatmal magyar Bét-saidának is. Ma már kevesen emlékeznek arra, hogy volt idő, amikor a helytelen gazdaságpolitika miatt, a Nyírad környéki bauxitbányászat következtében végveszély fenyegette a tavat. Nemzeti közti politikai összefüggések bonyolították az ügyet: a szovjet hadiiparnak volt szüksége a timföldre, állandóan növelték a kitermelést s ez károsította Hévíz forrásait. Sokan emlékeznek rá, hogy 1987–88-ban sekélyebb lett a víz, felkavarodott az iszap, eltűntek a szép tündérrózsák, pusztultak a halak. Összefogás bontakozott ki ez ellen, az 1980-as években még újdonságnak számító civil szerveződés vezette a küzdelmet, ami sikerrel járt. 1989. április 17-én békés tüntetés mozgósította a lakosságot szeretett tava megmentésére. A táblákon olvasható és kórusban hangoztatott jelszavak már a rendszerváltás hangulatát előlegezték meg: „Hévíz: a mienk, a kormány nem”, „A bauxit is vörös, ezért nem kell”, „MÍG-re kell a bauxit?”

Ennek a szép lokálpatrióta megmozdulásnak, polgári kezdeményezésnek a történetét állít emléket dr. Szarka Lajos helytörténész, hévízi múzeumigazgatónak a város és a kórház kiadásában megjelent könyve, amit a tóvédelmi tüntetés 20. évfordulóján mutattak be a városháza dísztermében.

A tetszetős külsejű munka nemcsak a címében (Tüntetés a tóért) szereplő demonstrációról számol be, hanem megtudjuk belőle az egész probléma hátterét, még a műszaki vonatkozásokat is. Helyet kapnak lapjain mindazok, akik tollal vagy tettel segítettek a tó megmentésében, a sok szép kép mellett egykorú cikkeket írásokat közöl, még verset is.

Jó érzés kézbe venni ezt a könyvet, jó érzés emlékezni a hévízi tó megmentésére!

Róbert Péter

VERES EMESE-GYÖNGYVÉR (szerk.):

Az unitáriusok öröksége

Simén Domokos emlékére

Vallási néprajz 14.

A Vallási Néprajz kiadványsorozat 1984-ben indult. Nagy öröm a most megjelent 14. kötet, amely az unitáriusok néprajzának kérdéseivel foglalkozik. Tudomásom szerint először kerül sor unitárius vallási néprajzi téma önálló bemutatására. Ez a tanulmány-gyűjtemény Simén Domokosnak állít emléket. Simén Domokos rendszeres előadója volt a Doktorok Kollégiuma szervezésében megtartott tanácskozáson, ahol kiváló előadói stílusban, mindig újabb és újabb kérdéskörrel láncolta magához a figyelmet. Előadásainak egy része megjelent, más része az internetre került, és így alapjává lehetett a szerkesztői munkának. Simén Domokos méltó követője a néprajzi érdeklődésű híres lelkeseknek, Ipolyi Arnoldnak, Kriza Jánosnak, Kálmány Lajosnak, és mindazoknak, akik tudatosan fordultak a színhagyományhoz, az

iratlan törvényekhez, a kicsiny és sokszor megalázott közösség belső életéhez.

A kötetet kézbe véve a külső megjelenését érdemes megemlíteni. Négy híres unitárius templom fotójával pillanat alatt kedvező impressziót kínál a téma iránt érdeklődőknek, az unitáriusok kultúráját ismerőknek. A címlap fő képe a kövendi templombelső hozza elénk, a különösen szép kazettás mennyezeteivel, a kézimunkákkal gazdagon díszített ünnepélyes hangulatával, a hangsúlyossá tett nemzetiszínű zászlóval. Ezen kívül három kisebb kép siménfalvi, székelyderzsi, torockószentgyörgyi templombelső látható. A hátapon újabb színes fotók idézik az unitáriusok kultúráját. Középen, hangsúlyos helyen a sokat idézett énlaki templomban látható rovásírásos mennyezet kazettáját látni, majd alul latin betűkkel ugyanazt, az unitáriusok hívtallását: Egy az Isten, – ami a kocsordi templom címere alatt van. A jobb felső sarokban egy torockói asszony övdíszre ékeskedik, mellette az első oldalról már ismert siménfalvi, székelyderzsi templombelső részletei. A borítónál nem véletlenül időztem, hiszen sugallja, milyen sajátos kultúrával rendelkeznek az unitáriusok, amiről még a vallási néprajzi iránt érdeklődő szakemberek is keveset tudnak, keveset olvashattak.

A sokszorosan kisebbségi helyzetben élő, különböző módon és évszázadokon át üldözött, hátrányos helyzetbe sodort közösség műveltségéről ad felvillantásnyi adalékot Veres Emese Gyöngyvér válogatása. A kiadvány tanulmányait a szerkesztő gyűjtötte össze.

Simén Domokos emlékének szentelt kötet élén a kortársak idézték tevékenységét, méltatták életútját. Ezután olvashatók az ő tanulmányai. Nagy szenvedéllyel, elkölvezett hittel írta meg a csíksomlyói pünkösdi búcsú történetét, avagy legendáját unitárius elkölvezettséggel. Egy másnak ellentmondó források alapján elemzi a búcsúról kialakult vélekedéseket. Konklúziója szerint nem kerülhetett sor János Zsigmond erdélyi fejedelem támadására, így a csodás győzelemre sem. Az erdélyi lelkipásztor azonban hitet tesz arról, hogy a csíksomlyói pünkösdi búcsú a XX. század végén a nemzeti összetartás szimbólumává lett, és a jelentősége minden történeti adatfeltáráson felülemelkedik.

Simén Domokos gyakorló lelkészként megtapasztalta az unitárius és a református egyházak kapcsolatát, ellentétét, egymásrautaltságát, a két közösségben a hívek toleranciáját éppen úgy, mint a hatalmi oldalról történt egyházgyarapítást, térdhódítást századokkal korábbi időkben és a kortársi kommunista rendszerben megmaradt lehetőségek közepette. Különböző falvakban megfigyelte a helyi sajátosságokat, a keresztlés, temetés, búcsú hagyományai stb. kapcsán. De figyelmé kiterjedt a Küküllő menti unitárius közösséggel együtt élő cigányság belső értékrendjére is, függetlenül a vallási kötődéstől.

A Vallási Néprajz 14. kötete Simén Domokos emlékére idézi, de csak harmadrészen tartalmazza az ő írásait. A kötet nagyobb része más szerzők tanulmányai alapján mutatja be az unitárius közösségek folklórját, életvitelét, társadalmát, erkölcsi rendjét. Jakab Dénes számos archaikus néphit elemet, ritust talált különböző szokásokhoz kötődve. Konkrét adatokat közöl a kisgyermek temetéséről Adorjáni Károly tapasztalatai alapján, a fegyvermezési szokásokról Jakab Dénes lelkiismeretes feldolgozásából, és a betlehemezésről Balázs László

összeállítása révén. Három unitárius lelkész bizonyította, hogy az elődökhöz hasonlóan méltóak saját lelki közösségük kultúrájának bemutatására. A szokásokról szóló részben összefoglaló, széles áttekintést nyújt Hála József tanulmánya a Homoród menti falvak óévűcsűztató újévűcsűztató szokásairól.

Néhány tudománytörténeti cikket is olvashatunk a kötetben. Egyik Kriza Jánosról szól, másik Molnár Istvánról, a székelykeresztúri múzeumalapítóról. Ide sorolható Nyitrai Levente írása a kocsordi az unitárius egyházköztség létrejöttéről, a templomépítésről, a berendezkedésről. A Szabolcs-Szatmár megyei Kocsord jelzi egyedül, Erdélyen kívül élő unitáriusok sorsát. Történelmük képviseli az unitárius hit közösség formáló erejét. Érdekes adatokkal zárul a kötet az unitáriusok körében feljegyzett folklór szövegek közlésével. Humoros adomákat olvashatunk és Pipén hallott néphit adatokkal gazdagodhatunk az új néprajzi kiadvány révén.

Az unitáriusok első néprajzi bemutatkozása sokszínű, mutatja, hogy a néprajzi szempontú megközelítés eddig is több oldalról történt. Magától értetődik, hogy tíz szerző tizenöt cikket nem ad teljes képet az unitárius néprajzról, csupán felhívja a figyelmet a kevésbé ismert vallási közösség sajátosságaira. A szerkesztői előszó őszintén elmondja, hogy a cikkek különböző céllal, különböző felkérésre íródtak, így nem csak a filológiai egyenletesség eredeztethető ebből, hanem a megközelítési mód is. A téma iránti figyelemfelkeltés a kiadvány legfőbb érdeme. És ez nem kevés. A munka folytatható, sőt sürgető feladat az unitárius közösségek néprajzi aspektusú vizsgálata, hiszen a falvak lélekszáma napjainkra jelentősen megcsappant, és az urbanizált gyűlekezetek nem őrzik a régi hagyományt. Írott források száma véges, és a hozzáférhetőség nehézkes. Igaz, büszke lehet az irodalomtudomány az unitáriusok énekköltségzetének közlésére és jelentős művelődéstörténeti dokumentumok és összefüggések feltárására, a néprajzi megközelítést nem helyettesíti. Az unitáriusok sokszorosan kisebbségi helyzetben éltek, és mostanra, az elnéptelenedett falvakban a hagyomány megtartásának lehetősége is kétséges. Az egyháztörténeti írások igen szép számmal rendelkezésre állnak, de az összefoglalásokon túl, az egyes közösségek történetének megírása is várat magára. Az irodalmárok által közzétett énekes hagyomány, vagy művelődéstörténetesek XVI–XVII. századi adatfeltárási mutatják a vallási alapon elkölönült közösségek igen gazdag múltját. Viszont a néprajzi jelenségekről nagyon-nagyon keveset tudunk. Jó szemű szakemberek felfigyeltek arra, hogy az unitárius falvak között esetenként egymástól jelentős távolságban szoros rokon kapcsolat létesült, de az exogámia kérdéseiről szó sem esik. A házassági kapcsolatokról is vannak dokumentumok, de kitékintő tanulmány nem készült. Szörványos adatokból tudni lehet a temetői rend alakulásáról, a reformátusokétól eltérő szokásokról, illetve a temetési ritusok alakulásáról, de egyetlen tanulmány sem foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, miként azt a ravai búcsűztatók összeírójának adatai bizonyítják. Bármilyen kérdéshez fordulunk, azt láthatjuk, hogy az unitárius néprajz feldolgozása még előttünk álló feladat. Köszönjük Veres Emese Gyöngyvérnek, hogy jelen kötettel felhívta a figyelmet az unitárius örökségre.

(Barca kiadó Bp. 2008.)

Kriza Ildikó

RUDOLF LÁSZLÓ:

Józseffalvi fényképalbum

Rudolf László 1991 óta foglalkozik a bukovinai székelyek anyakönyvi adatainak számítógépes feldolgozásával. Mint számítógépes programozónak ez nem okozott nagyobb nehézséget. Anyai ágon ő is bukovinai székely, először csak a saját családfájának kutatása érdekelt, de aztán úgy gondolta, érdemes a meglévő anyakönyvek teljes anyagát feldolgozni és közzétenni. Ma már ott tart, hogy nemcsak az öt bukovinai székely falu (Hadikfalva, Andrásfalva, Istensegits, Józseffalva és Fogadjisten) adatai vannak feldolgozva a számítógépén, hanem a kirajzásoké is, így az al-dunai, dévai, vajdahunyadi, marosludasi és amerikai székelyeké is.

2008-ban, könyv alakban is kiadta a józseffalvi székely családok leszármazottainak adatait a 18. század közepétől 1945-ig.¹ Hogy a könyv látványosabb, érdekesebb legyen, arra kérte a józseffalviakat, küldjenek bukovinai vagy bácskai felvételeket családjukról. Olyan sok felvétel gyűlt össze, ami a könyvhöz semmiképpen sem fért el, de ha már összegyűlt, hasznosítani kell. Kiegészítette a gyűjteményt a bonyhádi Völgysegi Múzeumban és a székszárdi Wosinsky Mór Múzeumban talált képekkel. Így gyűlt össze 1060 db. fénykép, amit a „Józseffalvi fényképalbum” tartalmaz.

A képanyag követi a bukovinai székelyek, pontosabban a józseffalviak életének eseményeit, fordulópontjait, a bukovinai, a bácskai és a magyarországi éveket. Ennek megfelelően először a józseffalvi, majd a bácsjózseffalvi és végül Bukovina és Bácska után címmel a magyarországi felvételeket láthatjuk. Ezen belül még a képek témája szerint is csoportosítja az anyagot: Egyházi élet, Németh Kálmán és családja, Egyházi ünnepek, Jegyespárok, Esküvők, Családok, Tűzvész után, Énekhar stb. címmel. Nagyon fontos dokumentumok a Józseffalva leégéséről közölt képek és a Hazatérési igazolványokon szereplő egyéni és családi fotók.

Köztudott, hogy 1941 májusában a bukovinai székelyeket az alig néhány hete visszafoglalt Bácskába telepítették le, ahonnan 1944 őszén menekülniük kellett. A Bácskában való letelepedés, a bácskai élet legfontosabb eseményeit mutatják be az ún. „Bácsjózseffalvi fényképek”, ez a gyűjtemény legérdekesebb, leggazdagabb része. Itt olyan dokumentumokat láthatunk, mint a különvonalat megérkezése a bukovinai székelyekkel 1941-ben a kosnai határállomásra, a különböző fogadóbizottságokat, az ételosztást, ahogy a teherautókon megérkeznek a bácskai falvakba, és a szabadtéri hálaladó miséket. Sokat mondanak az életképszerű jelenetek a bácsjózseffalviak életéből. Ilyenek például az ételszentelés, mise után az utcán beszélgető férfiak, asszonyok, vagy a litánia után kisgyermeküket az ölükben tartó asszonyok csoportja. Itt még mindenütt sugárzó arcokat, bizakodó tekinteteket látunk. Fontos hírmondói a bácskai életnek ezek a felvételek. Láthatjuk, hogy mi mindent teremtettek ilyen rövid idő alatt, micsoda élni akarással, bizakodással éltek új életüket. A már Bukovinában is működő énekharuk útja megszervezték, s a fényképek tanúsága szerint nagyon sokfelé szerepeltek Budapesttől Csantavérig. Emellett még zenekaruk és táncukuk is volt. Sugárzó arcú büszke legénykéket látunk kerékpárjukon ulva,

vagy mellette állva. Nagy boldogság volt ez az ő életükben! A bölcsődéjük kissé kezdetleges még, nyolc kisbaba ül vagy áll egy hatalmas járókában, három kislány meg egy kosárban sírdogál. Az óvodásoknak éppen az ebédet osztják egy hosszú asztal mellett. Az iskolában legalább negyven gyermek jutott egy tanítóra, de ezek a gyermekek végre anyanyelvükön tanulhattak.

Az állam anyagi támogatásával gyönyörűen átépítették a bácsjózseffalvi vasútállomást. A felújított épületet Székely Albert, józseffalvi ezermester irányításával készült fafaragásokkal díszítették. Az állomás várótermében a 14 stációból álló Székely Kálvária faragott képeit lehetett látni. A stációk fotóját külön kinagyítva is megcsodálhatjuk a gyűjteményben. 1943 nyarán nagy ünnepség keretében avatta fel az új vasútállomás épületét az akkori közlekedési miniszter. Sok fénykép készült erről az ünnepségről, amit most láthatunk először, mert még eddig nem jelent meg nyomtatásban. Több felvétele is látható a híres zenélő kút, amit szintén Székely Albert készített Németh Kálmán plébános biztatására 1942-ben, és a faóra, amivel az 1941-es budapesti kiállításon szerepelt.

A harmadik, befejező rész a „Bukovina és Bácska után” címet viseli. Ezek a képek az ötvenes években készültek Bátaszéken és Székelyszabaron. Itt már népviseletet nemigen látunk, de annál több családott, zárkózott arcot. A Bácskából való menekülés, a mellettük elvonuló front pusztításai, az újbóli letelepülés szenvedései látszanak a tekintetekben.

Azt írja Rudolf László az előszóban: „A fotók meséljenek a fiatalabb nemzedéknek a múltról, amit szüleik, nagyszüleik vagy dédszüleik átéltek.” Valóban, mint egy családi fényképalbumban kereshetjük a fiatalok elődeik arcvonásait. Minden kép alá gondosan odaírta a szerző, kit vagy kiket ábrázol. Kár, hogy kevés az évszám a könyvben. Jó lenne, ha tudnánk, mikor készült a fotó, akkor még pontosabb információink lehetnének nemcsak az adott személyről vagy családról, hanem a korról is. Ha csak a lap tetején a címek mellett jelölte volna legalább megközelítőleg a fényképek keletkezésének az időpontját, az is nagyon sokat segítené a tájékozódásban. Persze így is gazdag forrást tarthat a kezében az, akit a bukovinai székelyek, s azon belül a józseffalviak sorsa érdekel.

Fábián Margit

KISGYÖRGY ZOLTÁN:

Háromszéki vartúrakalauz

1970-ben jártam először Erdélyben, és sikerült eljutnom a Székelyföld délkeleti csücskébe, Háromszékre. Ekkor találkoztam először Kisgyörgy Zoltán geológus (Arkos, 1936) névvel. Kiadványaival és cikkeivel a Sepsiszentgyörgyön szerkesztett Megyei Tükör című kiadónapilapban, amelyben remek szépirodalmi anyagok (Farkas Árpád, Magyar Lajos, Czeglő Zoltán és mások versei) mellett izgalmas honismereti írások is napvilágot láttak, amelyek Háromszék nevezetességeit mutatták be. Ezeket jórészt Kisgyörgy Zoltán és Kónya Ádám írták. 1969-ben jelent meg a *Kovácsna megye monográfia* (társszerzője), majd az *Erdővidék útikalauz* (1973), aztán a *JeLzett turistaösvények Kovácsna megyében* (társ-

¹ A könyvet a Honismeret 2008. 5. számában ismertettem.

szerző, 1978), a *Kovácsna útikalauz* (társzerző, 1995), *Háromszéki harangok* (1996), majd *Bőlőnről meg Árkosról* egy-egy kötet (társzerző, 1998). Kisgyörgy Zoltán-Dukrét Lajos: *Baróti-hegység, Bodoki-havasok, Turisztikai kalauz* (2005).

Az 1990-ben újjászervezett Erdélyi Kárpát Egyesület háromszéki osztályának egyik vezetője. Nyugdíjas-ként Sepsiszentgyörgyön él, s a Háromszék című napilapnál dolgozik. A sok-sok cikk felsorolására nem is vállalkozhatunk. Aki a többi személyi adata is kíváncsi az üsse föl az Erdélyi magyar ki kicsoda 2000 kötetet.

A vártúrakalauz keménykötésű, hosszúka, zseb-könyvszerű, de meglehetősen nagy zseb kell ahhoz, hogy valóban el is férjen benne. Fedőlapján Ika várának pompás kerek tornya magasodik. 54 vár leírása olvasható a kötetben, de a háromszéki várak száma hatvannál is több lehet. A kézirat lezárása után ugyanis további építményekről sikerült adatokat szerezni.

A Bevezetőből megtudhatjuk, hogy 1978–1980 között a Megyei Tükör Múlt idők tanúi című sorozatában jelent meg Kisgyörgy Zoltán várhistoria-sorozata. 1982-ben szerette volna ezeket kötetben megjelentetni, azonban a Kriterion kiadó visszautasította, nyilvánvalóan a román cenzúra utasítására.

Kisgyörgy Zoltán újra bejárta a várakat az elmúlt években, történeti és egyéb adatokkal kiegészítette a leírásokat. Sőt a kötet végén megtalálhatók a várak GPS koordinátái is, tehát az útvonal-leírás és a térkép mellett még ez is segíti azokat, akik szeretnék fölkeresni az építményeket.

Kisgyörgy Zoltán gondosan tanulmányozta a történeti-régészeti szakirodalmat, sőt szakvéleményt kért a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum fiatal régészeitől is. A háromszéki régészeti kutatásoknak három fő időszakát különíthetjük el. A legkorábbiak az 1945 előtt folytatott kutatások, ezt követik az 1945–1989 közötti ásatások, majd külön korszaknak számít az 1989-től napjainkig terjedő időszak. 1945 előtt nagyon kevés ásatás folyt háromszéki várakban, 1945 után pedig a román politika (a kommunista diktatúra) volt a meghatározó. Csakis ott kutathattak, ahol római vagy dák leletekre számíthattak. Azoknak a váraknak a kutatása, amelyek egyértelműen a magyar (székely) határvédelmi rendszerhez tartozhattak, gyakorlatilag tilos volt. Azokat hallgatólágosan pusztulásra ítélték.

A várak leírásánál mindenütt találunk egy színes, szintvonalas térképet, amely tartalmazza a műutakat, vasútvonalat, a környező települések térképét, a vár(ak) pontos helyét, a távolságbecslést is segítő km-beosztású mérce sem hiányzik. Ezt követi a monda (hagyomány) szövege, megjelölve, kik mondták el (írták le). A vár helyszínrajzi vázlata segíti a kirándulót abban, hogy megkeresse az olykor nehezen látható falak-sáncok-árkok vonalát. Majd a vár kutatástörténete, valamint történeti adatai következnek. Végül a túraútvonal és a szálláshelyek pontos adatai (telefonszám is) zárják a leírást.

A várakat ábrázoló fényképek meglehetősen „vegyesek”. Többségében tavasztól-őszig készültek, de vannak havas képek is. Némelyek fekete-fehérek, a többségük színes. Vannak képek, amelyek csak a várhegyét (vár helyét) ábrázolják, mások falakat vagy egyéb védőműveket. Olykor célszerűbb lett volna több kép közlése, annál is inkább, mert lett volna hely második kép közzétételére is.

A leírások pontosak, rendszerezettek, érdekesen megfogalmazottak. Különösen nagy értéke a kötetnek a mondák-hagyományok közlése is. Csak azt nem tudjuk, hogy egy-egy történet esetében az elbeszélésnek csak a tömörített lényege került-e közlésre, vagy létezik-e részletesebb, hosszabb változata is.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Kisgyörgy Zoltán köteté nagyon nagy nyereség. Reméljük, hogy belátható időn belül megjelenhet kiegészített (bővített) kiadása is. Jó lenne, ha minden erdélyi és Erdélyen kívüli tájegységről születnének hasonló kötetek, s ezekből kialakulna egy sorozat.

A magyarországi kutatók jelenleg vagy a várakhoz fűződő népi hagyományokat gyűjtik (Magyar Zoltán már egész sor kötetben jelentette meg anyagát), vagy a várakat igyekeznek fölkeresni, helyüket pontosan dokumentálni, összegyűjteni történeti adataikat (Szabó Tibor és Karczag Ákos kutatásait összefoglaló adattár remélhetőleg még az idén kötetben megjelenhet).

A Tortoma Kiadó jelentette meg Antal Jenő vadász-élményeit meg (hasonmás kiadásban) dr. Zathureczkyné Zelch Manci Sajtó és összegyűjtött Recept- Könyvét. A kiadó neve (Tortoma) a Dél-Hargita előhegyének nevére utal. A közelmúltban éppen régészeti feltárasokat végeztek ott. A kiadónak szándékában áll közkinccsé tenni minden olyan helytörténeti munkát, tanulmányt, kismonográfiát, régebben kiadott bibliofil ritkaságot, ami Háromszék szellemi tárházát gazdagítja. Ebben nagyszerű partnerük lett a Kovászna Megyei Művelődési Központ. A Zathureczky-szakácskönyv néven ismert, 260 oldalas receptes könyv (250 recept) hat kiadást ért meg a két világháború közötti időszakban. Égető Árpád Baróti könyvnyomdájából került az erdővidéki háziasszonyok kezébe a kötet kiadását a Kovászna Megyei Tanács támogatta. Kopacz Attila és Szász János sepsiszentgyörgyi könyvnyomdájában készült. Jellegzetes székely étkeket örökölt meg a szerző: kaporleves, turbolyaleves, komlóleves, tejleves, sóskafejes, tödőtáskaleves, szabó-gallérleves, libás kása, nyúl pástétó, lucskos káposzta, székely gulyás, tök-főzelék stb. A szükséges nyersanyagok arrafelé megteremnek, igazodnak a háromszékiek ízléséhez. A kötet dokumentumként is megőrököti Erdővidék gasztronómiai hagyományait. Gondoltak a diétázókra is, de helyet kap a sütemény, a fagyalt és a likörök készítése, savanyúságok, lekvárok és olyan különlegességek receptje is megtalálható a szakácskönyvben, mint az almaecet, a Graham-kenyér, a tejfelsajt, sőt, a szappanfőzést is leírja.

Csorba Csaba

Honismereti Bibliográfia

András Imre: Fél évszázad Bécsben a magyar egyház szolgálatában. A Magyar Egyházzociológiai Intézet 50. éve. Bécs – Csíkszereda 2008. 159 old.

Barsi Ernő: Dalolól Rábaköz. 3. bőv. kiad. Magyar Kultúra Kiadó. Győr 2009. 436 old.

Barsi Ernő: Távoli szekerek: népi ismeretanyag a magyar költők verseiben. Magyar Kultúra Kiadó. Győr 2009. 131 old.

Barsi Ernő: A „hallott szó” nyomában: részletek Barsi Ernő előadásából. Magyar Kultúra Kiadó. Győr 2009. 194 old.

Bácsország. Vajdasági honismereti szemle. Szabadka 2008. 3. (44. szám) 146 old. – A tartalomról: *dr. Gubás Jenő:* Értelmiségünk bölcsője; *Lévay Endre:* A kisebbségi egyetemisták élete; *Somorja Sándor:* A jugoszláviai magyar egyetemest hallgatók; *A. Sajti Enikő:* S kommunizmus mostohagyermekai – Kísérlet a jugoszláviai magyar kisebbség második világháború utáni elitváltásának elemzésére; *Klamár Zoltán:* Az identitás formái: a térfoglalás közösségi kódjának olvasatai I. Magyarokanizán; *dr. Hovány Lajos:* Bolgárkertész Szabadkán; *Szöke Anna:* A történelmi tényezők hatása a földbirtok értékének alakulására a Vajdaságban; *Kocsis Antal:* A verbászi régi katolikus temető I.; *Merk Zsuzsa:* A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat történeti tevékenysége; *Kothenecz Kelemen:* A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat tagjai által feltárt néprajzi értékek; *Wicker Erika:* A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat régészeti tevékenysége; *Wicker Erika:* Borsay Jenő régiséggyűjteménye; *dr. Horváth Mátyás:* A bosszú; *Ispánovics István:* Dokumentumok a délvideki magyarág tervezett kitélepítéséről; *Virág Gábor:* „Játék és valóság” A Topolya Járási Magyar Népszínház története; *Fábián Borbála:* Gonda Béla könyve Türr Istvánról; *Fábián Borbála:* Gonda Béla; *Becherer Károly:* A bajai városi illetékbélyeg; *Albert Iván:* Bajaiak a dubai hullámsírbán – 90 éve süllyedt el a Drina; *dr. Sövény Mihály:* Almás XVIII. szd-i történetéből; *Tari László:* Megemlékezések a zentai csatáról; *Ricz Dencs Tünde:* A magyarországi cigányok története 1900-ig; *Laczkovics Imre:* Egy Topolyán megtartott tanítói közgyűlés jegyzőkönyvei; *Rövid József:* A kishomoki tó története; *Weissenbeck József:* Kovács Pál, a földvári gépészmérnök és műszaki író; *Mojzes Antal:* Bajmok hagyományápoló és identitást megőrző emlékhelyei; *Varga Géza:* Országzászlót tartó hősi emlékmű volt a kishegyesi; *Ókrész Károly:* Új utakat kereső és új utakat járó Baranyi Károlyra emlékezünk; *Molnár Tibor:* Bakanyél – Magyar katonai zsong az Osztrák–Magyar Monarchia hadrendjében; *Suliné Németh Edit – Préc István:* Dugonics András bányai gyökerei; *Horváth József:* A Szipityek családfája; *Nagygyörgy Zoltán:* XXXVI. Honismereti Akadémia; *Petrović Stevan:* Vadászati jegyek kiadása Bács-Bodrogh

és Torontól vármegyékben 1875 és 1918 között; *Dr. Námesztovszki Zoltán – Nagy Tibor – Hadzy János:* Adalékok a topolyai Ózbak Vadásztársaság történetéhez (? – 2007); *Nagygyörgy Zoltán:* Ötven éve született a Buxsi, a fiatalok lapja; *Ricz Péter:* Szemelvények a vajdasági magyarság történetéből a kezdetektől Trianonig VI.; *Korhecz Papp Zsuzsanna:* A Szent Vendel oltárkép restaurálása.

Beke György emlékezete. Halálának első évfordulója. Szerk.: *Pomogáts Béla.* Közdok. Bp. 2008. 178 old. – Emlékek könyve; Magunk keresése; *Aniszi Kálmán:* Örök szolgálatban; *Beder Tibor:* Beke György szobra; *Borcsa János:* Magunk keresése; *Cseke Péter:* Munkássága a Magyar Örökség része; *Csiki László:* Utaraváló; *Fodor Sándor:* Levél Beke Györgynek – odaát-ra; *Gráf Rezső:* Ajánló egy könyv újraolvasásához; *Halász Péter:* A peremvidékek krónikája; *Hegedűs Imre János:* A befejezetlen interjú; *Iancu Laura:* „Hívjon fel, kedves, a jövő héten”; *Kántor Lajos:* Szabédi tanítása; *Kocsis István:* Beke György egyszer majdnem igazat adott nekem; *Kósa Csaba:* A kacagó riporter; *Lászlóffy Csaba:* Az esedékes levél Beke Györgynek; *Lipcsy Il-dikó:* Beke György a romániai magyar valóságfeltáró irodalom egyszemélyes képviselője; *Lőrincz György:* Beke György az égtartó ember; *Magyar Lajos:* Beke György végleges hazatérése; *Mózes Huba:* Találkozásaink – Szabédi jegyében; *Nagy Miklós Kund:* „... mint a bogár borostyánkő darabban”; *Nagy Pál:* Erdélyi magyar író; *Nagy Zoltán:* Barátomról; *Papp Béla:* Biztatásai; *Pomogáts Béla:* Bücsü Beke Györgyötől; *Pusztai János:* Az én Beke Gyuri barátom; *Sebestény Kálmán:* Ne hagyjátok az iskolát; *Somos Béla:* Dixi et salvavi animam meam; *Szathmári István:* Beke Györgyre emlékezve; *Székelhydi Ágoston:* Történelmi kérdőbiztos volt; *Tar Károly:* Egyszemélyes intézmény; *Tözsér József:* Beke György a Tözsér-posta „keresztapja”; *Varga Vilmos:* Beke Györgyről; *Sütő András* két levele; Az élettrajz és pályakép főbb adatai; Beke György művei; Rövid utószó.

Benedek Fidé, P.: Ferences kolostorok I–II. Tanulmányok. Sajtó alá rendezte és az előszót írta: *Sas Péter.* Bibliotheca Transsylvania. 42. Szerk.: *Kozma Mária.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda 2005. 268 + 296 old.

Bihari tájházak és kiállítóhelyek I. Írta: *Kolozsvári István, Lakner Lajos, Sándor Mária;* szerkesztette: *Sándor Mária, Kolozsvári István.* Bihari Múzeum Baráti Köre. Berettyóújfalú 2009. 88 old.

Boldizsár Zeyk Imre: Névnepok és jeles napok Tordaszentlászlón. *Szentlászlói füzetek II.* Kolozsvár 2009. 80 old.

Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2. Németség a Kárpát-medencében Konferencia anyaga. Szerk.: *Nagy István, Kutnyánszkyne Bacskai Eszter.* Bonyhád 2009. 528

old. – *Dr. Harmati Béla*: „Német Memorandum” (1940) és a Magyarországi Evangélikus Egyház; *dr. Pócsy Ferenc*: A szászok jelenléte és hiánya Erdély életében; *Durkovska, Mária*: De deutschen Minderheitsprachen in der Slowakei; *Birnhäler, Felix*: Die Wahrnehmung der Ungarndeutschen aus deutscher bayerischer Sicht; *dr. Szőke Anna*: A szikicsi németek a kishegyesiek emlékeztetőben; *dr. Harmati Béla László*: A szőszékoltárok Magyarországon – tradíció és helyi hatások a türelmi rendelet után a német hátrérő gyűlekezetekben; *Káposzta Lajos*: 39 év tapasztalatai egy német hátrérő gyűlekeztetben; *dr. Dobos Gyula*: „Hazámnak szentelem az életem” – Mozaikok a Perczel család történetéből; *Hrotkó Larissa*: A vécseői sváb dallamok és ritmusok, mint a régi kultúra utolsó emlékei; *Schell Csilla*: Új és revitalizált német ünnepek, szokások, tradíciók; *Marinka Melinda*: Konzerválódott és felújított, valamint újszerű szokások a szatmári sváboknál; *dr. Kocsis Gyula*: Pest-Pilis-Solt megyei németek mindennapi élete a XIX. szd. közepén; *Kiss Emília*: A Csepel-sziget német ajkú lakosságának társadalmi kapcsolatrendszere a XIX. században; *Veres Emese Gyöngyvér*: Tolna-Baranya-Somogy egyházmegyei szokások a levéltári iratok tükrében; *iff. Káposzta Lajos*: Az 1800-as évek első évtizedei (Solt)Vadkert községben; *dr. Kolta László*: A németek áttelepítését Hitler kezdeményezte; *Nagy István*: Közös házban – német-magyar együttélés; *Sárándi Tamás*: Kísérlet a szatmári svábok visszatanulmányozására a két világháború között; *Szilágyi Levente*: Svábok hátrétegeiben; *Bódi Erzsébet*: A lokális identitás néhány eleme a Szatmár megyében élő sváboknál; *Kaczián János*: Tolna németek a tágabb haza szellemi és kulturális életében; *Matus Zsanett*: A Győri Egyházmegye iskoláinak etnikai összetétele 1865-ben; *dr. Gábor Frank*: Lage des Deutschunterrichts an Kindergarten und Schulen für die deutsche nationale Minderheit in Ungarn; *dr. Gerhardt Seewann*: Die Deutschen in Ungarn; *Horváth István*: Adalékok a németek kitelepítéséhez a Pécsi Egyházmegye területén katolikus levéltári források alapján; *dr. Márta Fata*: Reformierte Ansiedler im Komitat Tolna im. 18. Jahrhundert; *Hernády Zoltán*: „Hűség, becsület és tettek által ...”; *dr. Szűcs Zoltán*: A németkérdés Tolna megye központi sajtójában 1945-ben, a fegyverszüneti szerződéstől a kitelepítési rendelethez

Cigánysors: a cigányság történeti múltja és jelene

II.: A 2006, 2007 és 2008 szeptemberében Pécsen, a Rácz Aladár Cigány Közösségi Házban megtartott Cigányság történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra című konferenciák válogatott előadásai. Szerk.: *Kosztics István*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. Pécs 2009. 310 old. – A tartalom: *Dominkovits Péter*: Ellentétek közepében: cigányok a felsőbüki középbirtokosok konfliktusában a XVIII. század derekán; *Mészáros Ádám*: A barcsi beások. Egy Dráva menti cigány közösség két évszázada; *Halász Imre*: Szórványos adatok a cigányság Bachkorszakbeli helyzetéhez; *Bana József*: A vajda halála – Lakatos Mihály balladája; *Vargha Dezső*: Cigányokkal kapcsolatos újságicikkek a Pécsi Közlöny 1907. évi példányaiban; *D. Székács Anita*: Munczy Béla cigányprí-

más első világháborús frontnaplói (1916–1917); *Csöti Csaba*: A Kaposvár, Hold utcai cigánybíró nyilvántartásának tanúságai (forrásmértetés); *Szabó Csaba*: A magyarországi cigányság egészségi állapota az államszocializmus idején; *Bana József*: A helyzet fokozódik – Lakatosék a szocializmus időszakában; *Nagy Pál*: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban; *Mikó Zsuzsanna*: Cigánykaraván a jog szorításában az 1950-es évek Magyarországon; *Márfi Attila*: Válogatott tanácsai dokumentumok a pécsi Cigányügyi Albizottság rövid működéséről; *Békési András*: A cigányság „megjavítása” a tanácsrendszerben (a szocialista cigánypolitika kezdete politikai bizottsági források alapján: 1961. június – 1963. március); *Perger Gyula*: A cigányokról alkotott kép a XVIII–XIX. századi győri kalendáriumokban; *Vargha Dezső*: Dankó Pista emlékének ápolása és színdarabjainak előadása Pécsen; *Békési András*: Cigánysors – külső, magyar szemmel; *Gál Éva*: „Dear Mr. Kalárymos”; *Kosztics István*: 20 éves a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület; *Márfi Attila*: Kisebbség- és cigánytörténeti kutatások Baranyában (vázlatos át- és kitekintés); *Kovács Éva*: A lengyári kolónia; *Frankovics György*: Úriszék. Sorsasszonyok, sudenicek, valamint a sorskönyv – cigány, magyar és déli szláv párhuzamok; *Frankovics György*: A Föld teremtetése, geoforok, tartószlopok, földrengés – déli szláv – magyar – roma párhuzamok; *Ódor Imre*: Füzes Miklós (1939–2006), a baranyai kisebbségek kutatója.

Családtörténeti kutatás határon innen és túl. A Veszprém Megyei Levéltár és a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságának Történeti Szakbizottsága által rendezett Nemzetközi konferencia (2007. május 11.) előadásai. Szerk. *Márkusné Vörös Hajnalka*. Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém 2009. 280 old. *Nyulásziné Straub Éva*: A családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban; *Strešnák Gábor*: A szlovákiai levéltárak családtörténeti forrásai, különös tekintettel a nemességkutatás lehetőségeire; *Pál Antal Sándor*: A családtörténeti kutatás lehetőségei Erdélyben; *Fodor István*: Genealógiai kutatások lehetősége a Vajdaságban – A vajdasági közlevéltárak hálózata; *Pejin Antal*: Egy zentai helytörténész család: a Dudások – Egy kutatás tanulságai; *Márkusné Vörös Hajnalka*: A Veszprém Megyei Levéltárban folyó családtörténeti kutatások tanulságai; *Tóth G. Péter*: A magyarországi boszorkányperek, mint a családtörténeti kutatások lehetséges forrásairól; *Győre Zoltán*: A Veszprém megyei zsidó családok genealógiája; *Irányi László*: A kései feudális kor anyakönyvi kutatásainak tapasztalatai; *Szilágyiné Kósa Anikó*: Névtani hozzájárulás a család-kutatáshoz – családtörténeti vizsgálatok a nyelvtudomány szemszögéből; *Mészáros Zoltán*: Részletek a XVIII. századi gannai források komplex elemzéséből; *Gubicza Ilona*: Az összetartozás erősítése – a Bakonyban otthonra talált családok múltja és jelene; *Sztrányai György*: Csúcsok és mélypontok az amatőr családkutatásban; *Koncz Pál*: Tarka mozaikok egy családi kép összeállításakor; *Báán Beáta*: A Posgay iratok mögé elrejtőzt család; *Buday Csaba*: Nemzetközi családtörténeti konferencia kicsit más szemszögéből.

Csodaszarvas I. Östörténet, vallás és néphagyomány. Szerk.: Molnár Ádám. Molnár Kiadó. Bp. 2005. 272 old. + XV. lap kép – Voigt Vilmos: Beköszöntő; Fodor István: Az ősi magyar vallásról; Kovács László: Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében; Veszprémy László: A magyar őstörténet és a honfoglalás a középkori magyar krónikákban; Andrej A. Znamensky: Az ősiség szépsége: altaji török sámánok a szibériai regionális gondolkodásban (1860–1920); Ulla Johansen: Sámánfilozófia: változó lélekképzetek Tuvában; Pozsony Ferenc: Samanizmus és medve kultusz Moldvában?; Mohay Tamás: Moldvai magyarok pünkösdkor Csiksomlyón; Kóka Rozália – Kürvölgyi Mihály: Házi házra járván: Bukovinai székely betlehemezés; Somfai Kara Dávid – Kunkovics László: Egy különös kirgiz sámánszertartás a Talasz folyó völgyéből; Kapitány Orsolya: Somogy megye szabadtéri néprajzi gyűjteménye Szennában; Kriskőné Dávid Mária: A kecskeméti Népi Iparművészeti Múzeum; Abkarovits Endre: 35 éve a népzene bővületében – Beszélgetés Halmos Bélával; Abkarovits Endre: A primás, aki két országban is eljutott a szakma csúcsára – Beszélgetés Papp István Gázsával.

Csodaszarvas II. Östörténet, vallás és néphagyomány. Szerk.: Molnár Ádám. Molnár Kiadó. Bp. 2006. 266 old. + XVIII. lap kép – Voigt Vilmos: Előszó; Fodor István: Az ősmagyarok etnikai tudata és a Csodaszarvas-monda; Peter B. Golden: A kazárok megtérése a zsidó hitre; Révész László: Honfoglalás kori sir az aló-ausztriai Gnadendorfban; Veszprémy László: Az Anonymus-kutatás ma; Ulla Johansen: Gondolatok a régi török és mongol sámánizmusról; Somfai Kara Dávid – Kunkovics László – Sipos János: Egy kazak sámán a mongóliai Altaj hegységből; Voigt Vilmos: Csodaszarvas-ismertetések; Voigt Vilmos: Korrekció; Pozsony Ferenc: Csángó Néprajzi Múzeum a háromszéki Zabolán; Andrásfalvy Bertalan: Kallós Zoltán életműve; Abkarovits Endre: Kallós Zoltán 80 éves; Abkarovits Endre: Muzsikás: a népzene és Bartók – Beszélgetés Sipos Mihállyal és Hamar Dániellel.

Dukrét Géza: Épített örökségünk Bihar megyében. Válogatás a megye műemlékeiből. Kiadja a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület. Nagyvárad 2009. 168 old.

Ethnica. Szerk.: Ujváry Zoltán. Kiadja a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen 2009. 2. 37–64. old. – A tartalomról: Berek Sándor: A cigány reprezentációk szöveges forrásai a debreceni Déri Múzeum Néprajzi Adattárában; Kerekes Ibolya: Hagyományok és a változások – A gyékényfeldolgozás továbbélése a XXI. Század elején három település példáján; Szilágyi Miklós: Ceglédi adalékok a Kossuth-kultusz vallásfelekezeti meghatározottságáról; Topor István: „Farsáng vagy húshagyó kedd napja” – Farsangi rítusok és kompozíció Rakovszky Zsuzsa regényében; Ujváry Zoltán: A megnyűzött varga; Szilágyi Judit: A kötelező katonai szolgálat emlékezete és szerepe az egyetemi hallgatók identitásának a kialakításában; Csáky Károly: Tebe és örömkalács; Viga Gyula: 90 éve született Szalontai Barnabás.

Fakuló színek. A VII. Duna-Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Baja 1008. június 19–20. előadásai. Szerk.: Báth János. Kiadja a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi szervezete. Kecskemét 2009. 176 old. – Rausch Sándor: Köszöntő; Mód László – Simon András: Interetnikus hatások Bácsfeketehegy szőlő és borkultúrájában; Bereznai Zsuzsanna: A kenyérsütés szokásai a hajósi sváboknál a XX. században; Kothencz Kelemen: A vaskútiak vallási vitái; Pastyik László: A bácskeresztúri görög katolikus kegyhely keletkezése és élete; Beszédes Valéria: Egy elfeledett kegykép- Adatok a nemesmiliticsi rózsafüzér királynője oltárkép történetéhez; Silling István: PONYAVKA, a bácskai sokak nők templomi térdeplője; Silling Léta: A bogyaszi pravoszláv kolostor főmofferei; Schön Mária: Népi egyházi szentelmények a hajósi sváb lakosság körében; Fehér Zoltán: A bátyiak hajnal elé imádkozása és napbanézése; Csorba Béla: Temeriniek első világháborús írott emlékei; Merinu Éva: A hajósi sváb cselédlányok zsidó családokhoz szegődése a XX. század első felében; Kovács Endre: Népi táplálkozási szokások a dorozsói sváboknál; Máncics Mihály: A csávolyi bunyevácok a templomban; Raffai Judit: Hagyomány és divat – A szabadkai nők öltözködési szokásai az 1900-as években; Nagy Abonyi Ágnes: Zenta nemzetiségei a XIX–XX. század fordulóján készült fényképeken; Kiss Nimród László: Párválasztás Császártólten a XX. században; Székelyné Körösi Ilona: A cigányság a társadalmi munkamegosztásban; Klamár Zoltán: Pasto je? – Fontos-e? A nyelvismertet fontossága a társadalmi beilleszkedésben; Gatti Beáta: Csátaljai találkozások – Az együttélés képei egy többnemzetiségű faluban; Krupa András: A dunaegyházi szlovák tájház megteremtője és életútja; Kocsis Zsuzsanna – Rind Melitta: Gyermektáncoltató – Szemlélvénnyek a bácskai gyermekdalok és –játékok kutatásához, valamint oktatásban való alkalmazásához; Kelemen Zsuzsanna: „Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.” Cigány gyermekek az általános iskolában.

Fleisz János dr.: Az örök átalakulás városa. Kiadja a Sapientia Varadiensis Alapítvány. Nagyvárad 2008. 221 old.

Fleisz János dr.: Szacsavay Imre, az elfeledett vértanú. Kiadja a Sapientia Varadiensis Alapítvány. Nagyvárad 2008. 44 old.

Gelencsér Gyula: Villamosipari szakképzés 516 Dombóvár. 2009. 295 old.

Görömböi András: Azonosságutad, nemzet, irodalom. Nap Kiadó. Bp. 2008. 376 old.

Hardi Tamás – Hajdú Zoltán – Mezei István: Hátatok és városok a Kárpát-medencében. Szerk. Hardi Tamás. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Győr – Pécs 2009. 374 old.

Horváth Sándor: Gártáról utódainknak – részletek Kapuvár-Garta történetéből. Szombathely – Kapuvár. Gadányi Károly. 2008. 193 old.

Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Szerk.: Mezey Barna, Nagy Janka

Teodóra. ELTE Eötvös Kiadó. *ELTE jogi kari tudomány I.* Bp. 2009. 487 old. – *Mezey Barna*: Szokásjog és szokás határán: jogszokások; *Varga Csaba*: Jogi néprajz – az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából; *Kajtár István*: Jogi kultúrtörténeti szövegek a tradíció és a modern határán; *H. Szilágyi István*: Rokoni kapcsolatok – jogi antropológia és jogi etnográfia; *Fleck Zoltán*: Normák és társadalmi gyakorlat – Az etnológiai szemlélet lehetőségei a jogszociológiában; *Nagy Janka Teodóra*: A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében; *Bánkiné Molnár Erzsébet*: A szokásjog hely és szerepe a Jászkun Kerület organizált társadalmában; *Petersák Tivadar*: A közbirtokosságok törvényi keretei; *Gelencsér József*: Tulajdonjellek a Káli-medencében a 20. század első felében; *Babják Ildikó*: A barbár társadalmak szerződési szimbólumai; *Nótiári Tamás*: Adalék a római házasságkötés szimbolikájához; *Égető Melinda*: „...Gyertya Szentelő Boldog Aszszony napján és nem más napon, fogja veszzejét és azon napon vigye az hegy-mester asztalára...” A szőlővessző mint jogi szimbólum; *Föglein Gizella*: A kétoldalú kulturális egyezmények szimbolikája Magyarországon és a szomszédos államok (Jugoszlávia, Románia) között 1947–1948-ban; *P. Szabó Béla*: Közmondásos jogtudás – Gondolatok a jogi közmondások hazai kutatásának lehetőségéről; *Paczolay Gyula*: Jog, igazság és erkölcs Baranyai Decsi János adagiáiban; *Lancendorfer Zsuzsanna*: Jogtörténeti források és adatok jelentősége egy népballada-kutatás kapcsán; *Domonkos Mariann*: Szerzői jogi kérdések XIX. századi folklórszövegek kapcsán; *Horváth József*: A magyarországi végrendelet-kutatás történetének vázlata, különös tekintettel a jogtörténeti kutatásokra; *Véres Gábor*: Adatok a népi jog Heves megyei kutatástörténetéhez. A jogi szokások gyűjtése Heves megyében a XIX–XX. század fordulóján; *Bognár Szabina*: Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokásgyűjtés tudományos programja; *Balázs Kovács Sándor*: A paráznság és büntetése a sárközi református egyházakban; *Kriston Vizi József*: Szabálykövetés a gyermekjátékokban; *Domonkos Andrea*: Büntetőszankciók a székely falvakban; *Bató Szilvia*: A bűnözés szervezetének vizsgálati lehetőségei a reformkori Békés vármegyében – A „történeti kriminológia” forrásai és módszertani kérdései Magyarországon; *Frey Dóra*: A konfliktuskezelés sajátos eszközei a magyarországi cigányság körében; *Homoki-Nagy Mária*: Az okozott kárért való helytállás a jobbágyparasztság mindennapjainak joggyakorlatában; *Kocsis Gyula*: Szokásnorma, jogszokás, törvény a nők öröklésében; *Barna Gábor*: Vallási társulatok – a kánonjog, a jogszokás és a polgári egyleti jog tükrében; *Virág Gábor*: Möringolás a bácskai Feketehegyen; *Szőcsné Gazda Enikő*: Törvény és szokás viszonya – A háromszéki hozomány példája; *Kolumbán Zsuzsanna*: A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a XIX. században; *Varga István*: A törvénytelen születés interdiszciplináris megközelítése.

Kazinczy-émlékév 2009. Szerk.: *Birc Edit és dr. Bán Éva*. Kiadja a Magyar Irodalmi Hagományok Országos Egyesülete. Bp. 2009. 40 old.

Kegyelem életfogytig. Esterházy János szenvedéstörténetének dokumentumai Mycielskiné Esterházy Mária feljegyzései alapján. Összeáll., szerk. és jegyzetekkel ellátta *Molnár Imre*. Kiadja a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség és a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. Bp. – Kecskemét 2009. 174 old.

Keszeg Vilmos: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. KLNT – Magyar Néprajzi és Antropológiai Tanszék. Kolozsvár 2008. 496 old.

Kolics Pál: Lámpások Szigetvár és környékén III. Szigetvári Várbaráti Kör Kiskönyvtára 28. Szigetvár 2009. 142 old.

Kolics Pál: A gyűrűfüi iskola krónikája. Szigetvári Várbaráti Kör Kiskönyvtára 29. Pécs 2009. 58 old.

Lükő Gábor: Adattár a moldvai magyarság térképéhez. *Bibliotheca Moldaviensis*. Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda 2008. 271 old. (Kétnyelvű kiadás) – *Tánczos Vilmos* bevezetőjével: Lükő Gábor csángó településtörténeti adattára.

Magyar Zoltán: Pannónia védőszentje – Szent Márton a magyar kultúrtörténetben. Kariosz Kiadó. Bp. 2008. 112 old.

Mohay Tamás: A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. Nyitott könyv – L'Harmattan. Bp. 2009. 380 old.

Nagy Alpár: Volt egyszer egy Haydn Kórus... Esterházy Pál Alapítvány. Fertőd 2009. 151 old.

Nagy Teréz: Régi idők tanúi. Inova Kiadó. 2008. 104 old.

Nemes András: A soproni ferences-bencés templom és kolostor. Nagyboldogasszony Bencés Templom. 2009. 58 old.

Néprajzi Látóhatár. A Győrffy Sopron István Néprajzi Egyesület folyóirata. Szerk.: *Keményfi Róbert*. 2005. 1–2. 192 old. – *Szőke Anna*: A magyar nyelvű néprajzi kutatás helyzete a Vajdaságban; *Tóth Arnold*: Magyar néprajzi vonatkozású muzeális gyűjtemények Burgenlandban; *Bódné Zsolt*: Néprajzi jegyzetek egy gyimesfelsőlaki vízimalomról; *Lajos Veronika*: Más kép – Más képp – a népi idegenség magragadása Domokos Pál Péter a moldvai magyarság című művében; *Karácsony Molnár Erika*: A nagybójt és a húsvéti ünnepkör szokása egy moldvai magyar faluban, Lészpeden; *Orosz György*: „Koldus képeben Krisztus jár miköztünk”; *Adorján Rudolf Károly*: Szőlőművelés Pipén 1947–1956 között; *Kovács Előd*: A Szivtelen Anya balladatípus eredete; *Bihari Várnava*: Rövid tézisek a népi bútorok ergonomiai vizsgálatához; *Szabó Á.* *Tőhötöm*: Gazda Klára, a Győrffy István Néprajzi Egyesület kitüntettje; *Láposi Teréz*: Nyolcvanéves a vásári mutatóvanyos bábjátás nagy mestere, Kemény Henrik; *Dankó Imre*; *Krupa András* és a komparatizistika; *Bárh Dániel*: Tát-rai Zsuzsanna köszöntése; *Telenkó Bazil Mihály*: Győrffy István Néprajzi Egyesület szimpóziuma; *Bartha Elek*: Kisebbségi együttélési modellek határainkon túl; *Liszka József*: Deáky Zita (szerk.) Felsőmagyarországi orvosi helyiratok.

Orosz Otília Valéria: Műemlék orgonák az Érmelléki Református Egyházmegyében. *Partiumi füzetek* 56. Szerk.: *Dukrét Géza*. Kiadja a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület és a Nagyvárad Római Katolikus Püspökség. Nagyvárad 2009. 194 old.

Örvidéki magyarokról örvidéki magyaroknak. Szerk.: *Szoták Szilvia*. Magyar Média és Információs Központ – Imre Samu Nyelvi Intézet. Kőszeg – Alsóór. 2008/2009. 302 old.

Prágai Tükör. Főszerk.: *Kokes János*. Kiadja a Cseh- és Morvaországi Magyarok Szövetsége. Prága 2008. 5. 80. old. – A tartalomról: A nemzeti identitás megőrzése kötelesség – Fucsik Istvánnal beszélget *Kokes János*; *Simon Attila*: Az 1989-es bárszonyos forradalom az előzmények és a következmények tükrében; *Szilvássy József*: Megjárta a földi poklokat – Burián László plébánosról; *Varga Béla*: Hírlevél Kárpátjáról (Megújul a Munkácsi vár, Kisszelmenc és Nagyszelmenc három évvel a határnyitás után; Tizenöt éves a beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház; Salamon Béla szülőházában megőrzését tervezik Beregrákoson; Autonómiát követelnek a ruszinok. *PT*: A szlovák-magyar viták háttere; *H. Tóth István*: Szemlélődés a magyar nyelvtörténet forrásvidékén.

Redemptio. A jász és kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit*. Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2009. 3. 24. old. – A tartalomról: *Oláh Lajosné* (közli): Verbász alatt a jászkun táborban; *dr. Bartha Júlia*: Néprajzi pályázatok 2009-ben; *Kozma Huba*: Elvándorlás honi szemmel – Majsa legkiválóbb helytörténész, Zsidó Péter előtti főhajrással; *dr. Farkas Ferenc*: Jász nap a Duna TV-ben; *Hortiné dr. Bathó Edit*: Hinkali, dzúka, bakal – vendégségben osztét rokonainknál; *Vass Zoltán*: Székita-magyar nyelvhasznítás – Kakuk Mátyás új könyve; *Surák János*: A jászberényi Surák család különös sorsa a 20. században I.; *Basa László*: Jászdózsa először a hadjáratban;

Régi(j)óvilág. Regionális honismereti szemle. Fel. szerk.: *Mészáros Ildikó*. Temesvár. 2007. 4. 50 old. – A tartalomról: *Bodó Barna*: Szeged és Temesvár; *Botka László*: Együtt – ezen a tájon; *Károlyi Attila*: A szegedi kiváltságlevél (1719) és címer; *Tandi Lajos*: Szeged Csongrád: folyók mentén; *Papp Katalin*: Reök-palota: szenvedély építészetben és művészetben; *Mészáros Ildikó*: A Szeged Táncegyüttes; *Venetianer Pál*: Szent-Györgyi élete és öröksége; *Győri Ferenc*: Mire jó a régio?; *Petrusán György*: Felsőoktatás románul; *Bodó Barna*: A DTMK [Duna-Körös-Maros-Tisza együttműködés]-történet; *Mészáros Ildikó*: Régiós barangolások; *Bodó Mária*: „A szegedi hid alatt...” – Nemzetközi tiszai halfesztivál.

Sok fény maradt utánuk. Jeles pedagógusok Győr-Moson-Sopron megyében. Szerk.: *Kallós Károlyné, Gönczöl Lászlóné*. Hungaro-Dalton Pedagógiai Innovációs Egyesület. Győr 2009. 268 old., ill. Tart.: *Karácsony István*: „A reformkori műszaki oktatás üttöroje”; *Dr. Karácsony Mihály* (1796–1869); *Karácsony István*: „Királyi ezüst érdemkereszt néptanító”; *Beó-*

thy Mihály (1824–1902); *Karácsony István*: „Messziről jött tanító, aki egy falu ‘mindenese’ lett”; *id. Timaffy Endre* (1860–1919); *Varga József*: Scherer Gyula (1860–1951); *Szabó Beáta*: „Kicsi falu nagy tanítója”; *Boros József* (1883–1961); *Józsa Csabáné*: „Dalos kedvű nyúliak karnagya”; *Csicsay Benedek* (1885–1962); *Baksa Júlia*: Bankó Károly (1888–1960); *Magyar Katalin*: „Igazgató úrnak nemcsak a neve, a szíve is magyar volt”; *Magyar István* (1888–1973); *Karácsony István*: „Az életre élményt adni tudó, igazi néptanítót túlélők munkájának eredményei”; *Érsek Imre* (1890–1967); *Király Árpád*: „A magyar ornitológusok nesztora”; *Király Iván* (1894–1987); *Órfi Mária*: „Legcsodálatosabb az értelmes emberi lélek, ha az Isten él benne”; *Endrédi Vendel* (1895–1981); *Zambóné Piacsek Erzsébet*: „Magas színvonalú énekkultúrát alapozott meg”; *Bolla Géza* (1897–1963); *Tőreki Imre*: „Hívó és tanító a szó legszébb értelmében”; *Kokas Kálmán* (1900–1985); *Kallós Károlyné*: Az utolsó kántortanító Kapuvárott; *Papp Vendel* (1900–1948); *Karácsony István*: „Mémóknak készült, a gyermeklélek mémóke lett”; *Pados József* (1909–1982); *Módos Istvánné*: Horváth Imre (1912–2005); *Magyar Katalin*: Hargitai Gusztáv (1913–2006); *Gönczöl Lászlóné*: „Ember tudott maradni a nehéz időkben is”; *Rejtő Pálné Pogács Mária* (1913–1993); *Szalay Józsefné*: „Sok fény maradt utána, mely szerteszórja sugarát”; *Balogh János* (1914–1996); *Gönczölné Németh Beatrix*: „Minden cselekedetemet lelkiismeretem, és a gyermekekért érzett felelősség vezérelte”; *Rehák Sarolta Ilona* (1914–2008); *Kapuvári Béláné*: „Rendkívüli, a közösséget élő ember volt”; *Sütő Károly* (1916–1999); *Karácsony István*: „Használni tudtam a tudománynak, nem éltem hiába”; *Dr. Timaffy László* (1916–2002); *Zambóné Piacsek Erzsébet*: „Professzor, rektor, akadémikus, tudomány- és iparszervező”; *Dr. h.c. Zambó János* (1916–2000); *Haris Vincéné*: „... ő egy igazi Lám-pás!”; *Pantzer Gertrud* (1919–1994); *Ferenczi Lajosné*: „Igazi néptanító volt”; *Kovács József* (1920–1998); *Rujavecne Ferenczi Katalin*: „Mindennél és mindennél az embert keresem, a tájban, a tárgyban, az emberben”; *Ferenczi József* (1921–1993); *Erdélyiné Hajmási Ibo-ly*: Felejthetetlen alakja ma is lángoszlopként világít előttünk”; *Németh Zoltán* (1923–2002); *Győry Éva*: „Egy igaz ember, aki jó úton járt”; *Győry Boldizsár* (1925–2004); *Szabó Beáta*: Rubics Dezsőné Kiss Magdolna (1929–2005); *Eőry Csilla*: „Erkölcseit követve tette a dolgát”; *Eőry Endre* (1936–2007).

Somogyi Honismeret. Kiadja a Somogy Megyei Honismereti Egyesület. 2008. 2. 122 old. – *Dr. Magyar Kálmán*: Reneszánsz kincslelet Balatonszabadi-Pusztatorony dűlőből; *Tóth Jenő* – *Tóth Jenőné*: Az alsósegedi ötemetőről; *Frech József*: A Kisberki Elemi Népiskola osztálykönyveiből; *Majtényi József*: Történet a somogyi betyárvilágból; *Lévai József György*: Pártalapítás cigányzene mellett; *Horváth László*: Somogy-szentpáli történetek; *Jutai Péter*: Somogy megye és a magyar jogi műnyelv megalkotása; *dr. Király Lajos*: Somogyvár helyneveinek névtani tanulmányai; *L. Kapitány Orsolya*: Harmincéves a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény; *dr. Knézy Judit*: A Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény létrehozása; *L. Balogh Krisztina*:

Dr. L. Szabó Tünde építészeti hagyatéka; dr. Horváth József, Csokonai és Kisasszond; F. Bodó Imre: Goszthony Gézára emlékezünk; dr. Rosta István: Emlékezés Adelmann Gusztávra; dr. Gál József: In memoriam Ambrus Ferenc; dr. Piatsek Gyula emlékére.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Ferenczy István*. Kiadja Hargita Megye Önkormányzata Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda 2009. 8. 194. old. – A tartalomról: *Gazda József*: Gondolatok Ignác Rózsáról és írásművészetéről; *Miszlai Zsolt*: Az észak-erdélyi vasúthálózat rekonstrukciója (1940); „Fül faragja az ember száját leghamarább!” – Berecz András ének- és mesemondóval beszélget *Mirk Szidónia-Kata*.

Szőke Anna: A kishegyési Szent Anna-templom. Grafoprodukt, Szabadka 2008. 62 old.

Tánczos Vilmos: Elejtett szavak. Egy csiki székely ember nyelve és világképe. Bookart, Csíkszereda 2008. 350 old.

Teleki Mária – Pongrácz Flóra: Göbügöyp meg pimplináré. Egy dél-csalóközti falu, Vásárút nyelvjárása és dülönevei. Median, Pozsony 2009. 88 old.

Történeti Muzeológiai Szemle. *A Magyar Múzeumi Történeti Társulat Évkönyve 9.* Szerk.: *Ihász István, Pintér János*. Bp. 2009. 292 old. – *Deák Antal András*: Az esztergomi reneszánsz vízgép története; *Gyulai Éva*: Billikom – vilkom – Willkomm. Az ön üdvözlőserlegek magyarországi recepciójához; *Czeglédi Noémi*: Úriszéki bíráskodás a gödöllői uradalomban a XIX. század első felében; *Bartha Éva*: Országos Történeti Muzeológus Konferencia, Dunaszerdahely–Galánta, 2008; *Pintér János*: Száz éve született Wellmann Imre; *Mravik László*: Magyar főnemesség hagyatékainak sorsa, 1912–1952.; *Vadászi Erzsébet*: Esterházy bútorok a Fügedi-leltárak tükrében; *Lakatos Sarolta*: A Kállayak gyűjteménye; *Pozsonyi József*: A genealógiai kutatások legújabb eredményei; *Silvia Lőrinciková*: Az Andrássyak betléri és krasznahorkai öröksége; *Szathmári István*: A „magyar nábob” különös házassága; *Debreczeni-Droppán Béla*: Kondástól a királyig – A Magyar Nemzeti Múzeum látogatói és vendégkönyvei a XIX. századból; *Hegedűs Krisztián*: A kunszentmártoni mú-

zeumi raktár az egykori vármegyei lakban; *Vigh Károly*: A rendszerváltás története a Teleki Intézetben; *Fári Irén*: Játékkészítő szövetkezet Szegeden (1952–1992); *Veres László*: Régiségvásárokról; *Vadász István*: Tiszafüred 1846–1848. évi földkönyve; *Szoleczky Emese – Babucsne Tóth Orsolya*: Kötetbe foglalt búcsúajándék: Pacor Kálmán cs. és kir. altábornagy, a II. szegedi honvédkerület parancsnoka számára készített emlékalbum (1894); *Szathmári István*: Páratlan kortörténeti fotóarchívum a szolnoki Damjanich János Múzeumban.

Varga Gabriella – Vencser László: Megalkuvás nélkül. Száz éve született Jakab Antal. Kariosz Kiadó. 2009. 324 old.

Varga Sándor Emlékkönyv. Szlovéniai magyar Váltakozások a XX. században. Szerk.: *dr. Székely András Bertalan*. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület. Pilisvörösvár 2008. 192 old. – Székely András Bertalan két beszélgetése Varga Sándorral; Varga Sándor: A nemzetiségi politikában voltak keserű pillanatok; Székely András Bertalan: Utószó az „... ezért mind küzdeni kell” című kötet 1990. évi kiadásához; Székely András Bertalan: Az elszakítástól az önszerveződésig – Muravidéki magyar kisebbségtörténet – egy politikus életútján keresztül.

Vasi Szemle. A Vas Megyei Közgyűlés Tudományos és Kulturális folyóirata. Szerk.: *Gyurácz Ferenc*. Kiadja: Vas Megyei Közgyűlés. Szombathely. 2009. 3. 257–384. old. – A tartalomról: *Szabó László*: A gyógyítás művészete – emlékezés Frank Kálmánra; *Herényi István*: A három fejedelem és kíséreteik (kende, gyula, horka; kékkendek, kálizok, herények); *Pál Ferenc*: Az 1868-as törvény hatása a vas megyei katolikus népiskolákra; *Gál József*: A szombathelyi zeneoktatás első évtizedei (1850–1916); *Székely Kálmán*: Nyomasztó évek, pisálóló remények – családok közötti korrajz (1943–1954) korabeli levelek alapján I.; *Solymos Rezső*: Az erdő története és a vasi erdők; *Borsos Zoltán*: Óriásfenyőket a költőóriásnak! – az egyházashelyi Berzsényi Emlékpark; *Keszei Balázs*: A jákfai bikamegye-rét és védett növényei; *M. Kozár Mária*: „Kendő és kötény” – a szlovén női népviseletben.

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a HONISMERET című folyóiratot példányban.

Az előfizetési csekket az alábbi címre kérem:

Név: irányítószám:

Cím:.....

Az előfizetés díja egy évre: 1980,- Ft, fél évre: 990,- Ft

A megrendelőlapot kérjük a Honismereti Szövetség címére visszaküldeni:
1370 Budapest, Pf. 364. Tel./fax: 327-77-61

Dátum:

.....
aláírás

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a HONISMERET című folyóiratot példányban.

Az előfizetési csekket az alábbi címre kérem:

Név: irányítószám:

Cím:.....

Az előfizetés díja egy évre: 1980,- Ft, fél évre: 990,- Ft

A megrendelőlapot kérjük a Honismereti Szövetség címére visszaküldeni:
1370 Budapest, Pf. 364. Tel./fax: 327-77-61

Dátum:

.....
aláírás

Képek a Bory-várról

*Modern Ámor
Dr. Ágoston Béla kezében*

Elefántudvar

Bory-vár

Vécsey Károly gróf

